

ՖԻՐՄԻՍԻ

ԴԵՏՅՐԱՅ

کیساریات معارف جمہوریت
شوروی ارمنستان

اینستوت تاریخ مرییت

فردوسی

بمناسبت هزار سالگی تولد سلطان الشعرا

مجموعه

نشریات دولتی
اروان ۱۹۳۴

Handwritten notes in Armenian script, including a date: 19/05/48

8A (55) (092)
S-65

ՀԱՅԻՆ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՆ

ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՖԻՐՈՒՍԻ

103

ԲՆԱՍՏԵՂԻ ԾՆՆԴՅԱՆ ՀԱԶՐԱՄԱՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՊԵՏՅՐԱՏ • ՅԵՐԵՎԱՆ
1934

Յպագրժում՝ Ե Հ Ս Ե Հ Կալսուրայի Պատմության Ինստիտուտի
վորսումսր:
Պատ. խմբագիր՝ Հ. Զորյան

Ա. Ի. Ա. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն

... Թե ուզում ես յերգդ լսեն՝
ժամանակիդ շո՛ւմըն դարձիր:—
Կապվի՛ր նյարդով յուրաքանչյուր
Բո սրերին ու քո դարին...

Զի շղթայվի մարդու վոզին
վո՛չ մի կապով արտախին,
Յերև դարի, ժամանակի
զրահ ունի իր հագին.
Կը բարձրանա ու կը կանգնի
նա հավատով ամասան
Յեկ կը մնա գայի՛վ կյանքում՝
ամխորտակ ու տեսզին—

Յ և ղ ի ջ և Ջ ա բ Ե Ն Կ

Պարսիկ ժողովուրդը, նրա հետ միասին նաև համայն աշխարհի կուլտու-
րական հասարակութունը յեռանդազին պատրաստվում են մտտ ապագայում
ստանելու Իրանի մեծագույն գավախի, հանճարեղ բանաստեղծ և խորհող Ֆիբ-
րոսուսու ծննդյան հազարամյակը:

Այդ հորեկյանը՝ նվիրված լինելով Ֆիբրոսուսու կյանքին ու անմահ
գործին, իբրևանում վեր և ամփելու մի հույանայ հանդիսի, վորը կյանքի յե
կույված վերադնանատելու պարսիկ ժողովրդի հանճարի ստեղծարար գործը,
Իրանի անցյալի ու ներկայի բոլոր կուլտուրական արժեքները, վորովհետև
Ֆիբրոսուսին, վորպես բանաստեղծ և քաղաքացի, ապրել ու ստեղծագործել
և իր դարին համընթաց, վորովհետև նա յեղել և իր ժամանակի շունչը, կա-
րողացել և դիտել, վերապրել ու պատկերացնել իր դարաշրջանը, ժամանա-
կակից հասարակութունն իր կյանքի յեռ ու դեռով, ապրումներով, մաքրում-
ներով և իշխաններով:

Ֆիբրոսուսու «Շահ-նամե»-յի նյութը հենց իր դարի համար ար-
դիական չէր: Չնայած իր թեմայի վոչ արդիական լինելուն, չնայած այն հան-
գամանքին, վոր նա իբրևից հարյուրավոր և հազարավոր տարիներ առաջ յեղած
վիպական և պատմական իրադարձութուններն և նկարագրում, այնուամենայնիվ
այդ հինը, անցածը բանաստեղծի ստեղծագործության ասպիտակում վերափոխվում

և, արդիականանում և յենթադրում Իրանի շքուղիները և հասարակական ձեռքը, վորոնք անդիտակցական յեղանակով մշակված են արդեն ժողովրդի յերեակալութեան միջոցով:

Յ ի ր դ ու ս ու է Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - ն Տ դ ար ի Ի ր ան ի հասարակական կյանքի պարտիկ ժողովրդի քաղաքական, կուլտուրական վերածնություն լիարյուն կենդանագիրն է, այդ դարաշրջանը վերարտադրող փայլուն կոթողը: Այդ իսկ պատճառով նա չի կորցնում իր գրավչությունը և նրա արվեստն ու վիպերգությունը էջարունակում են պատճառել մեզ դեղարվեստական հաճույք և պահպանում վորոշ իմաստով նորմայի և անհասանելի տիպարի նշանակությունը:

Իրանով չի սահմանափակվում Յ ի ր դ ու ս ու է դրական-հասարակական նշանակությունը: Հանճարեղ բանաստեղծի արվեստը համակել և իրեն ժամանակակից և հետագա պարտիկ բանաստեղծներին, ուղղություն և ավել նրանց թեմատիկայի բնարությունը բնագավառում և վերջապես, իր կենցեղ և դրել նրանց դրական արվեստի վրա: Նրա դրական գործը չուստով ազդային ջրջանակներին դուրս և դալիս և թեև իտում նորմոր աշխարհներ: Մերթ գրական ուղիներով նրա «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - ն» թափանցում և մերձավոր և հեռավոր յերկրներում զանում նոր միջավայրում, հարմարում, թարգմանվում և առաջացնում այստեղ հետևորդները շարքեր, մերթ բանավոր սամունքը միջոցով մերվում սկսած Յ ի ր դ ու ս ու է ի և իր «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - ն» ձանապարհորդում են յերկրից յերկիր, և ներկայումս չկա կուլտուրական մի ազգ, վոր թարգմանած չլինի «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - ն» ամբողջապես կամ հատվածաբար: Յ ի ր դ ու ս ու է այսոր արդեն սոսկ պարսկական հանճար չէ, այսոր նա պատկանում և համայն մարդկություն:

Յ ի ր դ ու ս ու է պատկանում և նաև մեզ՝ հայերի: Ինքը հանճարեղ բանաստեղծը, նրա «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - ն» ու «Յ ե ր դ ի ծ ա ն ք ր», նրա կերտած հերոսներն ու տիպերը հանրածանոթ են հայ ընթերցողին, սիրված են և հարգատապած հայ աշխատավոր դուրդացու միջավայրում: «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - յի» առատելիական-վիպական մտիքները Յ ի ր դ ու ս ու է ը ս տ առ ջ և հեռաբանավոր տարածված են յեղել Հայաստանում և արձանագրվել են հայ մտանագիրներին կողմից, «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - յի» հետևողությամբ, նրա տողաշարությունները կերտվել են բանաստեղծական քերթվածներ, նրա վոճերն ու առաջինները, դրական և բացասական տիպերը չափանել են յեղել մեր գրականության մեջ բարոյագրական հասկացողությունների և պատկերավոր մտածողության և վերջապես, նրա կարևորագույն պոեմները մեծ մասը XIX դարի սկզբներից մինչև որս մի քանի անգամ չափածո և արձակ թարգմանվել են հայերեն և ընթերցող հասարակության սեփականություն դարձել*):

Կ ու լ տ ու թ ա յ ի Պ ա տ մ ու թ յ ա ն Ի ն ս տ ի տ ու տ ր՝ հրապարակելով Յ ի ր դ ու ս ու է ն յ վիրած այս ժողովածուն, բնավ հավանություն չունի պնդելու, վոր սրանով սպառել և այն ամենը, ինչ կազ ունի հայ-իրանական

կուլտուր-պատմական և կուլտուր-կենցաղային փոխադարձ հարաբերությունները հետ, վոր հիմնովին լուսարանել և անգամ բանաստեղծի կյանքը և ստեղծագործությունը հետ սունչություն ունեցող խնդիրները՝ նրա առաջխաղացումը մեր անցյալ և ներկա կուլտուրայի բնագավառում, նրա մուտքն ու արձագանքը մեր գրականության և ֆոլկլորի մեջ: Այդ խնդիրները քիչ թի շատ լրիվ լուսարանելու համար հարկ կըլինի լույս ընծայելու մի քանի հատոր գիտահետազոտական ուսումնասիրություններ: Ի ն ս տ ի տ ու տ ի ն ս պատկին ավելի ստեմանափակ և յեղեր նա ցանկացել և միայն, վորպես նմուշ հետադարձ կատարելիք ուսումնասիրություններ, վերլուծություն յենթարկել մի յերկու մասնակի խնդիրներ, կապված Յ ի ր դ ու ս ու է Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - յի և վերջինիս աղբյուրները հետ, այն է՝ «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - ն» և «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - յի» պատկան մոտի վները «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - յու է մ և հ ա յ մ ա տ և ն ա դ ռ ու թ յ ա ն ս ո Ւ Փ ո լ կ լ լ ո ս ր ի մ ե ջ», ապա «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - յի» վոտանավորը չափը հայ բանաստեղծության մեջ: Ժողովածուի մեջ տեղ չեն գտել մի շարք կարևորագույն խնդիրների վերլուծություններ, որինակ, չեն արժեքավորվել «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - յի» մի քանի պոեմների հայերեն թարգմանությունները, վորոնք հայտնի չեն մեր ընթերցողներին, չեն լուսարանվել նաև Յ ի ր դ ու ս ու է կյանքի և ստեղծագործության արձագանքները հայոց նոր գրականության մեջ, մանրագին չեն հետազոտված «Շ ա հ - Ն ա մ ե յ - յի» մոտիվները սուկայությունն ու ազդեցությունը մեր ֆոլկլորի, հատկապես «Ս ա ս ն ա ծ ա ե ր» ժողովրդական վեպի վրա և այնու նշածա բացերով հանգրձա՝ այնուամենայնիվ այս ժողովածուն ֆիրդուսայիտության առաջին ընդարձակ փորձն և մեր գիտական գրականության մեջ, մի փորձ, վորն ամփոփ գաղափար և տալիս հանճարեղ բանաստեղծի կյանքը ու գործի, դարաշրջանի քաղաքական, հասարակական-անտեսական և կուլտուրական հարաբերություններին մասին, արծարծում և մի շարք կարևորագույն հարցեր՝ կապված Յ ի ր դ ու ս ու է այն ֆոլկլորային աղբյուրներին հետ, վորոնք զուգահեռներ ունեն հայ մատենագրության և ֆոլկլորի մեջ, բնութագրում և բանաստեղծի ստեղծագործական յեղանակներն և վորպես նմուշ, գիտական հասարակության ուշադրությունն և հանճանում հայ-իրանական վեպի մինչև որս անհայտ մի պատում:

Տողովածու այն վրա գիտակցություններ, վոր ներկա ժողովածուն ևլ մի դուզնաբայ նպաստ և հարուստ ֆիրդուսայիտություն, Ի ն ս տ ի տ ու տ ր վստան հրապարակում և այն:

Թող այս ժողովածուն լինի պարտիկ և հայ ժողովուրդներին անցյալի և ներկայի բարեկամական հարաբերությունները, կուլտուրական կապն ու մերձեցումն ամբապնդող ողակներին մեկը: Թող նա լինի մի համեստ պատկ այն հազարավոր պատկների մեջ, վորոնք գրվելու չեն իր «ժամանակի շնչով» ապրող, իր «չարք» դեղարվեստներն յերգող, պարտիկ ժողովրդի և համայն մարդկության մեծագույն զավակներից մեկի, հանճարեղ բանաստեղծ Յ ի ր դ ու ս ու է հոյակերտ արձանի վրա:

ՀԱՅԷ Կուլտուրայի Պատմաբանական Ինստիտուտ

1934 թ. ոգոստոս

*) Տես Գ. Լևոնյան, «Յիրդուսին հայ գրականության մեջ» այս ժողովածուի յերես 129:

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՈՂԱՆՋԱՆՅԱՆ

ՖԻՐԳՈՒՄԻՆ

Յ Ե Վ

ԻՐԱՆԻ ՎԻՊԱՎԱՆ ՄՈՑԻՎՆԵՐԸ «ՅԵՀ-ՆԵՄԵ»-ՅՈՒՄ
ՈՒ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆՆԵԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Յ Ի Բ Դ Ո Ի Ս Ի Ն Յ Ե Վ Ի Բ Դ Ա Ր Ը

Քաղխիի ճակատամարտը (637 թ.), հուժկու հարված հասցնելով Իրանի հզոր գահակալներին, Արևելքում և Արևմուտքում սարսափ տարածող Սասանյան շահնշահների դարավոր տիրապետութեանը, վերոշեց Իրանի անկախութեան բախտը:

Արաբական թերակղզում առաջացած նոր պետութիւնը— Մալիֆատն իր քաղաքական և տնտեսական եքսպանսիային տուրք տալով՝ Ոմարի և Ոսմանի առաջնորդութեամբ՝ աստիճանաբար նվաճելով Իրանի բարձրավանդակը, 650 թվին գրավեց Իրանի հռչակավոր մայրաքաղաք Ստահրը և տեր դարձավ ամբողջ յերկրին:

Քաղաքական-ուսումական հետևանքներով լի այս խոշորագույն իրադարձութեանը զուգընթաց՝ Իսլամը հռչակվում է պետական կրոն Զրադաշտի հայրենիքում, և ազգաբնակչութիւնը խլամիզացիայի յե յենթարկվում: Այս պրոցեսը, ճիշտ է, ավելի դանդաղ և քաղաքական-իդեոլոգիական հող նվաճում, քան ուղղմական եքսպանսիան, բայց և այնպես VIII և IX դարերում նա հաստատուն հող և գրավում և տիրական է դառնում Իրանի բարձրավանդակում: Մուհամմեդի կրոնը փաստ է դառնում, և Իրանի բնակիչները խտացնում են նոր վարդապետութեան հետևողների, մասնավորապես, շիաների շարքերը:

Պարսիկներն՝ ընդունելով Իսլամը, ճանաչվում են իրավահավասար անդամներ լայնատարած Մալիֆատում և սկսում են մուտք գործել Մալիֆատի կենտրոնաձիգ բյուրոկրատական պետական ապարատը:

Նրանք ընդամենը մի հարյուր տարվա ընթացքում գրավում են Սալիֆատի, հատկապես Աբբասյան Սալիֆատի մեջ բարձրագույն և ամենապատասխանատու պաշտոնները (վեզիրական տոնմեր՝ Բարմեկիդները, Աֆշինը):

Նորադավան պարսիկների առկայությունը Սալիֆատի ղեկավար ապարատում միայն քաղաքական-վարչական բնույթի չէր: Նրանց հետ զուգընթաց մուտք է գործում Սալիֆատի քաղաքական-տնտեսական և իդեոլոգիական բնագավառներն Իրանի, հատկապես Սասանյանների, հարուստ կուլուրան: Թարգմանում են արաբերեն և յուրացնում Իրանի տեխնիկայի և գիտությունը ու պոեզիայի հուշարձանները: Պահլավի թարգմանական գրականություն միջոցով արաբները հաղորդակից են դառնում հույն և հնդկի գրական, գիտական և փիլիսոփայական ժառանգությանը: Պարսիկ կուլուրան, Պահլավի գրականությունը դառնում է մի առատ աղբյուր արաբական նոր կուլուրայի կերտման ասպարիզում:

2

Սալիֆատը VIII—IX դարերում տարածում է իր սահմանները Հնդկաստանից մինչև Զիբրալտար, նվաճում է այդ լայնածավալ տերրիտորիայում գտնվող մեծ ու փոքր յերկրներն ու պետությունները: Սալիֆատի ռազմական-քաղաքական նման ծավալումը միջնադարյան պայմաններում հղի չէր նաև քայքայման տարրերով, կենտրոնախույզ ձգտումներով: IX դարում խալիֆի կենտրոնաձիգ բյուրոկրատական հսկա միապետությունն ապրում է իր քայքայման պրոցեսը: Ծայրագավառները, նվաճված սահմանամերձ մեծ պրովինցիաները հնարավոր չէր քաղաքականապես և վարչականորեն ղեկավարել կենտրոնից—Բաղդադից: Անհրաժեշտ էր տեղական ուժերով կառավարել այդ յերկրամասերը: Սալիֆները դադարում են կենտրոնից, կենտրոնական ապարատից ուղարկված կուսակալներով-վոստիկաններով կառավարել այդ յերկրամասերն և դրանց փոխարեն նշանակում են տեղական հզոր ֆեոդալներից Սալիֆատի գործակալներ: Այս քաղաքականությունը խալիֆը ձգտում էր, հնարավորություն սահմաններում, ավելի ամուր կապերով կապել Սալիֆատի հետ սեպարատիստա-

կան ձգտումներ ունեցող, նվաճված յերկրների հզոր ֆեոդալներին: Այս քաղաքականությունը կիրառվում է նաև Իրանում:

Սալիֆատի կենտրոնաձիգ այս քաղաքականությունը յերկսայրի սուր դարձավ հենց Սալիֆատի հետագա բարգավաճման և ամրապնդման համար: Կարելի չէ ասել, վոր Սալիֆատի միջոցառումներն այդ բնագավառում վերապահ էյին և արագացրին Սալիֆատի հզորություն անկումը:

Ապակենտրոնացման ձգտումները մանավանդ ուժեղ էյին արտահայտվում Իրանի արևելյան մարզերում: IX դարում մեկը մյուսի հետևից ապստամբում են այլևայլ հզոր գործավարներ, կուսակալներ և եմիրներ ու իրենց անկախությունն են հռչակում Իրանի զանազան յերկրամասերում և մարզերում, պահպանելով անվանական վասալության սոսկ իրավական-ձևական հարաբերություն Բաղդադի խալիֆների հետ: Մեկը մյուսին հաջորդում են Իրանում գերիշխանություն հաստատած Թահիրիդների (821—873), Սաֆարիդների (867—903), Սամանիդների (875—999) և այլն հարստությունները:

Իրանի հողի վրա առաջացած այս ֆեոդալական հարստությունները, հռչակելով իրենց անկախությունը, իրականում շարունակում էյին կիրառել Սալիֆատի բյուրոկրատական կենտրոնաձիգ միապետություն արտաքին և ներքին քաղաքականություն հիմնական սկզբունքները: Այդ հարստությունները պատկանում էյին Իրանի հզորագույն ղեհկան-ֆեոդալների այն խավին, վորը կայուն կապեր էր հաստատել դարաշրջանի առևտրափողային դասի հետ, մասնակից էր առևտրափողային հարաբերություններին ու տնտեսական ձեռնարկումներին: «Սամանիդները, հանդիսանալով ապրանքափողային հարաբերություններից մի շարք ոգուտներ քաղող ֆեոդալական իմրակների, ինչպես նաև խոշոր վաճառականական կամրանիաների շահերի տիպիկ արտահայտիչներ, ասում է Իրանի պատմության այս շրջանի մասնագետ Ա. Յակուբովսկին,¹ — աշխատում էյին բարենպաստ պայմաններ ստեղծել քաղաքի, գյուղական շրջանի և քոչվորական տափաստանների ապրանքաշրջանառության, ինչ-

¹ А. Якубовский "Феодалное общество Средней Азии и его торговля с Восточн. Европой в X—XV вв." стр. 18.

պես նաև բարենպաստ պայմաններ քարավանային առևտրի դար-
դացման համար: Սակայն, վորքան ել մեծ լինի առևտրական կա-
պիտալի դերը կենտրոնացած պետութւյան կյանքում, այնուամե-
նայնիվ իշխանութւյունը չի դադարում ֆեոդալական լինելուց:
Ֆեոդալական և մուսուլմանական, նախ և առաջ, հենց աստիճանավորների
(չինովիկներ) կազմը, — պետութւյան կառավարման պատասխա-
նատու պաշտոններում մենք միայն ֆեոդալներ ենք տեսնում. —
դեռ ավելին, չնայած ապարատի կենտրոնացած լինելուն, պե-
տութւյան առանձին բնագավառների կառավարման յեղանակը
ծայրից ծայր ֆեոդալական է»:

Ահա սրանց, այս պարսիկ-մուսուլմանների ժամանակաշրջա-
նումն էր, վոր ուժեղ թափով դարգանում է Պարսկաստանի կուլ-
տուրան, հանգելով X դարում իր գարգացման գագաթնակետին՝
ազգային կուլտուրական վերածնության, մասնավորապես գրակա-
նության «Վոսկե դարին»:

3

Քաղաքական-տնտեսական և կուլտուրական բնագավառնե-
րում X դարի Իրանը բաց և անում իր պատմութւյան ամենա-
հարուստ եջերից մեկը:

Սամանիդների պետութւյան սահմաններն Իսմայիլ Իբն Ահ-
մեդի ժամանակ (892—907) տարածվում էին Բուխարայից մինչև
Պարսից ծոցը, Հնդկաստանի սահմաններից մինչև Բաղդադի շր-
ջակայքը: Այս սահմանները, ճիշտ և, յերկարատև չեղան, շուտով
փոփոխութւյան յենթարկվեցին կրճատման և նեղացման ուղղու-
թյամբ և X դարի առաջին քառորդից սկսած՝ Սամանիդների
պետութւյունը սահմանափակվեց իր սկզբնական Տրանսօքսանիա-
յում (այժմյան Թուրքեստան), Սորասանում, իր գերիշխանու-
թյանն յենթարկած ունենալով միայն մի յերկու մանր վասա-
լական իշխանութւյուններ, բայց և այնպես այդ սահմաններում
եւ նրանք կարողացան ստեղծել ժամանակավոր քաղաքական ան-
վտանգութւյուն, տնտեսական բարգաւաճ կյանք և կուլտուրական
«Վոսկե դար»:

Հասունացած ֆեոդալական հասարակութւյան պայմաններում
նրանց կառավարչական սխառնի ու վարչաձևը չէր կարող հա-

բառակեր: Հակամարտ ուժերն այդ հասարակութւյան մեջ որ ավուր
ուժեղանում էին և ծանրապես անդրադառնում Սամանիդների
ամբողջ պետականութւյան վրա: Դրանք են առաջին հերթին՝
ծանր հարկերի տակ ճնշված գյուղացիական մասսան և արհես-
տավորութւյունը, վորոնք Սամանիդների պետական բյուջեյի (45
միլ. դիրհեմ) համարյա միակ աղբյուրն էին հանդիսանում և
ստիպված էին ծածկելու ամբողջ բաժնակի ծախսը (մոտ 20 միլ.
դիրհեմ), ապա սեպարատիստական հովերով տարված մեծամեծ
ֆեոդալները-դեհկանները, վորոնք, անվանական կախումն ունե-
նալով Սամանիդներից, փաստորեն ինքնիշխան էին իրենց խո-
շոր կալվածքներում — «աշխարհներում»: Սրանց դեմ վարած պայ-
քարը Սամանիդների համար ծանր էր և մեծածախս: «Սամանիդ-
ները դրանից կրում էին վոչ միայն խոշորագույն նյութական
փրստ, քանի վոր այդ դեհկանները վոչինչ չէին մուծում պետու-
թյան գանձարկղը, այլ և քաղաքական, վորովհետև այդ ֆեոդալ-
ների բները (կալվածքները) կոնսոլիդացման կենտրոններ էին
հանդիսանում, վորոնց շուրջը վորոշ ժամանակներում համախորմը-
վում էին բոլոր սեակցիոն ֆեոդալական ուժերը: Այստեղից էին
յեղնում բոլոր այն խռովութւյունները, վորոնք համարյա ամբողջ
X դարի ընթացքում սխառնատիկաբար քայքայում էին Սա-
մանիդների պետութւյան միասնութւյունն ու հզորութւյունը, մինչև
վոր, վերջապես, այսպես կոչված Կարախանիդների նվաճումը,
վերջնականապես լուծարքի յենթարկեց նրան»¹:

Սամանիդների պետութւյան քայքայումը մեծապես արագաց-
վեց շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր գյուղացիական մասսան մոտ
մի դար տևող այս պայքարում անտարբեր դիրք էր զբաղի:
Գյուղի աշխատավորութւյան համար այդ պայքարը ֆեոդալական
ներքին ընտանեկան բնույթ էր կրում: Նա պիտակցում էր, վոր
ֆեոդալներից վոր մեկն էլ հաղթող դուրս դար, մեկ է՝ տնտեսա-
կան ճնշող լուծը, վորի ծանրութւյան ներքո տառապում էր ինքը,
չէր թեթևանալու:

Սրանք են հիմնական պատճառները Սամանիդների պետու-
թյան կազմալուծման և նրանց հարստութւյան վերջնական տա-
պալման:

¹ А. Якубовский, с. с. 16-18.

Փոքր ինչ առաջ հիշեցինք, վոր Սամանիդներն յերկրի ապրանքափողային դասի և առևտրական կապիտալի ստեղծած հարաբերություններից շահեր՝ քաղող ֆեոդալական խավի արտահայտիչներն եյին: Հենց այդ խմբակցութունների շահի տեսակետից՝ նրանք պետք է զարկ տային յերկրի անտեսութեանը, մասնավորապէս գյուղատնտեսութեան դարգացմանն և ապրանքայնացմանը: Ընդամենը մի հարյուրամյակի ընթացքում նրանք փորում են մի շարք ջրանցքներ, մշակել են տալիս մինչ այդ խոպան հողերը, սկզբում վարկավորում են հողագործին և թեթեւ վացնում նրա հարկերն ու տուրքերը, ոժանդակում են նրան փրկանքի միջոցով ազատագնելու կենտրոնախույզ կալվածատերերից-դեհկաններից հողամասեր և այլն: Սակայն, այս քաղաքականութեանը շուտով փոխվում է: Միջ-ֆեոդալական կռիւների ընթացքում Սամանիդների պետական գանձարանը պետք է միշտ լցված լինէր, գանձարանի հարստացման միակ աղբյուրը, ինչպես ասացինք, գյուղացիներն ու արհեստավորներն եյին, վորովհետև ֆեոդալները հրաժարվում եյին նպաստել պետութեանը: Գյուղացիութեանը սկսում էր հարկերի տակ ճնշվել. նա անտարբեր է դառնում դեպի Սամանիդների վարած գահակալական կռիւները:

Արդյունագործութեանը, քաղաքային, միջքաղաքային և միջերկրային առևտուրն ու արհեստը նմանապես ծաղկած վիճակ եյին ապրում այս պետութեան մեջ: Զուր չէ արար աշխարհագիր Իստահրին ասում, վոր Մավերաննախրի բնակիչները կարող են կառավարվել առանց այլ յերկրների արտադրանքների, վորովհետև իրենք յերկրի ներսում ամեն ինչ ունեն¹:

Նույն դարաշրջանի մի այլ աշխարհագիր՝ Մակդիսին մանրամասն թվարկում է առևտրի և արդյունագործութեան արտադրանքներն ու ապրանքները: Իրանց մեջ առաջնակարգ տեղ են բռնում՝ տեքստիլ արդյունագործութեանը, մետաքսագործութեանը, կաշեգործութեանը, կերամիկան, զինագործութեանը, վոսկերչութեանը, անգամ լաթաթղթերի արդյունագործութեանը: Շուկաները լի յեն ներմուծվող ապրանքներով, վոր բերվում են և՛

հեռավոր Չինաստանից, և՛ Ռուսիայից, և՛ Հնդկաստանից, և՛ Արաբիայից և այլն և այլն¹:

Տնտեսական այս բարգավաճ հիմքի վրա բարձրանում է Սամանիդների պետութեան կուլտուրական շենքը:

Սամանիդների ներքին և կուլտուրական քաղաքականութեան հատկանշական գծերից մեկը համբերատար վերաբերմունքն էր կրոնա-իրեղուդիական բնագավառում: Շիա, անգամ զրադաշտական, վեզիրներ, զորավարներ, գիտնականներ, բանաստեղծներ և տեխնիկայի ներկայացուցիչներ հազվագեպ չէյին պետական-կուլտուրական միջավայրում: Բավական է հիշել մեծ վեզիրներ Բալամիին և Ջեյխանիին (զրադաշտական), հուշակալոր Ֆիրդուսուն (շիա) և Դակիլիին (զրադաշտական)...

Զարգանում են գիտութեանն ու գրականութեանը, դպրոցն ու գրագիտութեանը նոր պարսկերեն լեզվով, թարգմանում են արաբերենից և պահլավերենից գիտութեան և գրականութեան կարևորագույն և արժեքավոր գրքեր. հավաքում և ցուցակագրում են պարսկերեն (պահլավի և նոր) և ոտար լեզուներով գրքեր, հիմնվում են հուշակալոր գրադարաններ Բուխարայում, Մերվում, Շիրազում և այլուր: Կազմվում են իր ժամանակի համար խոշորագույն հանրագիտարաններ, բժշկարաններ, առաջիմ միայն արաբերեն: Բավական է խոշորագույն գիտնականներից և փիլիսոփաներից հիշել մի այնպիսի անուն, ինչպիսին է Իբն-Սինան (Avicenna) և այլն:

Գիտութեան դպրոցին զուգընթաց զարգանում է մանավանդ գեղարվեստական գրականութեանը, հատկապես Իրանի փառքը հանդիսացող պոեզիան: Նոր շահերի պալատներում խմբվում են առանց կրոնի և դավանանքի խարութեան բանաստեղծներ՝ մեկը մյուսից տաղանդավոր և բեղմնավոր: Իրանի նոր տերերը սիրով են ընդունում նրանց, հովանավորում և պատվերներ տալիս («բանաստեղծների Սղամ» — Ռուզագին և զրադաշտական տաղանդավոր բանաստեղծ Դակիլիին): Բանաստեղծները վոչ միայն գովերգում էյին իրենց մեկենասներին, այլև նրանց կապում Իրանի հին տերերի, շահնշահների հետ, սրբազնացնում նրանց իրավունքը Սասանյանների գահը ժառանգելու, փառարանում էյին Սամանիդների անցյալն ու ներկան:

¹ А. Крымский «История Персии, ее литературы», Москва 1909, *յերես* 51. [Bibliot. geographik. Arabic. I, 287].

¹ А. Крымский, о. с. 51 [Bibl. geogr. Arab. II, 323-26].

Հենց այդ նպատակն հետապնդելով՝ Սամանիդները վոչինչ չեն խնայում ի մի հավաքելու և թարգմանելու այն ամենը, ինչ խոսուած-պատմուած եր Իրանի հին տերերի՝ թագավորների և փան-լելանների սխրագործությունների մասին: Դարերի այդ պատմությունը պահվում, պահպանվում եր զբաղաշատական գրքերի, պահլավի գրականության մեջ և Իրանի բնակիչների բերանում:

V—VI դարերում պահլավերեն խմբագրված եր «Ճատկար-ի Ջարիրան»-ը¹, «Կարնամակ-ի Արտաշիր-ի Պապական»², վորոնք կազմված լինելով հին գրավոր և բանավոր գրույցներից, պատմում եյին Իրանի անցյալից յերկու հիմնական գրվագներ՝ գրադաշտականության հաղթության և Սասանյան հարստության հիմնադրման մասին: Սորով I Անուշիրվանը (531—579) հավաքել և ամփոփել ե տալիս հին Իրանի թագավորների մասին յեղած գրույցները մի գրքում, վոր կոչվում ե «Մվատայ նամակ» կամ նոր պարսկերեն արտասանությամբ՝ «Մոդայ-նամե»: Սասանյան վերջին թագավորի՝ Հազկերտի ժամանակ «Մվատայ-նամակ»-ը կրկին մշակում և խմբագրում ե Դեհկան Դանիշվերը, հասցնելով այն մինչև Սորով II (530—628): VIII դարում «Մոդայ-նամե» պարսիկ Իբն-ալ-Մոկաֆֆան պահլավերենից թարգմանում ե արաբերենի և հայտնի դարձնում ամբողջ մուսուլման աշխարհին:

Ահա այս գիրքն ե Սամանիդների ուշագործությունը գրավում:

957—58 թ. թ. այս գիրքը պահլավերեն բնագրից արձակ թարգմանում, այլ աղբյուրներից լրացնում ու «Շահ-Նամե» վերտառությամբ ներկայացնում են Սամանիդների Սորասանի թուքաղաքի կառավարիչ՝ Մոհամմեդ-Աբու-Մանսուր Իբն Արդերբեղզակին: 963 թվին Սամանիդների վեզիր Բելամին համառոտած թարգմանում ե Տաբրիի «Պատմությունը»:

Այս ամենը կարելի յե նախապատրաստական աշխատանք համարել առաջիկա մեծ գրական ձեռնարկությունների համար: Դրանք սոսկ հում նյութեր են, վոր սպասում են վերամշակողին:

Արդեն հերթական խնդիր ե դառնում այդ նյութերի քաղաքական իդեոլոգիական վերամշակումը: Այդ եր պահանջում քաղաքական մտնետը:

Սամանիդների գահակալության լեզվտիմ իրավունքը պետք ե հիմնավորվեր մանավանդ X դարի վերջերին, յերբ ամենուրեք, հատկապես Թուրանի ֆեոդալների կողմից շատ սուր հակասամանիդյան պայքար եր մղվում: Անհրաժեշտ ե «Շահ-Նամե»-յի հերոսների, հորոսների ու փանլելանների գովերգությամբ վերհանել իրանցիների սուավելությունն ու ժառանգական որինական իրավունքը հակառակ սահմանամերձ, թշնամի Թուրանի հին ու նոր ֆեոդալների քաղաքական հավակնությունների: Անհրաժեշտ եր գրական-գեղարվեստական պրոպագանդայի միջոցով հրահրել պարսիկների զգացմունքներն ու կուռ շարքերով համախմբել նրանց Սամանիդների գահի շուրջը:

Քաղաքական պրոպագանդայի բնագավառում արձակ գրվածքները միջին դարերում չեյին կարող մեծ արժեք ունենալ:

Չափածո գրվածքը, յերդն ու յերաժշտությունը, վորպես ազիտացիոն միջոց, ավելի ազդեցիկ են, ավելի արագ են տարածվում և մասսաներ գրավում, քան արձակը: Թերես հենց այս նկատառումով Սամանիդների համար հրամայական պահանջ ե դառնում արձակ «Շահ-Նամե»-ն վերածել սահուն, յերաժշտական վոտանավորի: Ժամանակի ու պայմանների այդ թեւադրանքը ծրագրում եր կենսագործել տիրող դասի ներկայացուցիչ, գահակալող Սամանիդ Եմիր Նուհ II Իբն Մանսուրը (976—999):

«Շահ-Նամե»-յի չափածո մշակումը հանձնարարվում ե ակադավոր պալատական բանաստեղծ Դակիկին, վորը հազիվ կարողանում ե ձեռնամուխ լինել այդ գործին և մտտ մի հազար բեյթ գրել, յերբ 977 թվին սպանվում ե իր ծառայի ձեռքով: Զբաղաշտական Դակիկին այդ հազար բեյթով բանաստեղծական մշակման ե յենթարկում իրեն հարազատ զբաղաշտականության մուսքն ու հաղթանակն Իրանի բարձրավանդակում:

Դակիկիի մահով այդ քաղաքական իդեոլոգիական մեծ նշանակություն ունեցող գործը չի մեռնում, վորովհետև սոցիալական պատվերն առկա յեր, մեկենասները շատ, ժամանակը պատեն, իսկ հետաքրքրությունն Իրանի վիպական-հերոսական անցյալով ավելի քան ժողովրդական:

¹ W. Geiger «Das Yātkar-i Zariran und sein Verhältniss zum Sah-nâme», München, 1890.

² Geschichte d. Artachsir-i Papakân, aus d. Pehlewi übersetzt v. Th. Nöldeke, Göttingen, 1879.

Յեզ անա այդ վիթխարի գործին ձեռնամուխ և լինում և մեծ վարպետությամբ գլուխ բերում հռչակավոր Ֆիրզուսին:

4

Ո՞վ և Ֆիրզուսին¹:

«Շահ-Նամե»-յի հմայքն այնքան մեծ էր Իրանում, նրա հեղինակի անունը այնքան գրավիչ ու սիրված, վոր մեծ բանաստեղծի մահից հետո Իրանի ժողովուրդը հյուսում և նրա անվան ու գործի շուրջը մի շարք լեզենդներ, հեքաթախաոն պատմություններ, վորոնք նույնքան գունազեղ և սրտախիչ են, վորքան հրաշակերտ «Շահ-Նամե»-ն: Իրանցին ուժ և ավել իր վառ յերեվակայությամբ, գծագրել և «բանաստեղծների արքայի» վիպախաոն պատկերը, ստեղծել և հանձարի և բռնակալի կյանքի և մտածողության հակադրություններ: Արևելքում տարածված այս գրույցները մուսք են գործում նաև Յեզրուպա: Այստեղ էլ են մշակվում այդ գրույցները, նոր եպիգոդներ ու պատկերներ են ստեղծվում: Յեզրուպական լավագույն բանաստեղծական վերամշակություններից մեկն և մեծ մտածող և հանձարեղ բանաստեղծ Հայնրիխ Հայնեյի «Ֆիրզուսի» քերթվածը²:

Վորքան էլ գունազեղ, վորքան էլ գեղարվեստական լինեն այդ բանաստեղծական, կենսագրական հորինվածքները պաշտամունքի առարկա դարձած հանձարեղ բանաստեղծի մասին, բայց

¹ Բանաստեղծի անունը պարսկերեն զրվում է *القر دوسی*: Յեզրուպական այլ և այլ գրականությունների մեջ բանաստեղծի անունը տարբեր և արձանագրված. վրմանք զրում են Ֆիրզուսի, մյուսները՝ Ֆիրզուսի (Firdausi-Th. Nöldeke) կամ Ֆիրզուսի, Ֆերզուսի կամ Ֆերզուսի (ռուս գրակ. մեջ. Фирдовсий, Фирдоусий, Фирдоуси, Фирдуси, նաև Фердавси): Ամենատարածված ձևը Ֆիրզուսի յի Սյզպես և նաև հայ գրականության մեջ հուց ի վեր: Ֆիրզուսի, Ֆերզուսի կամ Ֆիրզուսի-Ֆերզուսի՝ արտասանությունն ավելի ճշմարտանման է: Այդ մասին տե՛ս Th. Nöldeke, A. Крымский... և վերջերս, Юрий Марр-ը («Заря Востока», 1934 թ. № 116/3227): Թյուրիմացությունների առաջն առնելու, ինչպես նաև հայ գրականությունից ոգտվող ընթերցողին դյուրություն տալու նպատակով մենք այստեղ պահում ենք մեր գրականության մեջ ընդունված Ֆիրզուսի արտասանության և գրության ձևը:

Ֆիրզուսի նշանակում է «գրախոսային»:

Կ. Մ.-Ո.

² Նորագույն թարգման. Սոզոմոն Տարոնցու—«Պոետ Ֆերզուսի» «Պորճը Հայաստան», 1934 թ. № 122 (4131).

և այնպես նրանք մթագնել են նրա նկարագիրը, նրա կյանքի իրական պատմությունը:

Իրանիստների աչքից չի վրիպել այդ հանգամանքը: Նրանք հիմք ընդունելով մեծ Ֆիրզուսու «Շահ-Նամե»-յում, «Յուսուֆ և Զուլեյխա» պոեմում և այլ լիրիքական ու յերգիծական քերթվածքներում սկզբած ակնարկությունները, գծագրել են բանաստեղծի իրական կենսագրությունը:

Արուլ Ղասրմ Ֆիրզուսին ծնվել է մոտ 935 թվին Պորասանի Թուս քաղաքին մերձակա Բաժ գյուղում. մեռել է 1020 թ.: Ծնընդավայրում նա ուներ սեփական մի կտոր հող, վորը նրան հնարավորություն էր տալիս իր կենսական կարիքները հոգալու:

Ասում են՝ Ֆիրզուսին վաղ յերիտասարդական հասակից և սկսել բանաստեղծություններ գրել: Առաջին շրջանում նա գրելիս և յեղել միայն լիրիքական քերթվածքներ: Շուտով պայմաններն ստիպում են նրան ավելի յեռանդուն թեակոխելու պոեզիայի բնագավառը: Իր անտեսական պայմանները բարելավելու նպատակով՝ նա ձեռնամուխ է լինում Իրանի վիպական գրույցների ու յերգերի վերամշակության: Նա ծրագրում էր Իրանի այդ ֆոլկլորի բանաստեղծական վերամշակությունները ձոնել մի վորևե մեկենասի,— իսկ այդպիսի մեկենաս դժվար չէր գտնել այդ ժամանակաշրջանում, վորովհետև ազնվականության սոցիալական պատվերն առկա յեր,—ստանալ նրանից շոշափելի նյութական վարձատրություն և իր աղջկանը մարդու տալ:

Հենց այդ տարիներին էր, վոր Սամանիդ Նուհ II Իբն Մանսուրը (976—997) պատվեր և տալիս տաղանդավոր բանաստեղծ Դակիկիին հանգերգելու արձակ «Շահ-Նամե»-ն: Դակիկիի յեղերական մահից հետո նրա գործը շարունակում և Ֆիրզուսին:

Սկզբում Ֆիրզուսին աշխատում է դանդաղ, ընդհատումներով, սակայն, յերը անցնում է իր կյանքի 60-ամյակը, նա Թուս քաղաքից փոխադրվում է Սպահանի մոտ գտնվող Պալինջան քաղաքը, ծանոթություն և հաստատում Սամանիդների իշխան Ահմեդի հետ և մեծ յեռանդով ու ջանասիրությամբ, մոտ 25 տարի անխոնջ աշխատելով՝ ավարտում է իր հրաշակերտը և 999 թվի հունվարի 25-ին ներկայացնում իր մեկենաս Ահմեդին: Սա և Սամանյան մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյաները սիրով են ընդունում Ֆիրզուսու նվերն և լիաձեռն վարձատրում նրան:

Շուտով Ֆիրդուսու տնտեսական դրությունը վատթարանում է: 999 թվին Մահմուդ Ղազնևիդը նվաճում է Պորասանը: Ֆիրդուսու մեկենասները հեռանում են ասպարիդից: Մեծ բանաստեղծն այս անգամն էլ հույսը դնում է իր գրչի, իր ստեղծագործական կարողության վրա: Մոտ 10—11 տարի նա անգաղղում վերամշակում է իր «Շահ-Նամե»-ն և կցելով նրան մի ձոն՝ նվիրում է Իրանի նոր գահակալին: Նա հույս ուներ այսպիսով իր կյանքի մնացորդն անկարոտ անցնել:

Ֆիրդուսու հետին դարերի կենսագիրները հյուսել են բազմաթիվ գրույցներ մեծ բանաստեղծի ու Մահմուդի մասին: Այդ գրույցների մեջ Չանք չի խնայվել ընդգծելու Իրանի «բանաստեղծների արքայի» և «Իրանի շահնշահների գահը զավթող բռնակալի» հակապատկերները: Ֆիրդուսին մեծ է, վեհանձն ու առատաձեռն. Մահմուդը՝ «զծուծ, տգետ, Իրանի հերոսական անցյալին անգետ, մի թուրք բռնակալ»:

Չի կարելի պնդել, վոր այդ մեծ յերեվակայությամբ հյուսված գունազեղ գրույցները չեն պարունակում պատմական ուսուցողություն և ունեցել: Այդ մասին հիշատակություններ և ակնարկներ կան հենց «Շահ-Նամե»-յի մեջ. վերջապես, բանաստեղծի և սուլթանի փոխհարաբերությունների պատկերը տալիս է հռչակավոր «Յերգիծանքը», մարդկային բուռն զայրույթի և կծու ծաղրի այդ փայլուն վավերագիրը:

Վերջն է այդ հարաբերությունների իրական պատկերը:

Ֆիրդուսին իր պատրաստի «Շահ-Նամե»-ն մի ձոնով ներկայացնում է Մահմուդին: Վերջինս առանձին հրճվանք, վոզեղորություն չի ցուցաբերում: «Շահ-Նամե»-ն Ղազնևիդ Սուլթանի համար, ըստ ամենայնի, հետաքրքրական գործ չէր. նրա պոետիկ արժեքը նա (Սուլթանը) ի վիճակի չէր գնահատելու. կռապաշտահերոսները նրա, այդ բուրբ գաթան սյունների մեջ կարող էլին միայն զգվանք առաջ բերել. զգվելի չէր և նրանց հերետիկոս-բանաստեղծը (Ֆիրդուսին շիա չէր): «Շահ-Նամե»-յի պարսիկ ազգային վոզին ոտար եր թուրքին, իսկ թուրքանի դեմ վարած Իրանի հաղթապանձ կուլի փառաբանումն ընդունակ նրա մեջ ազգակի թշնամական զգացմունքներ առաջացնել, այսպես է բնու-

թագրում ակազեմիկոս Ա. Յե. Կրիմսկին Ֆիրդուսու և Մահմուդի փոխհարաբերությունը¹:

Պարզ է, յեթե Մահմուդը նունիսկ լավ հասկանար պարսկերենն և Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-յի արժեքը, յեթե Ֆիրդուսին նույնիսկ շիա չլիներ, այնուամենայնիվ Մահմուդը չէր կարող և չէր ցանկանա արժեքավորել այդ խոշոր քերթվածք, վորը վերաբերում էր այլ հարաբերությունների, Իրանի հաղթապանձ կուլին ընդդեմ թուրքանի, և իրեն նախորդող Իրանի հզորների փառաբանության:

Ֆիրդուսու ակնկալություններն ու հույսերն ի դերև անցան: Առատ վարձատրության փոխանակ նա ստացավ մի փոքր գումար, վոր չէր կարող ապահովել նրա՝ 76 ամյա ձերուսու կյանքը: Մահմուդը՝ բանասարկուների միջոցով իմանալով բանաստեղծի զժգոհության մասին, սպառնում է նրան սպանել: Ֆիրդուսին փախչում է Հերատ և այստեղ գրում է իր հռչակավոր «Յերգիծանքը»:

Մեծ բանաստեղծը սրանից հետո էլ չի վայելում կյանքի անգործություն: Մահմուդի անունն ու նրա թշնամական վերաբերմունքը Ֆիրդուսու հանդեպ սարսափ են ազդում բանաստեղծին հյուրընկալող Իրանի մեծամեծներին: Նրանք վախենում են յերկար պատսպարել նրան: Յեղ ձերունի տարազիր բանաստեղծը՝ աստանդական ցուպը ձեռքին՝ թափառում է Իրանում, մի քանի տարի ապաստան է գտնում Բուլխի սուլթանների մոտ, ապա վերադառնում է հայրենի թուս քաղաքը և շուտով այստեղ կնքում է իր մահկանացուն: Սյունի հողևորականությունը հրաժարվում է նրա աճյունին տեղ տալ մուսուլմանական հանգստարանում, և նրա բազմավաստակ աճյունն ամփոփվում է քաղաքի շրջակայքում:

Նրա գերեզմանը դարերից ի վեր դարձել է ուխտատեղի բոլոր նրանց համար, ով սիրում է ճշմարիտ խոսքը, ճշմարիտ պոետիան և մարդկային ցեղի մեծագույն վորդիներից մեկին՝ Իրանի Պարնասի արքա Ֆիրդուսուն և նրա հրաշակիբուր:

Ասում են, Ֆիրդուսու մահվանից փոքր ինչ առաջ՝ Մահմուդը

¹ А. Крымский «История Персии»... (III Литонад.) Москва 1909. Այս հատվածի համար գլխավորապես՝ ոգտվում ենք այս աշխատությունից: Աչքի չենք ածել նաև Th. Nöldeke «Das iranische Nationalepos (Grundriss der Iranischen Philologie)», Մարաբուրդ, 1895, հտ. II:

լում է «Շահ-Նամե»-յի տողերից մի քանիսը, հրճվում է նրանց սրամտութեամբ և գեղեցկութեամբ, տեղեկանում է այդ տողերի հեղինակի մասին: Նա տեղյակ չեր «Յերգիծանքին», ուստի հրամայում է Թուս ուղարկել, իբրև նվեր Ֆիրդուսուն, 60 հազար դիրհմ:

Ֆիրդուսին մի որ փողոցով անցնելիս՝ լում է, թե ինչպես մի մանուկ յերգում է նրա «Յերգիծանքի» հետևյալ տողերը.

«Յեթե շահը խելոք լիներ, բայց վոչ ժլատ և ագահ,
Ինձ հարգանքով և մեծ շքով կը բարձրացներ շքեղ գահ»:

Չառամյալ բանաստեղծը՝ լսելով փոքրիկ տղայի այդ յերգը՝ կաթվածահար է լինում: Տանում են տուն, և նա մեռնում է:

Յեվ այն ժամին, շարունակում է ավանդությունը, յերբ մեծ բանաստեղծին քաղաքի մեկ դռնով տանում էյին գեպի հավիտենական հանգստավայրը, մյուս դռնից ներս է մտնում Մանուզի նվերներով բեռնած ուղտերի քարավանը:

Այս գրույցը պոետիկ լինելով հանդերձ՝ արևելյան վառ յերակալության գունագեղ արգասիք է, վորի նպատակն է հաշտեցնել հզոր Մանուզին Իրանի մեծագույն գավակի հետ:

5

Իրանի Պարնասի գահակալ Ֆիրդուսին բազմանուն գործեր չի թողել: Նրա գրչին են պատկանել միայն յերեքը՝ «Շահ-Նամե»-ն, «Յերգիծանք»-ը և «Յուսուֆ ու Զուլեյխա»-ն: Այս վերջինը մի մեծածավալ սիրավեպ է, վորը գրել է մեծ բանաստեղծն իր խոր ծերություն որերին:

«Յերգիծանք»-ը մի բուն բողոք է ընդդեմ իմաստունն ու գեղեցիկը, մարդկայինն ու հավիտենականը վտանահարող տգետ բռնակալի: «Յերգիծանք»-ը գեղեցիկ է և արժեքավոր իբրև մի պայծառ վավերագիր ֆեոդալական կարգիւում իշխող բռնակալության:

Պարսից հանճարի, կարելի չէ ասել, ամբողջ մարդկության պոետիկ ստեղծագործության գլուխ գործոցներից մեկն է Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-ն: Համաշխարհային գրականության, վիպա-

կան պոեզիայի մեջ նրա հավասարը միայն «Իլիական»-ն ու «Վոդիսական»-ն են:

Յեթե հույն հանճարի այդ գոհարները պոետիկ անդրադարձումն են Հելլադայի պատմության մի կարճ ժամանակամիջոցի, մի տասնյակ տարիների, ապա Իրանի հանճարը գեղարվեստորեն վերամշակում է մարդկային ցեղի պատմությունը՝ սկսած «Առաջին մարդուց» մինչև Իրանի աշխարհակալության անկումը՝ Քաղխիի ճակատամարտը 637 թ., այսինքն հազարավոր տարիների Իրանի «պատմությունը»:

Մի յերկու խոսքով աշխատենք տալ «Շահ-Նամե»-յի բովանդակությունը¹:

«Շահ-Նամե»-ն սկսվում է «Նախամարդուց» — «առաջին թագավորից»: Այդ շրջանը մարդկության մանկությունն է: Սրան հետևում է Փրշադյան հարստության հիմնադիր Հուշենգը, վորի ժամանակ մարդկությունը հաղորդակից է դառնում կուլտուրական հայտնագործումներին: Սա և սրա հաջորդներն աշխարհի միակ և միանձնյա գահակալներն էյին: Այս հարստության գահակալներից մեկը՝ Ջեմշիդը պարծենում է իր հզորությամբ և պահանջում է, վոր իրեն աստու տեղ պաշտեն²:

Աստվածն ի պատիժ ուղարկում է Իրանի վրա ծագումով արաբ, դաժան բռնակալ Ջոհակին (Աժգահակ, վոր նշանակում է վիշապ), վորի ուսերից Ահրիմանի համբույրի հետևանքով՝ աճում են յերկու թունավոր ոձեր³: Ջոհակը գրավում է Իրանի գահը և իշխում մի հազարամյակ: Նա կերակրում է իր ոձերին մարդկային ուղեղով⁴:

Դարբին Կավեն ապստամբություն է բարձրացնում Ջոհակի դեմ հողուտ Ջեմշիդի սերնդի և գահ է բարձրացնում Ֆերիդունին,

¹ Բովանդակությունը քաղում ենք ակադեմիկոս Ա. Կրիմսոլու հիշյալ աշխատությունից, նաև A. F. G. v. Schack «Heldensagen des Firdusi» I Band, յերես 88—100; Th. Nöldeke «Das iranische National Epos» (Gr. d. Jr. Phil. II Bn.)

² Հմմտ. Խորենացու «Հայկ և Բել» առասպելը (նաև Աստվածաշունչը):

³ Հմմտ. Փառասոս Բուզանդ IV, խդ. և V իր. Պապ թագավորի, ինչպես և Մ. Խորենացի I գրքի հավելվածը Աժգահակի մասին Այդ մտտիֆն առկա յնաև հայկական հեքաթներում:

⁴ Պապ թագավորն՝ իրեն հարազատ համարելով ոձերին, արվագիտության մեջ գրադվում: Արվագիտությունն էլ Ահրիմանյան-Ջոհակյան ախտ է:

վորը բռնում և Զոհակին և շղթայած գամում լեռան ժայռերին մինչև աշխարհի վախճանը¹:

Ֆերիզունն աշխարհը բաժանում և իր յերեք վորդիների մեջ: Յեղբայրները կռվում են. Թուրն ու Սելմը սպանում են Իրանի թագավոր, իրենց կրտսեր յեղբայր, Իրեջին: Սկսվում և հազարամյա պատերազմն Իրանի և Թուրանի (Թուրի յերկիր) մեջ: Իրեջի թուր—աղջկա վորդին Մենուչիհը (հայերեն Մանածիհր—Մանուշար) սպանում և պապ-յեղբայրներին և միառժամանակ վերականգնում և ընդհատված խաղաղությունը:

Իրանցիների կողմն են անցնում Սեջեստանի (Սեյխտանի) հզորները՝ Սամր, նրա վորդին Զալը, ապա սրա վորդին՝ Իրանի մեծահոգակ փահլավան՝ Ռոստամը:

Մենուչիհրի հաջորդ նովհարը գերի յև ընկնում Թուրանի Աֆրասիար թագավորի ձեռքը և սպանվում: Նորից հրահրվում և ընդհատված պատերազմը և տևում և հինգ թագավորների՝ Զովի, Գերշասպի, Քեյ-Քորաղի (Քայանիդների հարստության հիմնադիր), Քեյ-Քաուսի և Քեյ-Սոսրովի ժամանակաշրջանում, մոտ յերեք հարյուր տարի: Սպանվում և Աֆրասիարը, և նորից ընդհատվում և Իրան-Թուրանի պատերազմը:

Այս շրջանումն են ծավալվում փառապանծ Ռոստամի սխրագործություններն ընդդեմ դեվերի և թուրանցիների և վերջապես, Ռոստամի և Սոհրաբի կռիվը վողբերգական վախճանով²:

Պատերազմը նորից վերսկսվում և Գուշտասպի ժամանակ: Սա ընդունում և Զրադաշտի կրոնը: Թուրանի թագավոր Արշասպը, Աֆրասիարի թուր, մերժում և: Այս պատերազմի ժամանակ Իրանի հզորների կողմից հանդես են գալիս Գուշտասպը, սրա յեղբայր Զարիրն և վորդի Իսֆենդիարը³: Վերջինս պատերազմ-

ների այս շրջանում գրավում և Ռոստամի տեղը: Ֆիրզուսին նրան համահավասար և ճանաչում Ռոստամին:

Ռոստամն սպանում և Իսֆենդիարին, ինքն և շուտով սպանվում և:

Սրանով փաստորեն վերջանում և Իրանի «պատմության» հերոսական-առասպելական շրջանը: Սակայն Ֆիրզուսու նպատակն էր գեղարվեստորեն վերարտադրել Իրանի պատմական հզորությունը, յերգել ու գովարանել Սասանյանների ժամանակաշրջանը, Իրանի հզորության ամենափառահեղ շրջանը, ուստի նա ստիպված մի կամրջակ և ձգում Լոհրասպյան—Գուշտասպյաններից դեպի Սասանյանների շրջանը:

Նա փոքր ինչ կանգ և առնում Դարեհյան տոհմի վրա, պարսավում և չար Իսկանդարին (Աղեքսանդր Մակեդոնացուն), մի փոքրիկ հատվածով ընուծագրում և Իրանի Արշակունիներին, վորպես անկման մի շրջան, ապա մեծ մանրամասնություններով վերամշակում և Սասանյանների պատմական դարաշրջանը: Այստեղ ընթերցողի աչքի առաջ իրար հաջորդում, փոխարինում են ու անցնում Սասանյան աշխարհակալները՝ սկսած Արտաշիրից (224—242) մինչև Սասանյանների անկումը—Քաղխիի ճակատամարտը (637 թ.): Այս դարաշրջանի գեղարվեստական վերարտադրման մեջ ամենագեղեցիկ, հմայիչ, արևելյան վառ յերեվակայության ամբողջ թափով նկարագրված հատվածներն են՝ հեքաթախին հերոս Բահրամ Գուրի (420—438), Քիսրայի (Սոսրով I Անուշիրվան) (531—579) սխրագործություններով լի եպիգոգները: (Վերջինս բանաստեղծի համար գահակալի իմաստության և արդարության մարմնացումն ու իղեսլն և): Վերջապես մեծ վողբերությամբ գյուցազներգված և ոռոմանիկական մանրամասնություններով հարուստ Բահրամ Զուրինի ապստամբությունը:

Իրան-Թուրանի սարսափելի մարդկային նախճիրները, նրանց հզորների մեկը մյուսին փոխարինող մենամարտերը, ռազմական շունչն ու գեներքերի շառաչը Ֆիրզուսին ընդհատում և, ինքն ևլ, կարծես, շունչ և քաշում և տալիս և զգացմունքով և ապրումներով լի սիրավեպեր, որինակ, «Զալն ու Ռուզարեն», «Բեթան ու Մենիթան»: Սրանք ամենաչքեղ և գունագեղ հատվածներից են ամբողջ «Շահ-Նամե»-յի մեջ:

Սա յև «Շահ-Նամե»-յի բովանդակությունը, հազարամյա «պատմությունը»: Յեթե մենք հանելու լինենք այդ եպոպեյից մի

¹ Պրենեսցի I գ. Ա. հավելված. հմտ. լեռներում շղթայված կամ ժայռերին դամված հսկաների հետ (Պրոմեթեոս, Ամիրան, Մհեր, Արտավազդ, և այլն):

² Հմտ. «Սասնա ծռեր» ժողովպի «Իավթի և Մհերի կռիվը» կամ «Մհերի և իր վորդու կռիվը» վիպական եպիգոգների հետ:

³ Այդ պատերազմը նկարագրված և Պահլավի «Յատկար-ի Զարիրան»-ի մեջ, վորից ոգտվել են Ֆիրզուսին, Իսկիկին և վորի վիպական վաբանաները մենք դանում ենք Բուզանդի պատմության և «Սասնա ծռերի» մեջ: Տես ստորև:

յերկու հատված, այդ դեպքում կ'ունենանք Իրան-Թուրանի հազարամյա անհաշտ կռիվի «պատմությունը»: Ահուրամազդան և բոլոր բարի վոզիւններն անցնում են Իրանի կողմը, իսկ Ահրիմանն ու նրա չարքերի բանակը՝ Թուրանի: Դա վերջին հաշվով վեր է ածվում լույսի ու խավարի, բարու և չարի, յերկրագործության և աստանդակյան խաշնարածության ականական կռիվի ասիական յերկրներում:

Վիպական այս խոշորագույն քերթվածը մերթ ընդ մերթ ընդհատվում է լիբիական զեղումներով, հրաշալի բնության նկարագրություններով, հին արևելքի փիլիսոփայությամբ՝ կյանքի և մահվան, արդարության ու չարության, իշխանության և մարդկային իդեալների մասին:

Ֆիրդուսին իր այդ վիթխարի գործը, մարդկության ամենահանճարեղ պոետիկ ստեղծագործությունների գոհարներից մեկը — «Շահ-Նամե»-ն հաղիվ է կարողանում «30 տարի» անխոնջ աշխատանք թափելով՝ գլուխ բերել:

Այդպիսի բազմաբովանդակ և ծավալուն հուշարձան կերտելու համար անհրաժեշտ էր, վոր բանաստեղծը խորամուխ լիներ անցյալի գրավոր և բանավոր ժառանգության մանրակրկիտ ուսումնասիրության մեջ. անհրաժեշտ էր ժողովրդական բանահյուսության ուշիմ և սխտեմատիկ հավաքում և վերամշակում: Յեվ Ֆիրդուսին հաղթանարում է բոլոր դժվարությունները, յուրացնում և իր ստեղծագործական լարարատորիայում վերամշակում է հավաքածը, ձևք բերածը: Բացի տաղանդավոր Դակիկիի մոտ հազար բեյթից, վոր սիրով հյուրընկալում է իր մեծ գործի մեջ, նա ոգտվում է պահլավ գրական ժառանգությունից և արաբերեն ու պարսկերեն թարգմանություններից, ոգտվում է, վերջնպես, Ֆոլկլորից, վոր դարեր շարունակ սերնդից սերունդ անցնելով՝ ապրում էր իրանցիների բերանում:

«Ակում էմ այժմ հյուսել յես Դեհկանի խոսքերից
Մի պատմություն, վոր քաղված է հնադարյան վեպերից»:

«Շահ-Նամե»-ն գլուխ է բերված:

Բանաստեղծը հետադարձ հայացք է ձգում իր անցած ուղիներին վրա և Հորացիոսի ու Պուսկիևի նման վստահ ու հպարտ ինքն է արժեքավորում իր հրաշակերտը:

Շատ հուշարձան զեղաքանդակ կը տնայալի, կ'ավերվի
Անձրեններից, քամիներից և շողերիցն արևի.
Բայց իմ յերկով յես կերտեցի մի հուշարձան այնպիսի,
Վորին արեն ու անձրեղ և քամին չեն վնասի:
Դարեր իրար կը հաջորդեն, բայց իմ յերկը կը մնա.
Յեվ ամեն մարդ կ'ուզե կարգալ, յեթե խելքի տեր է նա...

Սալայն թեպետ շատն է յեղել և շատ գործեր են արված,
Բայց իմ գործի նման մի գործ դեռևս չի կատարված:
Այս յերեսուն տարիներում քաշելով մեծ նեղություն,
Յես Իրանը կենդանացրի Ֆարսի լեզվով իմ սիրուն:

Արդարացի յեր Ֆիրդուսին:

Դարեր իրար հաջորդեցին և նրա յերկը մնաց: Յեվ վոչ միայն այդ նրա «Շահ-Նամե»-ն առաջ բերեց դյուցազներգության մի շկոյա: Պարսկաստանում, Թուրքիայում, անգամ Ֆեոդալական Վրաստանում Ֆիրդուսին ունենում է բազմաթիվ հետևորդներ, վորոնք ջանք են թափում նմանվելու մեծ բանաստեղծին, դյուցազներգելու նրա հերոսական և սիրային՝ եպիզոդները կամ նրա հետևորդությամբ նյութեր ընտրելով Իրանի կամ հայրենական հերոսական աշխարհից՝ նորանոր պոեմներ կերտելու: Վոչոք չհասավ Իրանի մեծ հանճարին. նրա լուսաճաճանչ ճառագայթները նսեմացրին հետևորդների մտքի և յերևակայության լույսի դողդոջ առկայծումները, և մենք մեծ բանաստեղծի խոսքերը հարասելով՝ կարող ենք ասել.

Շատ են յեղել, շատ էլ գործեր են հորինվել,
Բայց նրա գործի նման մի գործ դեռ չի գրվել:

ՖԻՐՎՈՒՍՈՒ «ՇԱՀ-ՆԱՄԵ»-ՅԻ ՊԱՀԼԱՎԻ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

1

Ինչպես վերը հիշեցինք, Ֆիրզուսին ոգտագործել և յերկու
կարգի աղբյուրներ՝ գրավոր և բանավոր: Գրավորը քաղել և գե-
րադանցապես պահլավի և սրանից արաբերեն ու նոր պարսկերեն
թարգմանված աղբյուրներից, իսկ բանավորը, անշուշտ, ժամա-
նակի ֆոլիոթից, ժողովրդի՝ ղեհկանների և գյուղացիների բե-
րանից:

Գրավոր աղբյուրների մեջ բացի Դակիկիի մոտ 1000 բեյթ
«Շահ-Նամե»-յից՝ հիմնականներն են՝ ա. «Յատկար-ի Զարիրան»,
«Սողայ Նամե» (պահլ. «Սվատայ Նամակ»), «Կարնամակ-ի Արտաբ-
շիր-ի Պապական» և այլն:

Արդ՝ տեսնենք, թե ինչպիսի վիպական զուգահեռներ ունեն
պահլավի գրականության այդ խոշորագույն յերկերը, վոր ան-
տարակույս, խմբագրված են՝ հիմք ունենալով Իրանի ժողովրդ-
դական առասպելները, զրույցներն ու վեպը, մեր հին մատենա-
գրության մեջ, և ինչպես են ոգտագործել ու վերծանել այդ ֆոլի-
ոթիստիկ նյութերը հայ մատենագիրներն և հետագայում Ֆիր-
զուսին¹:

Սկսենք «Կարնամակ»-ից²:

¹ Հայ մատենագիրներից քննության ենք աքնում Մովսես Սորենացու,
Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի պատմությունների մեջ յեղած և «Կարնամակ»-ին
վերաբերող հատվածները:

² Հայ ընթերցողին մատչելի լինելու նպատակով «Կարնամակ»-ը ցիտում
ենք Դր. Հ. Թիրյաքյանի հայերեն թարգմանության համեմատ: Աչքի առաջ

«Կարնամակ»-ը մի ժողովածու յե զանազան վիպական մո-
տիֆների, վորոնց զուգահեռները տարածված են այլ և այլ ժո-
ղովուրդների բանավոր ստեղծագործությունների մեջ: Յեթե մենք
«Կարնամակ»-ից անջատելու լինենք ներածականը—«Մարնամակը»
և «Կցորդը», այդ ղեպքում մնացած ըրոր հատվածներն, անկաս-
կած, պետք և համարվեն ժողովրդական բանահյուսության ար-
գասիք:

Վիպական մոտիֆներ են՝ 1. Սասանի խաշնարածությունը,
հայտնությունն և ամուսնությունը¹, 2. Արտաշիբի ծնունդը,
մանկությունն և նրա ու Արտավանի մեջ տեղի ունեցած միջա-
դեպը², 3. Արտաշիբի սիրաբանությունն Արտավանի հարճի
հետ (նախնականում՝ համաձայն այլ ժողովուրդների վեպերի մեջ
տարածված վիպական զուգահեռների՝ աղջկա հետ), փախուստն և
ապստամբությունը³, 4. Արտաշիբի կռիվը Յեվթան Բուխտի և Վոր-
դի հետ⁴, 5. Արտաշիբի ամուսնությունն Արտավանի աղջկա հետ,
թույնի եպիզոդը և Շապուհի ծնունդն ու մանկությունը⁵ և 6. Շա-
պուհի ամուսնությունն ու Վորմզդի ծնունդն ու մանկությունը⁶:

«Կարնամակ»-ը, ինչպես հուշակավոր արևելագետ Th. Nöl-
deke-ն հավանական և համարում, գրի առնված պիտի լինի
Սոսրով II Պարվեզի որոք (590—628 թ. թ. հ. ք.)⁷, սակայն
գրավոր խմբագրությունից առաջ Արտաշիբյան վիպական ցիկլը
բանավոր տարածված և յեղել վոչ միայն Իրանում, այլ և հարե-
վան յերկրներում:

Ոտար և հայ բանասիրությունը վաղուց ապացուցել և, վոր
Արտաշիբյան վեպը մուտք և ունեցել և ընտանի յե յեղել նաև
Հայաստանում: Նրա արձագանքը գտել են Մովսես Սորենացու
«Հայոց պատմության» (II հ.) ինչպես նաև Ազաթանգեղոսի «Պատ-
մություն Հայոց» հույն վերսիայի առաջարանի մեջ: Մեր կող-
մից կ'ավելացնենք, վոր վոչ միայն Արտաշիբյան ցիկլը, այլ և
պահլավի մյուս վիպական մոտիֆները կամ պատմական բովան-
ուցեցել ենք նաև Th. Nöldeke-յի գերմաներեն թարգմանությունը: Յիտևով
հայերենից տեղ-տեղ նշանակել ենք փակագծերի մեջ նաև գերմաներեն թարգ-
մանությունից համապատասխան յերևաները:

¹ «Կարնամակ» թարգմ. Դր. Թիրյաքյանի, էջ 4—5. ² Անդ, էջ 5—8.
³ Անդ, էջ 8—16. ⁴ Անդ, էջ 16—23. ⁵ Անդ, էջ 13—14, 23—28. ⁶ Անդ, էջ
29—33. ⁷ Th. Nöldeke, o. c. էջ 23:

ները («historischer Roman», ըստ Th. Nöldeke-յի) ծանոթ են հիշածս մատենագիրներին, ինչպես նաև Փավստոս Բուզանդին, վորի անունով մեզ հայտնի «Պատմութեան» և այդ վիպական մտախնայների գուգահեռներն ու նմանությունները հետաքրքրական են հայ-իրանական կուլտուրական-կենցաղային հարաբերությունների պատմութեան համար:

Հայ աղբյուրների և «Կարնամակ»-ի տվյալների ազդակցութեանը Th. Nöldeke-ն հետևյալ բացատրությունն է տալիս. նախ՝ Մովսես Պորենացին «muss eine der unsrigen (իմա «Կարնամակ»-ին) ähnliche Erzählung von Artachšir «dem Sohne Sasan's» gekannt haben», փոքր ինչ ստորև ավելացնում է՝ «der (M. v. Ch.) aus den armenischen Volkssagen schöpfte» կամ «die Angaben bei Moses lassen auf einen ganzen Kranz von solchen Artachšir-Sagen schliessen», ապա նա հավանական է համարում, «dass der Armenier (Ազաթանգեղոսի հեղինակը) die Erzählung des Kárnâmak selbst vor Augen oder eher im Gedächtniss hatte als etwa einer Quelle derselben»¹.

Ըստ Th. Nöldeke-յի դուրս է գալիս, վոր Պորենացին ծանոթ է յեղել նման մի պատմվածքի կամ քաղիլ և հայ ժողովրդական գրույցներից. իսկ Ազաթանգեղոսը կամ «Կարնամակ»-ն է աչքի առաջ ունեցել, կամ սրա նման մի այլ պատմվածք իր հիշողութեան մեջ:

Այս յենթադրությունները մենք չենք կարող ամբողջապես ընդունել: Հայ մատենագիրների տեղեկություններն Արտաշիրյան ցիկլի մասին մեծապես տարբերվում են «Կարնամակ»-ի տվյալներից: Մենք ավելի հավանական ենք համարում այն, վոր վոչ Ազաթանգեղոսը և վոչ էլ Մովսես Պորենացին ծանոթ չեն յեղել «Կարնամակ»-ին, վոր նրանք աչքի առաջ չեն ունեցել գրավոր պահպանված աղբյուր, այլ պարզապես իրենց տեղեկությունները քաղել են Հայաստանում, գուցե նաև Իրանում, տարածված Արտաշիրյան վիպական ցիկլի, գրավոր «Կարնամակ»-ին անհայտ պատումներից (вариант):

Հիմնավորենք մեր տեսակետը, համեմատելով հայ մատենագիրների և «Կարնամակ»-ի տվյալները:

¹ Th. Nöldeke, o. c. էջ 22,25 (ընդգծումը մերն է. Կ. Մ.-Ո.)

Սկսենք Ազաթանգեղոսից:

1. Ազաթանգեղոսը ծանոթ չէ Արտաշիրի ծագման գրույցին. ընդհակառակն՝ «Կարնամակ»-ը մանրամասն պատմում է այն:

2. Ըստ Ազաթանգեղոսի՝ Արտավանը ներհուն դեռ է և կանխագետ ախտարհամար, ինքն է տեսնում «զընթացս աստեղ»¹ և ինքն էլ բացատրում է նրանց նշանակութունը. մինչդեռ ըստ «Կարնամակ»-ի՝ Արտավանը դեռ և ախտարհամար չէ, ինքը չի դիտում աստղերի ընթացքը և չի բացատրում նրանց նշանակությունը, այլ այդ ամենը կատարում է դետերի և ախտարհամարների խորհուրդը:

3. Ազաթանգեղոսը ծանոթ է հարձի ծագմանը. «Գուտար էր սա ուրումն յաւագ ծառայից» և գիտե նրա անունը — Արտազուխտ՝ իսկ «Կարնամակ»-ը չգիտե հարձի վոչ անունն և վոչ էլ ծագումը²:

4. Ազաթանգեղոսը ծանոթ չէ այն անարգանքին, վոր Արտավանը հասցրել էր Արտաշիրին, ուղարկելով նրան ախոռ և կարգադրելով, վոր՝ «զգույշ լեր, գիշեր-ցերեկ կենդանեաց քովէն չհեռանաս և նախճիր, և ճոկան և այլ հանդիսավայրեր չերևնաս»³: Ըստ Ազաթանգեղոսի, ընդհակառակն, Արտաշիրն սպասավորներով շրջապատված ապրում է «խորանում»:

5. Ըստ Ազաթանգեղոսի՝ Արտաշիրը չի փախչում և իր հետ չի փախցնում Արտազուխտին, այլ «յարուցեալ ժողովեաց զմեծամեծս ի Պարսից և յԱսորեստանեայց» և կոչ է անում նրանց ապստամբել Արտավանի դեմ. մինչդեռ «Կարնամակ»-ը մանրամասն պատմում է, թե ինչպես հարձը (իմա Արտազուխտը) զողանում է Արտավանի գանձարանից՝ «հնդիկ սուր և ոսկի թամբ և կամար մեծասար, և թագ ոսկի, և շքեղ ասպաղէնք և այլ շատ բաներ»⁴. Թե ինչպես Արտաշիրն «Արտաւանի նժոյգներէն, օրը եօթանա-

¹ Չակերտների մեջ յեղածը մեջբերումներ են Ազաթ. հույն վերսխալի առաջարանի հ. Գ. 2. ձևըով կատարած գրաբար թարգմանությունից: Տես Ազաթանգեղոս «Պատմութիւն Հայոց», Տիփլիս 1909: Յեր. Կ-ԿԳ.

² Ֆիրզուսու սկզբնաղբյուրի մեջ աղջիկը նմանապես անանուն է յեղել: Բանաստեղծն ինքն է նրան անուն ավել, կոչելով Գյուլնար (Նուսն ծագիկ):

³ Այս և մյուս բոլոր մեջբերումները Դր. Թիլլաքյանի «Կարնամակ»-ի թարգմանությունից ենք անում:

սուն հրասանգ ճամբայ կտրող երկու ձի թամբեց, միոյն վրայ ինք նստաւ և միւսոյն վրայ աղջիկը հեծցուց, և Փարսխատանի ճամբան բռնեցին»:

6. Ապա Ազաթանգեղոսը նկարագրում է Արտաշէրի բանակցութիւններն Արտավանի հետ (Զիկ և Կարեն իշխաններէ միջոցով), Արտաղուխտին ապահով դրչակում տեղավորելը և հաղթական պատերազմը, Արտաշէրի մենամարտութիւնը կամ բախումն Արտավանի հետ, վոր, դժբախտաբար, անավարտ է մեզ հասել. — «Իբրեւ այն ինչ առ միմեանս մերձեցեալ՝ կամէին յիբեարս խառնել, ձայնեաց առ արքայ Արտաւան և ասէ»... (պատմվածքն ընդհատվում է). նա ծանոթ չե Արտաշէրի արկածալի կյանքին և սխրագործութիւններին, մինչդեռ «Կարնամակ»-ը մանրամասն նկարագրում է Արտաշէրի փախուստը, Արտավանի հետապնդումը, խոյի միջադեպը (նույնը նաև Ֆիրզուսին) և այլն, և այլն: «Կարնամակ»-ն ու Ֆիրզուսին չեն հիշում Զիկ և Կարեն իշխաններին:

Ազաթանգեղոսի և «Կարնամակ»-ի տվյալները նամանութիւններն ել նմանապես շատ են և ակնբախ:

Դրանք են.

1. Ըստ Ազաթանգեղոսի՝ Արտաշէրը Սասանի վորդին է, «յորմէ Սասանականքն՝ որ ի նմանէ՝ և ի թագաւորացն Պարսից ընկալան գծագումն». «Կարնամակ»-ը նույնպես Արտաշէրին համարում է Սասանի վորդի «Դարեհեան Դարեհի տոհմէն սերած», այսինքն՝ «ի թագաւորացն Պարսից»:

2. Յեզ ըստ Ազաթանգեղոսի, և ըստ «Կարնամակ»-ի Արտաշէրն Արտավանի «ծառաներից» մեկն է:

3. Յերկուսն ել գիտեն, վոր Արտավանի ննջաբանում գիշերում է սիրելի կամակատար հարձը՝ — «առ ի պէտս կարեոր հարկի սպասարկութեան առ ի նմանէ հրամայելոցն» (Ազաթանգեղոս). կամ «Արտաւանին ամեն տեսակ գործերը (իմա նա—հարձը) կը կատարէր» («Կարնամակ»):

4. Յերկուսն ել գիտեն, վոր Արտաշէրն ու հարձը սիրում են միմյանց:

5. Յերկուսն ել գիտեն, վոր Արտավանն աստղերի ընթացքից է գուշակում իր մոտալուտ անկումն ու կորուստը: (Տես նաև յերկուսի տարբերութիւնը):

6. Յերկուսի մոտ ել գուշակութիւնը հասցնում է անտեղյակ Արտաշէրին հարձը, վորին նա խոստանում է «պատիւ տիկնութեան»:

7. Յերկուսի մոտ ել Արտաշէրը նախքան ճակատագրական պատերազմի դուրս գալն Արտավանի դեմ հեռացնում և ապահով տեղ է հասցնում ոգնական և սիրելի հարձին: Ըստ Ազաթանգեղոսի՝ Արտաղուխտին նա հետո յե փախցնում Արտավանի պալատից — «յղեալ առ Արտաղուխտ՝ ի բաց կորզեաց զնա, և արգել փակեաց զնա աղխիւքն հանդերձ յամուր դղիկի», իսկ ըստ «Կարնամակ»-ի իր հետն և փախցնում և այլն:

Ֆիրզուսին բանաստեղծորեն վերամշակում է «Կարնամակ»-ի պատմվածքը, ընդհանրապես հարազատորեն պահպանելով նրա եպիգրոզների հաջորդականութիւնը. հերոսների նկարագրին ավելի կենդանի դարձնելու, ինչպես և դեպքերի դրամատիկական դարգացումն ու թեղացնելու նպատակով՝ նա վորոշ մանրամասնութիւններ է միայն ավելացնում և հազարում:

Ֆիրզուսու տարբերութիւններին մեջ ուշադրութեան արժանի յեն՝ 1. Աղջիկը հասարակ հարձ չե, այլ Գլուխարն Արտավանի խորհրդականն ու գանձապահն է, 2. Արտավանը վոր թե յերազ է տեսնում, ապա խնդրում այդ յերազի բացատրութիւնը, այլ կանչելով աստղագետներին՝

«Իւր աստղ ու բախէն հարցուց նոցա շատ».

Ֆիրզուսի

Վիսպական պատմվածքի տարբերութիւններին և նամանութիւններին այս համեմատութիւնն ել պարզ ցույց է տալիս, վոր նրանք (Ազաթանգեղոս և «Կարնամակ») միևնույն պատմական իրադարձութիւնը նկարագրելիս՝ իրենց տվյալները քաղում են տարբեր աղբյուրներից, մեր կարծիքով, Արտաշէրյան վիսպական ցիկլի տարբեր վարիանտներից. Ազաթանգեղոսը Հայաստանում տարածված «Արտավան-Արտաշէրյան» կամ «Արշակունի-Սասանյան» վիսպական ցիկլից, իսկ «Կարնամակ»-ն — իրանականից, այն ել, գլխավորապես, Սասանյան արքայից արքաների պալատի շուրջը պատմող յերգերից, զրույցներից և այլն:

Յերկու վերսխանների հեղինակներն ել յուրովի յեն մշակել իրենց աղբյուրները, յերկուսն ել վորոշ միտում են մտցրել, վորոշ գաղափարախոսական գույն են տվել պատմվածքին, ընդվորում

Պարսիկը ձգտում է փառաբանել Արտաշէրին, Սասանյան հարստութեան ականաւոր հիմնադրին, մինչդեռ Հայի, կ'ալիւլացնենք քրիստոնյա-կղերական Հայի համակրանքը՝ չնայած կրօնական հիմնական խտրութեան՝ Արտաւանի կողմն ե:

Ինչպէս հիշեցինք «Կարնամակ»-ի այս հատվածը կցված է միայն հույն վերսիային. հայկականի մեջ նրա ամբողջութեանը պակասում է, յեթե հաշվի չառնենք մի քանի ակնարկներ, այն էլ խիստ պատմականացված; Ազաթանգեղոսի մեր ձեռքը հասած խմբագրութեան մեջ¹:

Հայ և ոտար բանասերներից վոմանք, հիմք ընդունելով Ղազար Փարպեցու և Մովսէս Խորենացու ուղարկներն ու ավայաներն Ազաթանգեղոսի պատմութեանից, կարծում են, վոր Ազաթանգեղոսի հայկական նախնական վերսիան էլ այդ հատվածը չի ունեցել: Այդ հատվածը գոյութունն է ունեցել միայն հույն վերսիայի մեջ, վոր թարգմանել ու խմբագրել է հայ իրականութեանը, Հայաստանի նիստ ու կացին, կրօնին ու պաշտամունքին, զրույցին ու առասպելին քաջ ծանոթ մի հայ 555—591 թ. թ. միջոցին:

Մեր տեսակետն այլ է:

Մենք կարծում ենք, վոր «Կարնամակ»-ին զուգահեռ հայկական պատմւոր գոյութունն է ունեցել հայ միջավայրում նախ քան պահլավ գրավոր «Կարնամակ»-ի խմբագրումն Իրանում. վոր հայկական պատմումն անպայման գոյութունն է ունեցել Ազաթանգեղոսի նախնական խմբագրութեան մեջ, վոր «Կարնամակ»-ի իրադարձութեաններն իրականում հանդիսանում են յերկարածից շղթայի այն ողերը, վորոնցով սկսվում է հայ-իրանական կամ ավելի ճիշտ հայ Արշակունիների, ապա Ֆեոդալների և Սասանյանների դարավոր պայքարը, վոր այնքան բազմերանց նկարագրված է մեր հին վիպի մեջ (Ազաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Հովհան Մամիկոնյան, Սերեոս և այլն)²:

Ազաթանգեղոսը բազմիցս խմբագրվել է ընդարձակման և կրճատման տեսանկյունով: Նախնական վերսիային, մի կողմից, կցվել են բազմաթիվ նոր հատվածներ վարքաբանական և դավանաբանական բովանդակութեամբ. մյուս կողմից, հանվել են

իրական պատմական և աշխարհիկ-վիպական հատվածներ, վորոնց թվում, անշուշտ, և «Կարնամակ»-ի ավելի ընդարձակ հատվածը, քան մեր ձեռքն է հասել հունական վերսիայի միջոցով: Այդ հատվածը, ըստ իս, հանված պիտի լինի Ղազար Փարպեցուց առաջ գոյութունն ունեցող այն խմբագրութեանից, վորի մեջ առկա չէր ի թիվս այլ հատվածների նաև Գրիգորի վարդապետութունը:

Վոր նախքան Ազաթանգեղոսի հունական վերսիայի առաջաբանը հայ միջավայրին ծանոթ է յեղել «Կարնամակ»-ի Արտավան-Արտաշէրյան վեպի հայկական պատմւոր, այդ մասին մենք ունենք կողմնակի վկայութեաններ նաև Փավստոս Բուզանդի պատմութեան մեջ: Փոքր ինչ հետո կտեսնենք այդ:

Անցնենք Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» այն հիշատակութեան, վոր սերտ կապ ունի «Կարնամակ»-ի բովանդակութեան հետ:

3

Մ. Խորենացին այստեղ էլ, ինչպէս միշտ, հիշում է իր աղբյուրը: Սակայն այստեղ էլ ըստ իր սովորութեան՝ խորամուխ հետախուզութեաններով, մի կողմից, աշխատում է ի հայտ բերել այդ աղբյուրը, բնութագրել նրա ինչ լինելը, մյուս կողմից, բացատրութեան մի ջրապտույտ է ստեղծում, հիշում է մի շարք անուններ մեկը մյուսից անհայտ, և մեզ թվում է, թե թագցնում է իր իսկական աղբյուրը: Մ. Խորենացու ասելով՝ նա իր տեղեկութեանները քաղել է Ռաստոհուն կոչվող մատյանից, վոր հունարեն թարգմանել էր Իրանից փախած և Հունաստան ապաստանած Շապուհ թագավորի գլխի Սոտհեռուը (մկրտութեան անուն — Յեղիազար): Նա այդ մատյանից քաղում է՝ «երկրորդ գեմք», «թողով զառասպելաց բարբաջմունս», «միայն զատոյզն, որ ինչ ճշմարտութեանն վայել է պատմութիւն»: Ինչպէս: «Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել, ասում է նա, զառասպելսն յազգս երազոյն Փափազոյ, և արտադատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ ի Սասանայ, և պատմումն զհօտիւն, և լուսնակն, և արտարմողացն յառաջասացումն՝ որ են քաղեալք, և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պոռնկական խորհուրդն Արտաշէրի հանդերձ սպանութեամբք, և անմիտ հանճարաբանութիւն մողին զստեր վասն նոխազին, և որ ինչ այլն ամենայն: Նա և այժին զիեցումն ման-

¹ Ազաթանգեղ. դ. Ա., 18.

² Այդ մասին մենք մանրամասն խոսում ենք Ազաթանգեղոսին և Հայ վեպին նվիրված մեր անտիպ աշխատութեան մեջ:

կանն ընդ հովանեաւ արծույն, և գուշակունն ագուաուն, և գերասպանծին պահպանութիւն առիծուն արբանեկութեամբ գայլուն, և միայնամարտութեան առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ»¹:

Նախ, մի յերկու խոսք Մ. Պորենացու այս հատվածի տեքստի մասին:

Մեզ թվում է, վոր այս հատվածի մեջ «ել անվիս հաննարաբանութիւն մոգին դասեր վասն նոխազին» աղծատված է գրիչների կողմից, իսկ հետագայում այդ սխալ վերծանութիւնը մնացել է Մ. Պորենացու «Հայ. Պատմութեան» քննական հրատարակութեան տեքստի, ինչպես նաև զանազան լեզուներով կատարած թարգմանութիւնների և ուսումնասիրութիւնների մեջ:

Մ կր տ ի չ Ե մ ի ն ը թարգմանում է այդ խոսքը՝ «о бес-смысленных хитросплетениях дочери мага относительно козла»².

Պորեն Ստեփանեն աշխարհարար թարգմանում է. «մոգի աղջկան անմիտ հանճարարանութիւնը այծի մասին»³:

Պորենացու պատմութեան յեվրոպացի թարգմանիչներն այդ խոսքը ընդհանրապես այդ իմաստով են թարգմանում, որինակ, Dr. M. Lauer-ը՝ «die thoricthen Reden der Tochter des Magiers über einen Ziegenbock und alles Andere»⁴.

Vaillant de Florival-ը թարգմանում է՝ «et cette passion insensée de la fille du mage pour un bouc, et tout le reste»⁵.

Ֆրանսերեն նոր թարգմանութեան մեջ հայագետ Victor Langlois-ն բառացի, անզամ տառացի (չհաշված առաջինի «du

mage» յերկրորդի «d'un mage») կրկնում է այս հատվածի թարգմանութիւնը¹:

Տեվրոպացի մյուս թարգմանիչներն էլ այդ իմաստով են թարգմանում:

Ի դեպ, անհրաժեշտ է այստեղ հիշել, վոր մասնավորապես Ֆրանսացի հայագետները սխալ են թարգմանում Պորենացու նույն այդ գլխի ընդգծածու բառերը հետևյալ խոսքի մեջ՝ «Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս երազոյն Փափագոյ»: Նրանք թարգմանում են՝ «les fables au sujet du songe plein de desirs» (V. de Florival) կամ «les contes relatifs au songe du desir» (V. Langlois): Այստեղ պարզապես թարգմանիչները շփոթել են «Փափագ» հատուկ անունը «փափագ» հասարակ անվան հետ: Թարգմանութիւնը քերականորեն էլ ճիշտ չէ:

Պորենացու պատմութեան այս գլուխը (II, Հ.) իր աղծատեքստով առհասարակ մի կատարյալ փորձաքար է դարձել թարգմանիչների համար: Փոքր ինչ հետո մենք կը ստուգենք ևս մի աղծատ հատված հենց նույն այդ գլխից:

Այժմ դառնանք քննելի հատվածին:

Ի՞նչ է ուզում Պորենացին ասած լինել այդ հակերճ խոսքով կամ Արտաշիրի ու Արտավանի պայքարի վճիռ միջադեպն է հիշում:

Մովսես Պորենացին այս խոսքով ակնարկում է՝ Արտաշիրի փախուստը, նրան համընթացող նոխազին («Կարնամակ»-ի խոյին) և Արտավանի հարցի պատասխան մոգ դասուրի բացատրութիւնը — «հանճարարանութիւնը» («Կարնամակ», էջ 12, Գր. թ իր յ ա ք յ ա ն, էջ 45—46, Th. Nöldeke):

Պարսից արքունիքում յերկնային լուսատուների, աստղերի ընթացքն, ինչպես և յերազներն ուսումնասիրում էլին և գուշակութիւններ անում ախտարմողները, քաղկյաները, մոգերը: Փափագի յերազը բացատրում են ախտարմողները (Պորենացի, II, Հ.), Արտավանը «քաղզէիցն գոլով գիտութեամբ ներհուն», ինքն է բացատրում «զընթացս և զհոլովմունս աստեղացն» (Ազաթանդ. Նույն. առաջաբան, թարգմ. Գար. Չարբ.). Բարակի, Արտավանի

¹ Moïse de Khorène, Histoire d'Arménie en trois livres, traduction nouvelle (Coll. d. Historiens... de l'Arménie, Tome deuxième), Paris 1869, էջ 117

¹ Մովսես Պորենացի «Պատմ. Հայոց» աշխատութեամբ Մ. Աբղեհան և Ս. Հարութիւնեան, Տիբիս 1913, գիրք II, գլ. Հ. յերես 206—7.

² «История Армении Моисея Хоренского», нов. перевод Н. О. Эмина, с примечаниями и приложениями. Посмертное издание, Москва 1893, стр. 117.

³ Մովսես Պորենացի «Հայկական պատմութիւն» աշխարհարար թարգմանեց և լուսարանեց Պորեն ծ. փ. Ստեփանի, Ս. Պետերբուրգ 1889, էջ 190:

⁴ «Des Moses von Chorene Geschichte Gross Armeniens» aus dem armenischen übersetzt von Dr. M. Lauer, Regensburg, 1869, էջ 130:

⁵ Moïse de Khorène «Histoire d'Arménie», texte Arménien et traduction française», Paris 1836.

յերազները բացատրում են՝ յերազահանները, յերազադեանները, մոգերը, քաղցեյապետը, դաստուրը («Կարնամակ», էջ 5, 9, 11, 12 և այլն — Դր. Քիրյաքյան. 37—38, 43—46 և այլն Th. Nöldeke):

Այս բոլորից հետո ակներև է, վոր մոգի աղջիկն այստեղ վոչ դեր ունի և վոչ էլ տեղ. վոր այդ «դասեր» բառն աղծատված է: Արդ՝ նկատի ունենալով Արտաշիրյան վեպի այդ հատվածի իմաստը, նրա զուգահեռներն Իրանի պատումում — «Կարնամակ»-ում, յերազահան և արտարմոզ մոգերի դերը Պարսից արքունիքում, մենք առաջարկում ենք այդ խոսքի հետևյալ ընթերցումը «Եւ անմիտ նաննարաբանութիւն մոգին դասեր վասն նոխազին» այսինքն՝ «դաստուր մոգի անմիտ հանճարարանությունը նոխազի մասին», մի ուղղում, վոր լիապես համապատասխանում է «Կարնամակ»-ի բովանդակութեանը: Ըստ այնմ բառի ուղղականը կը լինի «դաստուր» (dastūr) նման «բլուր», «կտուր» գոյականների վոչ դասական հոլովման, սեռ-տրակ. «բլեր», «կտեր», «դաստեր». կամ «դաստեր» (dastyâr), սկզբնապես «դաստերա» (dastyâra), ինչպես «աղբեարա, աղբար, աղբեր, ուսկ. աղբիւր կամ «զուստերա, զուստեր, զուստեր, զուստը (զուստր), վորպիսի ձևի սեռ-տրակ ըստ կանոնի՝ աղբեր, դասեր, ոսկեր և այլն¹, ուրեմն այստեղ էլ որինաչափորեն պետք է լինի «դասեր»:

Պարզապես գրիչը չի հասկացել բառի և ձևի իմաստը և հպարտելով «ա»-ն, գրել է հանրաձանոթ «դասեր» բառը, «զուստը» բառի սեռ-տրակ. հոլովը: Այստեղից էլ առաջանում են վերը հիշված բոլոր թյուր ըմբռնումներն ու սխալ թարգմանությունները:

Պորենացու այս հակիրճ հատվածի մեջ կա ևս մի խոսք, վոր աղծատված լինելու հետևանքով չի հասկացվում և սխալ թարգմանությունների առիթ և առիտ: Միաժամանակ այդ աղծատ խոսքի վերականգնումն ալիլի մեծ հնարավորություն է տալիս մեզ համեմատելու Պորենացու և «Կարնամակ»-ի տվյալները: Ասածս վերաբերում է Պորենացու հետևյալ խոսքին՝ «Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելն յաղագս... արտադարձան նոյն մանուածոյ որ ի Սասանոյ»²:

¹ Н. Мapp, «Грамматика древне-армян. языка» (Этимология), СПб 1903, էջ 90—1, § 105:

² Պոր. Պատմ. II, Հ. ընդգծումը մերն է. Կ. Մ-Ո.

Պորենացու ընդգծածս խոսքը սովորաբար թարգմանում են՝ «об исхождении вьющегося пламени из Сасана» (Н. О. Эмин), կամ «և վորորուն կրակի դուրս գալը Սասանից» (Ս. վ. Ստեփանյան). «... und dem absurden Feuer faden, der von Sasan ausging (Dr. M. Lauer); կամ՝ «au sujet de l'éruption du feu, qui s'échappait de Sasan» (V. de Florival); «a la colonne de feu, qui sortait de Sasan» (Victor Langlois)¹.

Պորենացու մյուս թարգմանիչները բացառություն չեն. նրանք էլ այդպես են հասկացել և մոտավորապես այդպես են թարգմանել:

Սխալն առաջացել է «արտադարձան» բառի թյուր ըմբռնումից: Մեզ թվում է, թե այս սխալն էլ հնարավոր է ուղղել և Պորենացու տեքստը վերականգնել դարձյալ նույն «Կարնամակ»-ի տեքստի ոգնութեամբ:

Բաղմահմուտ Th. Nöldeke-ն «Կարնամակ»-ի այդ միջադեպին համապատասխան հատվածը թարգմանում է.

«In der dritten Nacht sah er ebenso, wie die Feuer Frôbâ, Gušasp und Burgin Mithr im Hause des Sâsân gross wurden und der ganzen Welt Erleuchtung gaben»² [Մի յերրորդ գիշեր այնպէս տեսաւ, որ Աար-Հրուբա, (Աար)-Բուշասպ և Բուրգին-Միհր Սասանա տանը մեջ կը ցոլային և բոլոր աշխարհը կը լուսաւորէին]²:

Frôbâ բառի արտասանությունը Th. Nöldeke-ն կասկածելի չէ համարում: Ապա նա բացատրում է՝ «Dass dies kein Mannesname ist, erhellt schon aus der häufigen Wiederholung, wie den auch «Gott» nur bei Königen zulässig wäre»³.

«Կարնամակ»-ը տալիս է նաև այդ կրակների ֆունկցիոնալ նշանակությունը՝ «das Feuer Frôbâ bedeutet religionskundige und von ihres Gleichen (?) hervorragende Männer, das Feuer Gušasp Krieger und Heerführer, das Feuer Burgin-Mithr die Bauer und Ackerleute der ganzen Welt»⁴. [Աար-Հրուբա՝ մեծ

¹ Տե՛ս հիշածս թարգմանությունների համապատասխան դրուիները (II, Հ.)

² «Geschichte d. Artachšir-i Papakân, aus d. Pehlewi übersetzt von Th Nöldeke, Göttingen 1879, էջ 37 (Դր. Քիրյաքյան, էջ 4):

³ Անդ, էջ 37 ծան. 3:

⁴ Անդ, էջ 37—38. (= Քիրյաք, էջ 5):

մարդկանց և ժողովց դենդիտութեան. և Ատր-Քուշասպ սպասալարութեան և ասպանապետութեան և Ատր-Քուշի-Միհր՝ գիւրասանտեսութեան և երկրագործութեան նշանակ են¹]:

Այդ միևնույն անունները տեղ են գտել նաև Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-յի մեջ, սակայն, վորոշ աղճատումներով, թերևս բանասերժի դարաշրջանի արտասանութեամբ՝ «Die sehr abweichenden Namen bei Fird. (Vullers I, p. 29) scheinen doch nur Entstellungen der echten Formen zu sein», ասում է Th. Nöldekes-ն²:

Մեզ թվում է, վոր հենց այդ «կասկածելի» Atr-Frôbâ-ն և թագնված Մ. Պորենացու «արտադատութիւն» աղճատ բառի տակ:

Պահլավագետ Դ. ր. Հ. Թիրջաքյանը, վոր մեր գրականութեանը հարստացրել է «Կարնամակ»-ի, ապա Ֆիրդուսու նույն հատվածի «Իրվազ Արտաշիր Բարականի» յուրաքանչյուր թարգմանութեամբ, գտնում է, վոր Atr-Frôbâ-ն Ատր-Հրուբան կամ

Ատր-Հրուբադ-ն է «բատ՝ ամանց՝ Ատր-Պորդադ = اد | خرد | د | զոր հայացի՝ Արտ-Հրադադ»³:

Հիմք ընդունելով Դ. ր. Թիրջաքյանի այս ստուգաբանութեանը, առաջարկում ենք Պորենացու «արտադատութիւն» բառի հետևյալ հավանական ուղղումը:

Պորենացու «Պատմութեան» սկզբնական բնագրի մեջ⁴ հավանորեն յեղել է «ատր-հրադատութեան». հետագայում գրիչների կամ խմբագրողների ձեռքով քննելի խոսքի հաջորդ «հրոյն» բառի ազդեցութեամբ՝ հապավել է «հր» մասնիկը և մնացել է միայն «ատրադատութեան» ձևը⁵. սա յիլ հունարան գրիչների կամ խմբագրողների կողմից դիտվել է իբրև սխալ և ուղղվել է հունարան սովորական տերմինարանութեան համեմատ՝ «արտադատութեան» և հասկացվել է իբր «վորոշում, բացորոշում» (արտադատեմ-վորոշել, բացորոշել—Առձ. բառարան), ինչպես, որինակ՝ «արտաբերութիւն, արտաբերումն, արտաբերեմ և այլն» կամ «բ»

¹ Անդ, հջ 37—38 (= Թիրջաք. հջ 5).

² Անդ, հջ 38, ծան. 1 (տե՛ս նաև Ֆիրդուսու «Շահ-Նամակ», թարգմ. Դ. ր. Թիրջաքյանի):

³ «Կարնամակ», հջ 42, ծան. 18:

⁴ Մ. Պորենացին ինքն էլ կարող էր հենց այդ նկատառումով «հր»-մասնիկը դուրս գցած լինել:

և «տ» տառերի սովորական յետևառաջութեան և տեղի ունեցել:

Այսպիսով «արտադատութեան» բառը ուղղելու յե «ատրադատութեան», վորը կարող է ներկա դեպքում նշանակել նաև «Ատրադատի»: Բառերի նշանակութեան փոփոխութեանը կցորդական զուգորդութեամբ «մի առարկայի գաղափարից անցնում է մի այնպիսի առարկայի գաղափարի, վոր տեղով, ժամանակով, պատճառով կամ վորևէ ուրիշ առնչութեամբ կապվում է առաջինի հետ», ասում է պրոֆեսոր Մ. Արեղյանը¹: Բառերի նշանակութեան փոփոխութեան այդպիսի կիրառութեաններից բերենք մեկը. «Հատկութեան վերացական անունները հատկութեան ունեցող առարկաների անվան տեղ. որինակ՝ նորութեան — նոր լինելը, նորի հատկութեան, այլև նոր բան, նորույթ: ... Հաճախ այսպիսի վերացական անունները, ինչպես և ուրիշ անունները, գործածվում են իբրև հավաքական անուն, որինակ՝ բանվորութեան, ուսանողութեան, աշակերտութեան...»²:

Թվում է, այս լեզվական որենքին է համապատասխանում այն, վոր վերացական անունները մեկ-մեկ կարող են գործածվել իբրև հասարակ և հատուկ անուններ յեզակի իմաստով, որինակ՝ վեհափառութեան, վեհափառ (նոր առում):

Մեր հին լեզվի մեջ, կարծես, կան մի քանի նման կիրառութեաններ, որինակ՝ «... որ և հիմնարկեցաւ տեղիս ի ձեռն Յոհանու Հայոց կաթաղիկոսութեան (= կաթաղիկոսի) եւ Յոհանու Արշարունես(ց) յիւր բարեխաւսութիւն...»³ կամ՝ «... անհնարին բեկմամբ՝ վասն իւրեանց յայնմ ի բնակ տեսունէն կամ ի հոգևոր վարդապետութեան (= վարդապետէն) որը մնալոյ, մեծաւ լալեաց արտմութեամբ մինչև ի գեղն թորդան... յուղարկէին»⁴ կամ՝ «... և ետ արքայորդին Տիրան զղուստը իւր կնութիւն (= կին) Յուսկան»⁵: Յեկմ մի յերկու որինակ՝ «զի եկեցին ձեռնադրես»

¹ Պրոֆ. Մ. Արեղյան «Հայոց լեզվի տեսութեան», Յերևան, 1931 թ. յեր. 150:

² Անդ, յեր. 151—2:

³ Գարեգին Վ. Հովսեփյան «Գրչութեան արվեստը հին հայոց մեջ», Վարդապ. 1913, յեր. 5:

⁴ Փաւստոս Բուզանդ «Պատմութիւն», III, ժա, 25:

⁵ Անդ, III, է, 16:

ցեն զՉոնակ ի կաթողիկոսութեան... և զՉոնակն ձեռնադրեցին կարողիկոսութիւն ըստ հրամանի թագաւորին»¹. «զի ձեռնադրեցեն անդ զուրբն Ներսէս կաթողիկոսութիւն (=կաթողիկոս) Հայոց Մեծաց»²:

Մեր բանասերները սովորաբար սխալ համարելով այս կիրառութիւններն, ուղղում են, ավելացնելով «ի» նախդիրը (ի նախդրով հայցական կամ տրական):

Զէնք աղճատում արդյոք բնագրի լեզուն:

Բերենք մի յերկու որինակ եւ Կորյունից:

«... և ընդ նմին այլոց ևս քաջախրութիւն աշակերտակցաց մերոյն վարդապետութեան (=վարդապետին)»³. «... բազում ինչ նպաստութիւն ցուցանէր աւետարանագործ վարդապետութեանն (=վարդապետին), իբրև որդւոյ առ հայր՝ հպատակութիւն ցուցեալ»⁴. «... Որում անունն Յովնաթան կոչէին, որոյ բազում յօժարութիւն ի վարդապետութենէն (=վարդապետէն) էր գտեալ»⁵.

«... Արք զգաստք՝ զգուշագոյնք հրամանաց վարդապետութեանն (=վարդապետին)»⁶. «... Ուստի և իմ մասնաւոր աշակերտութեամբ վիճակ առեալ, թէպէտ և էի կրսերագոյն և առաւել քան զկար մեր»⁷:

Այսպիսի առումներ կան նաև Բուզանդի, Ագաթանգեղոսի և Մակարայեցիներին գրքերի մեջ, վոր և հանձնում ենք մեր լեզվաբանների հատուկ ուշադրութեանը:

Այս ամենից հետո՞ մենք կ'առաջարկեյինք Պորենացու «յադագս... ատրադատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ է ի (տանն) Սասանայ» կամ «որ ի Սասանայ» թարգմանել «Սասանի (տանը) (յերևացող) կամ Սասանից (դուրս յեկող) Ատրադատ կրակի մանվածի մասին». ոոսերեն՝ «о вьющемся пламени Атрадата, что из Сасана» կամ «что (в доме) Сасана». «Յադագս... Ատրադատ»

¹ Անդ, IV, ԺԵ, Եջ 105:

² Անդ, IV, դ, 61:

³ Կորյուն, «Պատմ. վարուց և մահու սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի» վեներիկ 1894, յերես 8:

⁴ Անդ, յերես 25:

⁵ Անդ, յերես 31:

⁶ Անդ, յերես 44:

⁷ Անդ, յերես 8:

տութեան հրոյն մանուածոյ» հնարավոր և կարգալ նաև «յադագս... Ատրադատական (=Ատրադատի) հրոյն մանուածոյ», ինչպես, որինակ, «զի... նուէրս տարցի բազնին Անահատական (=Անահտի) պատկերին». (Ագաթանգեղոս):

Այս ուղղումով Մ. Պորենացու աղճատ տեքստը վերականգնվում և և մութ ու դժվարիմաց խոսքն ստանում և մի իմաստ, վոր լրիվ համապատասխանում և «Կարնամակ»-ի հիշածս հատվածի նկարագրութեան ձևին, բովանդակութեանն ու իմաստին:

4

Պորենացու տեքստի այս անցողակի ուղղումից հետո, վոր անհրաժեշտ էր մեր հետագա համեմատական վերլուծութիւնները ծավալելու համար, դիմենք նրա հիշատակութիւններին Արտաշիւրյան վեպի մասին:

Պորենացին միջանկյալ և հիշում այս «դառասպելաց բարբաջմունս»: Նա «անտեղի է» համարում նրան «երկրորդիլ»: Սակայն այդ «անտեղին» և արժեքավորը և այդ և, վոր լուսարանում և հայ-իրանական կուլտուրական-կենցաղային հարաբերութիւնների պատմութեան եջերից մեկը:

Անցնենք Պորենացու կամ նրա աղբյուր Ռասասոնի և «Կարնամակ»-ի նկարագրած իրադարձութիւնների համեմատութեանը:

Ծանոթ էր Պորենացին «Կարնամակ»-ի մեր ձեռքը հասած լամբարութեանը. ունեցել և նա Ռասասոնի կոչվող վորև «պատմական» աղբյուր, թե՛ «անտեղի» «առասպելների բարբաջմունքը» քաղել և ժողովրդական զրույցներից և ավելի ազդու ու համոզիչ լինելու նպատակով՝ դիմել և «իբ սովորութեան համաձայն» ինչվոր յերևակայական աղբյուրի, կոչելով այն Ռասասոն:

Ահա հարցեր, վորոնց լուսարանումս անհրաժեշտ և խնդիրը լուծելու համար:

Պրոֆ. Գրիգոր Սալաթյանցը համարում և ինչպես Պորենացու, այնպես էլ Ռասասոնի կոչվող Ռասսոնի պատմութիւնները ֆիկցիաներ («такой истории не существовало»). «Наш автор (իմն Պորենացին), ասում և նա, «намеренно предупреждает читателя относительно рассказов своих о войнах»

персов с греками в IV веке, определенно указывая на книгу Хорохбута, чтобы тем скрыть настоящий свой источник»¹.

Մտացածին («вымысел») համարելով այդ պատմիչներին՝ Գր. Սալաթյանցն այնուամենայնիվ ափելացնում է՝ «что у Хоренского был в руках какой то персидский источник, едва ли подлежит сомнению. Это видно, во-первых, из списка персидских царей (гл. 68, 69), который, хотя и составлен по данным Анонима (стр. 9—10), однако, как-будто проверен и дополнен каким-либо персидским источником; во-вторых, из «басни о Папаке» (гл. 70), которая в сжатом своем виде во многом напоминает легендарную историю Арташира Папакана в пехлевийской версии: в той и другой упоминается о сие Арташира, о пламени, о предсказаниях астрологов, о блудных помыслах Арташира, о девице (дочери Мага), о козе (баране), об орле и различных зверях и проч.², и в третьих, это видно из приведенных у Хоренского любопытных легенд о Бюраспе-Аждахаке (в приложении к I кн.) и Ростаме-Сагчике (II, 8), которые отличаются чисто иранским колоритом и подтверждаются персидскими источниками»³.

Բացի վերահիշյալ աղբյուրներից՝ պրոֆ. Գ. Սալաթյանցը կարծում է, Վոր Սորենացին Կամարականների ծագման ավանդույթունը պատմելիս՝ «пользовался в этом случае поздними фамильными преданиями Камсараканов»⁴.

Ըստ Գր. Սալաթյանցի՝ գուրս է գալիս, Վոր Սորենացին իր պատմության I, Ա. և Բ. հավելվածի, II, Ը, Հ, ՀԳ. հատվածների համար ունեցել է յերեք հիմնական աղբյուրներ, յեթե հաջվի չառնենք այն, Վոր նա ընդհանրապես չի ընդունում Սորենացու վկայութուններն իր աղբյուրների գոյության մասին, այն է՝ Կ. մի ինչ Վոր Պարսից (գրավոր) աղբյուր («какой-то персидский источник»⁵ մի այլ տեղում՝ «быть может, даже книга Барсумы»⁶; Իսկ սեր մնաց նրա մյուս հայտարարութունը, թե

¹ Գր. Халатьянц, «Армянские Аршакиды» и т. д., стр. 124.

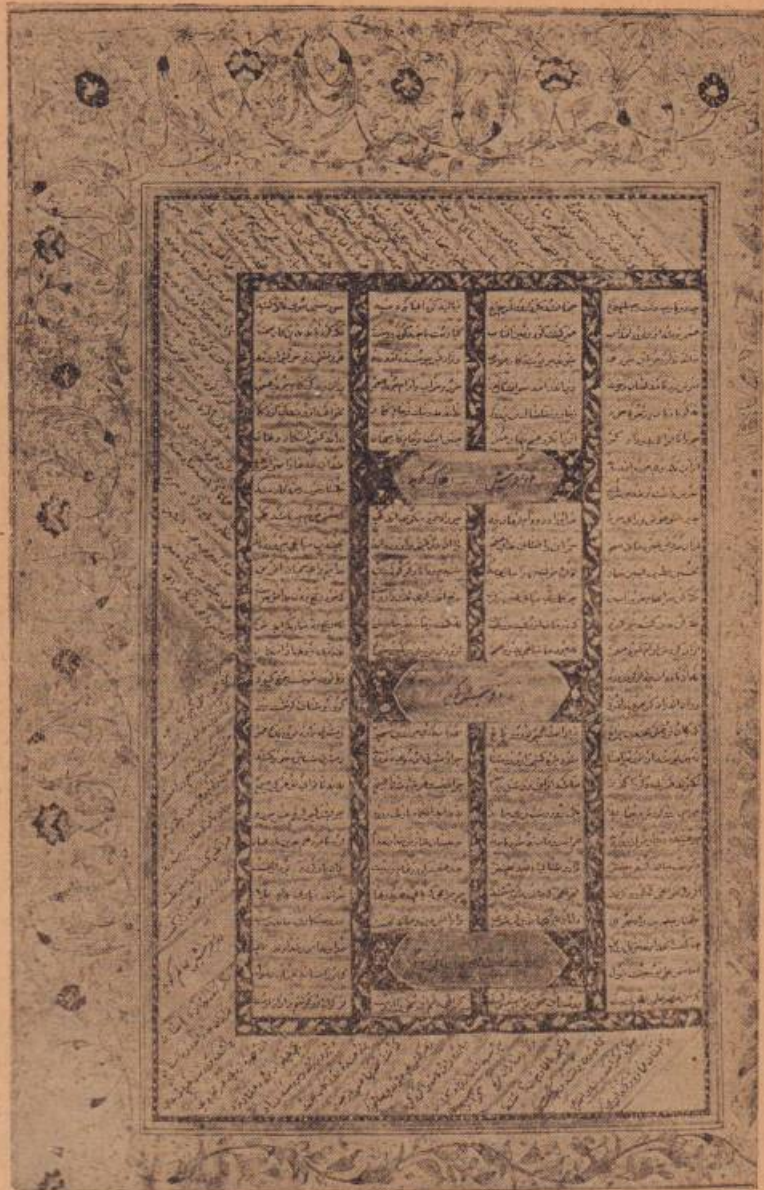
² Ընդգծույթները Գր. Սալաթյանցին են. Կ. Ա.—Ո.:

³ Գր. Халатьянц, о. с. ԿՂ 118:

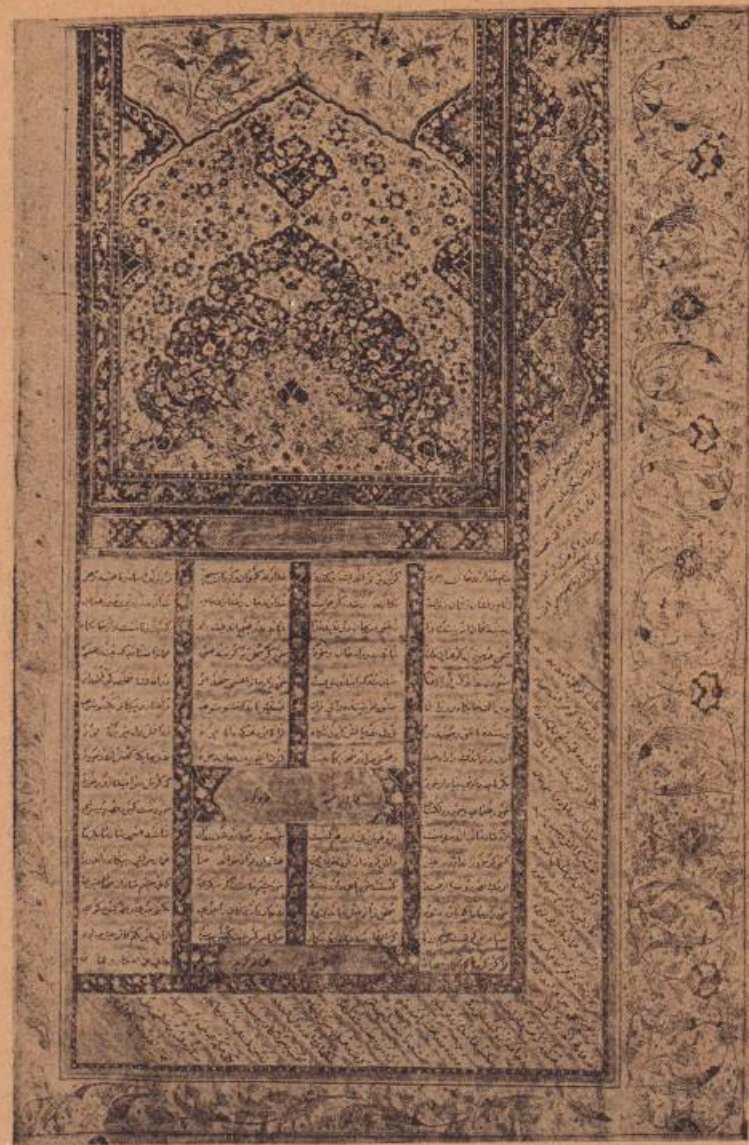
⁴ Անդ, ԿՂ 120:

⁵ Անդ, ԿՂ 118:

⁶ Անդ, ԿՂ 372:

Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե» վեպի սկիզբը 1828 թ. ձեռագիր որինակում (13-րդ եջ)
 ... Ձեռագիրը գտնվում է ՀՍՀՍ Կուլտուր-պատմական թանգարանում

Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե» վեպի սկիզբը 1828 թ. ձեռագիր որինակում (12-րդ եջ)
 Ձեռագիրը գտնվում է ՀՍՀՍ Կուլտուր-պատմական թանգարանում.

«такой истории не существовало» (?), բ. Պարսից առասպելներ
(«басня о Папаке, которая напоминает легендарную историю
Арташира Папакана в пехлевийской версии») և զրույցներ
(«о Бюраспе-Аждахаке.. и о Ростоме Сагчике.., которые отли-
чаются чисто иранским колоритом и подтверждаются персид-
скими источниками») և վերջապես, գ. Կամսարականների տոհ-
մական ավանդութիւններ:

Պրոֆ. Գ. Սալաթյանցի թեզերը հակասական են: Նա
մեկ բացատում և Պարսից աղբյուրների գոյութիւնը, մեկ և՛ ան-
կասկած համարում և ընդունում: Յեթե, իրոք, Սորենացին «ինչ
վոր պարսիկ աղբյուր» և ունեցել, այդ դեպքում անհասկանալի յե
մուտ, թե ինչու պրոֆ. Գ. Սալաթյանցը չի ընդունում Ռասա-
տոնու կոչվող Բարսումայի պատմութիւնը, վորպէս Սորենացու
աղբյուր: Այդ անհայտ, բայց «կասկածի վոչ յենթակա» «ինչ վոր
պարսիկ աղբյուրը» կարող և ամենայն իրավամբ Բարսումայի
մատյանի հետ նույնանալ. չե՞ վոր պրոֆ. Գ. Սալաթյանցի
համար յերկուսն էլ հավասարաչափ յենթադրական աղբյուրներ
են, քանի վոր նրանցից և վոչ մեկը մեզ չի հասել:

Փաստարկման յերկրորդ կետումն ևլ պրոֆ. Գ. Սալաթ-
թյանցը հանգում և հապճեպ, սխալ յեղբակացութիւն: Նրա
սխալներն են.

1. Վոչ Սորենացին և վոչ ևլ «Կարնամակ»-ը ծանոթ չեն Ար-
տաշիրի յերազին. այդպիսի յերազի մասին վոչ մի աղբյուր չի
խոսում. -- յերկուսն ևլ թե Սորենացին և թե «Կարնամակ»-ը
հիշում են Փափազի յերազը: Միայն «Կարնամակ»-ը մեջ և բերում
նաև Արտավանի յերազը:

2. Սորենացին գիտե «մոգի աջկա» մասին, «Կարնամակ»-ը
սեղյակ չե.

3. Սորենացու հիշված հատվածի մեջ խոսքը նոխազի մասին
և. իսկ «Կարնամակ»-ը յերկար ու ձիգ պատմում և խոյի մասին:

4. Սորենացին հիշում և «об орле и различных зверях». իսկ
«Կարնամակ»-ի մեջ մի հատիկ խոսք չկա այդ կենդանիների և
նրա հետ կապված միջադեպի մասին:

Պրոֆ. Գր. Սալաթյանցի այս սխալներն ու հապճեպ
յեղբակացութիւններն արդյունք են այն հիմնական տենդենցի,
վորը վոգևորել և նրան իր անհայտ պայքարում ընդդեմ Սորե-
նացու «Պատմութիւն»:

Մ. Պորենացու տվյալները Պարսից առասպելական և վիպական աշխարհի մասին այնքան հակիրճ են, այնքան սակավաբան, վոր դժվար է աղբյուրների համեմատության միջոցով յերևան հանել նրա սկզբնաղբյուրի մանրամասնությունները: Նա գիտակցաբար և այդքան սակավաբան: Նա շատ բան գիտե. այդ յերևում է նրա հակիրճ, բայց բազմաբովանդակ համառոտագրությունից: Յեվ յեթե շատից միայն այդքանն է տալիս, այն էլ բարոյական հարկադրանքով գիշում է իր մեկենասին՝ «Այլ տացուք զայսոսին՝ մանկականի քոյոց տիոց և անհասունիան խակութեանդ լեալ տարփանք»¹... «գի ի վերայ այլոց անհնարիցն, հնարաւոր վասն քո արարելոց մեր կատարեմք և զայս»... «Միայն թէ և քեզ, ասում է նա մեկենասին, այստեղի ուրախութիւն և կամ շահ օգտութեան»²:

Այս բոլորից հետո սլարզ է, վոր բարոյական հարկադրանքով շարադրած «առասպելաց բարրամունքը», ի վիճակի չեն լինիլ վերականգնելու այն ամենը, ինչ վոր ինքը պատմագիրը լսել կամ քաղել և գրքերից: Բայց և այնպես այդ սակավաբան հիշատակությունները, այդ պատուհիներն էլ արժեքավոր են Իրանի հին վեպի և առասպելի պատմության համար:

Անցնենք այժմ Մ. Պորենացու և «Կարնամակ»-ի տվյալների համեմատությանը: Բազդասենք, նախ, այդ աղբյուրների նմանությունները:

Պորենացու (կամ նրա աղբյուրի) և «Կարնամակ»-ի տվյալները միայն վեպի կառուցվածքային նմանություններ են արձանագրում: Հայ պատմագիրը ծանոթ է՝ Փափագի յերազին «ատրադատութեան հրոյն մանուածոյ» (այսինքն՝ Ատրադատ կրակի պատւյտին, վորքքին), ախտարմողների բացատրությունը, Արտաշիրի «սրունկական խորհրդին, հանդերձ սպանութեամբք»,³ «դաստուր մողի» հանճարարանությունը և մի շարք այլ գիւղված-

¹ Մ. Պորեն. I, հավելվ. Ա.

² Մ. Պոր. I, հավելվ. Բ.

³ Անդ, II, 4: Թե ինչ սրունկական խորհուրդ է և ինչ սպանություն, այդ մասին դժվար է մի բան ասել: Պորենացին լակոնիկ է, իսկ մանրապատում «Կարնամակ»-ն ու Ֆիրզուսին այդ մասին վոչինչ չեն ասում: Թերևս Պորենացին հարձի սպանություն և համարում «սրունկական խորհուրդ», բայց այդ դեպքում չի հաստատվում՝ վեր սպանություն և ակնարկում նա:

ների, վորոնց մասին նա սահմանափակվում է ասելով՝ «որ ինչ զինի այսորիկ» կամ «որ ինչ այլն ամենայն»: «Կարնամակ»-ն իր հերթին՝ բացի «սրունկական խորհրդին, հանդերձ սպանությունամբք»՝ այդ բոլորին ծանոթ է և Պորենացու «որ ինչ զինի այսորիկ» կամ «որ ինչ այլն ամենայն» անբովանդակ ասույթների փոխարեն՝ տալիս է Արտաշիրյան վեպի մանրապատում բովանդակությունը: Բացի դրանից Հայն ու Պարսիկը նման են իրար և «առասպելի» վեպի դարգացման հաջորդականությունամբ մինչև դաստուրի «հանճարարանությունը», վորից հետո Պորենացու խոսքը ընդհատվում է «և որ ինչ այլն ամենայն» վոչինչ չասող բառերով:

Պորենացու և «Կարնամակ»-ի նմանություններն ակնհայտնի չեն, բայց տարբերություններն էլ վոչ պակաս ակնբախ:

1. Պորենացին ծանոթ է Փափագի մեկ յերազին. «Կարնամակ»-ը նկարագրում է յերեք յերազ:

2. Պորենացին արձանագրում է միայն մեկ կրակի առասպելը. «Կարնամակ»-ը խոսում է յերեքի մասին (Ատր-Հրուբա—Atr-Frôba (?), (Ատր)-Քուշասպ-Gušasp և Բուրդին-Միհր-Burgin-Mithr) «որ Սասանայ տանը մէջ կը ցոլային և բոլոր աշխարհը կը լուսաւորէին»¹:

3. Պորենացին գիտե «պատումն զհօտիւն». «Կարնամակ»-ը չգիտե այդ և դրա փոխարեն տալիս է յերկրորդ յերազի բովանդակությունը, այն է՝ «որ Սասան դարդարուն սպիտակ փղի մը վրա նստած էր... և բոլորը երկրպագում և փառաբանում էին նրան»¹:

4. Պորենացին հիշում է «եւ լուսնակն», այսինքն՝ ակնարկում է մի միջադեպ, վոր կապ պիտի ունեցած լինի Սասանի կյանքի հետ. «Կարնամակ»-ը դրա փոխարեն պատմում է՝ Բարակ «տեսաւ որ արեգակը Սասանին գլխուն վերեւն կը ծագէր և համակ աշխարհը կը լուսաւորէր»¹:

5. Պորենացու մոտ «անմիտ հանճարարանությունը» նոխազի մասին է. «Կարնամակ»-ի մեջ նոխազի փոխանակ խոյն է հիշվում:

¹ Դր. Թիրյաքյան, «Կարնամակ», յերես 41

6. Խորենացին իր աղբյուրից քաղել է՝ «նաև այժին գիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արժւոյն, և գուշակումն ազուառն և գերապանծին պահպանութիւն առիւծուն հանդերձ արբանեկութեամբ գայլուն, և միայնամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ այլարանութեանն բերէ կարգ»։ «Կարնամակ»-ը ծանոթ չեալս առասպելներին։

Զի՞ քաղել, արդո՞ք, Խորենացին այս նյութերը Կամարականների տոհմային գրույցներից, ասենք, Պերոգամատի գրույցներից, «վասն որոյ բիւր առասպելս յօղեցին պարս գնմանէ,—անբաճից սպասաւորել մանկանն» (Խորեն. II, ՀԳ.)։

«Կարնամակ»-ն այդ եպիգրոֆների փոխանակ մանրամասն նկարագրում է։

1. Արտաշիբի ծնունդն ու մանկութիւնը Փափագի տանն ու յերիտասարդութիւնն Արտաշանի արքունիքում.
2. Արտաշիբի պատերազը քրդերի դեմ.
3. Նրա կռիվը Haftânböcht (Յեվթանբուխտի) հետ.
4. Արտաշիբի ամուսնութիւնն Արտաշանի աղջկա հետ.
5. Շապուհի ծնունդն ու մանկութիւնը.
6. Սրա ամուսնութիւնն ու Վորմզդի ծնունդը։

Խորենացու և «Կարնամակ»-ի տարբերութիւններն մեջ աչքի յե ընկնում մանաւանդ 5-րդ կետը, այն է՝ նոխաղի (Մ. Խորեն.) և խոյի («Կարնամակ») մասին։ Առաջին հայացքից այդ տարբերութիւնը մի ապարժեք մանրամասնութեան տպավորութիւն է թողնում, սակայն, յերբ ուշի ուշով ընթերցում ենք մեր մատենագիրների տարբեր տեղերում հիշատակած վիպութիւնները, յերբ իմաստավորում ենք այդ հատ ու կտորները, միջանկյալ արտահայտութիւնները, արդեն ստիպւած ենք փոքր-ինչ այլ կերպ արժեքավորել «նոխաղի» (այժի) ու «խոյի» (վոշխարի) վիպական եպիգրոֆ՝ կապւած Արշակունի Արտաշանի և Սասանյան Արտաշիբի վճռական կովի հետ։

Մեզ թվում է, թե տարբեր կենդանիների հանդես գալը սերտ կապ ունի Իրանի յերկու հզոր ֆեոդալական տների տոհմական հասկացողութիւններին հետ, ընդ վորում խոյը Սասանյանների տոհմն է կամ տոհմական կենդանին, իսկ նոխաղը՝ Պահլավ Արշակունիներին։

Փորձենք հիմնավորել մեր այս հիպոթեզը։

Ըստ «Կարնամակ»-ի՝ Արտաշանը¹ հարցնում է դասուրին «Was bedeutet jener Widder, der mit ihm (իմա Արտաշիբին) zugleich auf dem Pferde ist? Antwortete dieser: «Möget ihr unsterblich sein, die Majestät der Kajänier hat den Ardešir erreicht; auf keine Weise kann man seiner mehr habhaft werden. Darum macht euch und den Reitern keine Mühe mehr, noch bemüht weiter die Pferde, dass sie zu Grunde gehen»։ [Ի՞նչ կը նշանակէ այն խոյն, վոր անոր հետ ձիուն վրա նստած է։ Դասուրին ըստվ թէ.— «Յաւիտեան կեցլիք, Գայեանց փառքն Արտաշիբին հասած է. այլ ևս դայն բռնելու ճար չկայ. ի զուր ձեզ և այրուծիոյն նեղութիւն մի տաք և ձիանը մի հոգնեցնէք և մի պակսեցնէք։]՝

Ըստ Յիբրուսու՝ Արտաշանի հարցին «առաջնորդ մոզպետը» պատասխանում է.

... Ասկէ սլացան անցան երկու ձիաւոր՝
Փոշեթաթախ համակ և բերանին չոր.
Մեկուն ալ ետեվէն մի խոյ կը ցատկեր,
Որոյ նըկարտանց մէջ չեմ տեսած պատկեր...։

Մեծ վեղիրն ասում է.

... Եթե հասաւ նստու բախտ ՝ նորա քամակ.
Իգուր է մեր պընդելն, հով կ'որսանք համակ։⁴

Ախտարմոզներն պետք դիտելով աստղերի ընթացքը, ասում է Արտաշանին. «Der Widder hat sich vom Saturn und Mars entfernt und dem Jupiter und Mercur genährt»⁵։

Ըստ Th. Nöldeke-յի յերկնային խոյն ունի իր ներկայացուցիչը յերկրում՝ «der Widder am Himmel auf den gleich nachher

¹ Th. Nöldeke-յի թարգմանութեան մեջ (յեր. 45) Արտաշանի փոխարեն տպւած է Ardagir. Վրիպակ է կամ հմուտ Իրանիստի արամազրութեանը յեղած ձեռագրի սխալ հմմտ. Դր. թիւրյաքյան, յերես 12. վորն ունի ձիւտ «Արտաշանը»։

² Nöldeke, յերես 45—46, թիւրյաք. յերես 12.

³ Բախտ = խոյ, Կ. Մ.—Ո.

⁴ «Շահնամակ»—Արտաշիբ Բարական, թարգմ. Շ. թիւրյաքյան, Նյու-Յորք, 1909, յերես 19.

⁵ Th. Nöldeke, o. c. 44.—Դր. թիւր. յեր. 9.

(վերը մեջ բերած ցիտատը) vorkommenden Widder der Majestät warak hinzudeuten scheint»¹: Այդ մի այլ ծանոթութեան մեջ նա ասում է. «Diese äusserst sinnliche Vorstellung von der königlichen Majestät als einem feisten Widder, der dem zur Herrschaft Bestimmten nachläuft, bildet eine interessante Ergänzung zu dem lehrreichen Aufsatz Spiegel's in Kuhn's Beitr. V, 387 ff»². (Այս աշխատութեանը, դժբախտաբար, չկարողացանք գտնել):

Մի կողմ թողնենք բազմահմուտ Th. Nöldeke-ի սխալ տեսակետը, վորով յերկնայինն և համապատասխան յերկրային, հողեղեն ներկայացուցիչ ունենում և վոչ հակառակը, այստեղ կարևորն այն է, վոր խոյր, Churrak-i Kajân (Die Majestät der Kajânier), իշխանութեան մարմնացումն է, վոր հովանավորում է Իրանի ճին աշխարհակալներին ու նրանց տրադիցիաները շարունակող Սասանյաններին ի դեմս Արտաշիրի: Նա պաշտվում է և հովանավորում. ում հետ լինի նա, նրանն և հաղթութեանը, նրանն և իշխանութեանը, նրանն է բախտը:

Տոհմական-տոտեմական հասարակութեան մեջ տոհմերի հակամարտութեան ժամանակ բախվում են նաև նրանց տոտեմները: Պարտված տոհմը վսչնչացվում է կամ ստրկական վիճակի իջնում, իսկ տոտեմը հայտարարվում է անհաշտ թշնամի կամ ստորադասվում տոհմական պանթեոնում:

Իրանի ֆեոդալական այս յերկու հզոր տների պայքարի ընթացքում տոտեմ խոյր Սասանյանների կողմն է, նրանց վոգին և պաշտպանը: Արտավանը չի ճանաչում այդ խոյին: «Das Reiterpaar kennen wir, aber was soll wohl jener Widder sein?» [«... այն երկու ձիաւորները գիտենք. սակայն այն խոյն ինչ պիտի լինի»³], — հարցնում է նա: Պարզ է, վոր նրա հոգևոր աշխարհում խոյը տեղ չունի, այլ նրան փոխարինում է մեկ ուրիշ կենդանի, մի այլ տոտեմ:

Արդ՝ վո՞րն է այդ տոտեմը:

Ձեռքի տակ չունեննք պարսիկ աղբյուրներ և համապատաս-

¹ Անդ, Th. N. յերես 44, ծան. 2.

² Անդ, յեր. 45, ծան. 2.

³ Nöldeke, o. c. 45, = թիւրքայան, յերես 12.

խան գրականութուն, վորպեսզի ապացուցենք մեր այդ թեզն Իրանի կուլտուրայի (հոգևոր և նյութական) հուշարձանների տվյալներով: Սակայն, մեզ թվում է, վոր հայկական աղբյուրներն էլ ի վիճակի չեն նպաստելու այդ խնդրի լուծմանը:

Սասանյան Իրանի պալատականն արձամարհում է հայոց թագավորին — Պահլավ Արշակունի Արշակին, «ասելով ի պարսկերէն լեզու, թէ՛ Այծից Հայոց արքայ, եկ նիստ ի խրճան խոտոյ ի վերա»¹:

«Նաև այժին դիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծույն»². մի ակնարկ, վոր թվում է, թե վերաբերում է Պահլավ Պերոզամատին՝ «բիւր առասպելս յողեցին Պարսք զնմանէ, — անբանից սպասաւորել մանկանն» ...³

Հյուսիսական պատերազմի ժամանակ, յերբ քրիստոնյա Տըրդատն սպանում Հոնբրի կապաշտ Գեղոսին թագավորին (Իրանի Արշակունիներին մի ճյուղ, ինչպես նաև Բուզանդի հյուսիսականների՝ Մազբութների թագավոր Սանեսանը՝ «եղբայր իմ էր ազգաւ Արշակունի»)՝ «... Իշխանն Անգեղ տանն... ձայն տուեալ ասէր. «Իշխան Սիւնեաց, ի մէջ ամ զգունդ այծուցդ, զի անկաւ Հոնն փօնն»⁴:

Այս արտահայտութեանները («Այծից Հայոց արքայ», «Այծի դիեցումն մանկան», «զունդ այծուց» և նրանց զորավար թագավորը «Հոնն քօշն» պատահական չեն⁵:

Իրանք անպայման արտացոլում են այն հասկացողութեանները, վորոնք գոյութեան են ունեցել տվյալ տոհմական հասարակութեան մեջ և ծաղրի ու արհամարհանքի առարկա չեն դարձել թշնամի տոհմական հասարակութեան կողմից: Այստեղ կարող են կասկածելի թվալ միայն հոնների մականունները: Սակայն, չպետք է մոռանանք, վոր, նախ՝ այդ արհամարհական արտահայտութեանները հայ ֆեոդալներն են անում, յերկրորդ՝ քրիս-

¹ Բուզանդ, IV, 49.

² Մ. Պորենացի, II, 2.

³ Անդ, II, 29.

⁴ Բուզանդ III, 5.

⁵ Հենար Գլակ, «Պատմ. Տարոնի», Վենետիկ 1832, յերես 47.

⁶ Կապ չունին, արդյոք, այս արտահայտութեաններին հետ Պանդուխտի խոտոյի հետևյալ խոտոքը՝ «Ըծի (այծի) գոյս Դավիթ իմ նամուսին դեպով» («Սասնա ծռեր»): «Այծի գոյս» Դավիթը հայ թագավոր է:

տոնեութիան ճանաչմամբ հենց ինքը «Այժից Հայոց արքան» պետք է վերագնահատեր իր իղեղողիական աշխարհի հետ այժմ կապ չունեցող նախկին արժեքները և յերրորդ՝ այդ արտահայտութիւնը տեղ և գտել քրիստոնյա պատմիչի յերկում:

Նախատական այդ «այժր» հայկական կենցաղի, անտեսութեան և պաշտամունքի մեջ մինչև վերջերս ել մեծ նշանակութեան է ունեցել: Բաղական և հիշել հայկական լեռնաստանի (Մոկս, Շատախ և այլն) «չուռ» այժր և նրա անտեսական մեծ նշանակութեանը բնակիչների համար:

Մեռելների տարեգրութիւնը Հայաստանի բազմաթիւ գավառներում սուրբ Սաշի տոնն է: Այդ որը տարվա ընթացքում մեռածների հարազատներն ու բարեկամները հավաքվում են հանգստարանում և ճաշ են տալիս: «Սա Todenspeisung»-ի մնացորդ է, հաղորդում է ինձ ազգագրագետ Ս. Տ. Հակոբյանը: Այդ որը մատաղացու կենդանիների մեջ ամենից նախընտրելին է ուլը: Այդ սովորութեանը մի մնացորդ է տոտեմական հասկացողութեանները՝ կապված նախնիների պաշտամունքի հետ:

Խոյի և նոխազի (քոշի) քանդակներ կան նաև արվեստի մեջ: Լենինգրադի Պետական Երմիտաժի Արևելյան բաժնի Սասանյան հատվածում կան բազմաթիւ արծաթի սինիներ խոյի քանդակներով, վորոնք վերաբերում են Սասանյանների դարաշրջանին: Այժմ ել Հայաստանի հին հանգստարաններում կան բազմաթիւ խոյակերպ քանդակած գերեզմանաքարեր: Այդ քանդակների մանրամասն հետազոտութեանը լավագույն զբաղողը կը լինի Հայաստանի քանդակագործութեան պատմութեան:

Բերլինի Altes Museum-ում, Ս. Տեր-Հակոբյանի վկայութեամբ, պահվում է մի թանգարժեք վոսկի սափորի ունի, վորը վոտների վրա կանգնած մի քոշ է: Այդ ունիը գտնված է Հայաստանում, հայկական ծագումն ունի, և, ըստ յերևութիւն, պաշտամունքային սափոր է յեղել կամ արքունական տոնմային նվերական մի դարդ:

Հետաքրքրական են այս կապակցութեամբ նաև հայկական և ուրիշ ազգերի հեքաթները, վորոնց մեջ հերոսներին հետապընդում են կամ ողնութեան հասնում խոյերը կամ նոխազները:

Այս հեքաթային սյուժեն շատ հետաքրքրական է տոտեմիստական աշխարհայեցողութեան վերլուծութեան կապակցութեամբ:

Թվում է, վերը բերված բոլոր փաստարկումներից և վկայութեաններից հետո իրավունք ունենք հավանական համարելու մեր հիպոթեզը, թե խոյն ու նոխազը տոտեմներ են, ընդ վորում Խոյը Սասանյանների տոտեմն է, իսկ Նոխազը՝ Պահլավ-Արշակունիներինը:

«Կարնամակ»-ի թվարկածս վիպական մոտիվներն ունեն իրենց զուգահեռները մեր հին ու նոր վեպի մեջ: Դրանց մի մասը շրջիկ մոտիվներ են, մյուսը՝ հայ-իրանական միջավայրում (մինչ արարական շրջան) վիպած, ստեղծված (նկատի ունենք բովանդակութեանը և վոշ թե վիպական ձևը) և յերրորդը՝ Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-ի ազդեցութեամբ՝ միանյութված հայ ժողովրդական վեպի հետ: Այդ տեսակետից մանավանդ հետաքրքրական են հետևյալ եպիզոդները, վորոնք վիպական զուգահեռներ ունեն «Սասնա ծռեր»-ի մեջ և մեծապես նպաստում են մեր «ծռերի» կյանքի ու կենցաղի մի շարք վիպական-առասպելական եջերը լուսաբանելուն:

1. Արտաշիրի կոթիը Haftänböcht-ի հետ — Սասնաարի կոթիը վիշապի հետ.

2. Արտաշիրի, Շապուհի և Վորմզդի ամուսնութեանը — Դավթի ամուսնութեանը.

3. Շապուհի և Վորմզդի ծնունդն ու մանկութեանը — Դավթի ու Պատիկ Մհերի ծնունդն ու մանկութեանը.

4. Արտաշիրն Արտավանի արքունիքում — Դավթիը Մարա Մելիքի «տանը» և այլն¹:

Այս ամենը սոսկական ողակներն են այն յերկար, կուռ շղթայի, վոր կոփվել է Հայաստանի ու Իրանի ժողովուրդների կուլտուրական և գրացիական հարաբերութեանների ընթացքում ու իր թանձրացած սինթեզն է գտել «Սասնա ծռեր» հայ ժողովրդական վեպի մեջ:

Այժմ պարզենք, թե ի՞նչ հարաբերութեան մեջ է Պորենացին «Կարնամակ»-ի հետ:

¹ Պատրաստում ենք հայ ժող. վեպի վերլուծութեանը նվիրած մի ուսումնասիրութեան, վորի մեջ հիմնավորում ենք այստեղ հայտնած տեսակետները:

Սորենացու և «Կարնամակ»-ի տվյալների նմանութուններն ու տարբերութունները ցույց են տալիս, վոր մեր պատմագիրը ծանոթ չի յեղի «Կարնամակ»-ի մեր ձեռքը հասած խմբագրութանը. վոր թե առաջինն և թե յերկրորդն իրենց նյութերը քաղել են միևնույն իրադարձութունները նկարագրող յերկու տարբեր աղբյուրներից և նյութն ել մշակել են յերկու իրար բացասող ու հակադիր ուղղութուններով, միտումներով: Սորենացին Իրանի պատմութեան մեջ շրջագարձ կազմող խոշորագույն իրադարձութունները նկարագրելիս՝ շեշտը դրել և առասպելականի վրա, գունաւորել և այն, վորպեսզի յերևան հանի Հայաստանի «բնակ տերերի» — Արշակունիների վոխերիմ թշնամի Սասանյանների գահակալութեան ապօրինութունն ու անբարոյական միջոցառումները գահը գալթելու համար («պոռնկական խորհուրդն Արտաշէի հանդերձ սպանութեամբ») — նման բան չկա «Կարնամակ»-ի մեջ) և հեզնում ու ծաղրի յե յենթարկում նրանց «անմիտ բարբաժմունքը»: Հայ պատմագրին հակառակ և վարվել պարսիկ մատենագիրը — «Կարնամակ»-ի խմբագիրը: Ապրելով Սասանյան հարստութեան ամենածաղկած դարաշրջանում, նա ի մի յե հավաքել այն ամենը, ինչ վոր կար Սասանյան հարստութեան հիմնադիրների մասին Պարսից արքունական զիմաններում (գուցե և տոճմական ավանդութուններում), գրի յե առել պարսիկ ժողովրդի գրույցները, ապա մշակել և, շեշտը դնելով այն ամենի վրա, ինչ վոր հիմնավորում և Սասանյանների գահակալութեան որինականութունը, ժառանգական իրավունքը գրավելու Քայանիրների դահը: Սասանի և Արտաշէի պայքարին ընդդիմ Պարթևների նպաստում են և՛ կրոնը, և՛ Churrak i Kajân (die Majestät d. Kajânier), և՛ Իրանի բնակչութունը՝ ազնվականութունն ու գյուղացութունը, և՛ անձնական բարեմասնութունները, հերոսութունը և՛, վերջապես, ամուսնութունն Իրանի նախկին տերերի՝ Արտավանի և Մինրակ-Անուշաղատի Իրանում մնացած որինական ժառանգ — աղջիկների հետ (Արտաշէի կինը — Շապուհի մայրը Պարթև Արտավանի աղջիկն և, իսկ Շապուհի կինն ու Վորմզի մայրը՝ վոխերիմ թշնամի Մինրակ Անուշաղատի աղջիկը)¹:

¹ Լեզբի մացիայի այս տեղեկն և առջնորդել «Գրեդորի պատմու-

Ֆիրդուսին իր «Շահ-Նամե»-յի մեջ այս եպիգրոը «Կարնամակ»-ի տեղեկնցի համեմատ և զեղարկեստական վերամշակութեան յենթարկում: Դեռ ավելին: Յեթե «Կարնամակ»-ը Սասանյանների որոք կազմված լինելով՝ գովերգում և իր տերերի հարստութեան հիմնադրին, ապա Ֆիրդուսին, վոր մտտ կես հազարամյակ հետո յե գրել, այն ել հայրենի Իրանի վոչ-աշխարհակալական շրջանում, ումանտիքական եկտագի մեջ իր հանձարի ամբողջ կարողութունն և հանդես բերում հակադրելու «հզոր» Սասանյաններին «թույլ և վոչ հարազատ» Պարթևներին, հիմնավորելու առաջինների առավելութունն ու բնական-որինական գահակալական իրավունքները:

Սորենացին անպայման անկախ և յեղել «Կարնամակ»-ից: Այս բոլորից հետո տեսնենք, թե ինչ աղբյուրից և ոգովել հայ պատմագիրը:

Սորենացու տեղեկութուններն Իրանի այդ դարաշրջանի իրադարձութունների մասին այնքան վայրիվերո յեն, մակերեսային, այնքան նվազ պատմական — իրական, ժամանակագրութունն այնքան խանգար, վոր դժվար և ընդունել միայն գրավոր, այն ել համարյա ժամանակակից, ինչպես կարելի յե յեզրակացնել իր «պատմութունից» (II, 2.), վորևն աղբյուր: Սորենացին կամ նրա Ռասատոնուն աղբյուրն Իրանի 224—379 թ. թ. (հ. ք.) ժամանակաշրջանի պատմութունը բոլորովին ազճատ և նկարագրում: Այդտեղ խանգարված են և՛ դեպքերն ու դեմքերը, և՛ փաստերն ու իրադարձութունները: Դժվար և յերևակայել, վոր «ճշմարտախոս» (Ռասատոնուն) կոչվող պատմութեան մի մատյան այդքան անձանոթ լիներ այդ դարաշրջանի Իրանի պատմութեանը. դժվար և նմանապես ընդունել, վոր այդ «մատյանը»

թյան» հեղինակին-խմբագրողին, յերը վերջինս ձգտում և Գրեդորի ծագումը սերել Պարթևներից, այսինքն՝ Հայաստանում գահակալող հարստութեան տոճմից, իսկ նրա քարոզչութեան իրավունքը կապել թագիմոտ առաջալի հետ... «Ե զնորին առաքելոյն (թագէ) շնորհան ընկալիալ որ առ հանգստարանաւ նորին զլինելութիւն էառ՝ զնորին ելից զհոգևոր մշակութեանն պահատութիւնս: ... «Շնորհօք առաքելոյն (թագէի) ստեղծանել կամ լուսաւորել ասեմք յարդանդի մօրն, դատաքելութեան իւրոյ զնորն ի ձեռն սալով նմա» (Սորեն, II, 27, յերես 212): Այդ մասին մանրամասն խոսում ենք մեր «Լուսավորչի վեպը» ընդարձակ ուսումն. մեջ (անտիպ) — Կ. Մ. - Ո.

գրած լինի ազգով պարսիկ մի մատենագիր և ավելի անհասկա-
նալի յե Սորենացու այն պնդումը, վոր այդ մատյանը թարգմա-
նել ե Շապուհ III-ի դպիր Սոուհրուտը, վորն ի պաշտոնն քաջ
ծանոթ պիտի լիներ և՛ արքայից արքայի դիվանին, և՛ իր նախ-
կին տիրոջ Շապուհի ու սրա նախնիների իրական պատմությանը:

Բայց և այնպես Սորենացին չեր կարող համարյա մեկ ու
կես դար ընդգրկող ժամանակաշրջանի պատմություն հորինել:
Անտարակույս, նա ունեցել ե մի համառոտ, անստույգ, այն ել
վոչ պարսիկ ձեռքով գրած մի պատմություն, վորի հեղինակը
զուցե ոգավել ե նաև «Ռասսոսհունի մատյանից» ու կենսագրա-
կան տեղեկություններ տվել վերջինիս մասին: Այդ աղբյուրը
հիմք ընդունելով, նա ինքն ել իր հերթին, ըստ իր սովորության՝
միացրել ե այդ տվյալներին այն տեղեկությունները, վոր քաղել
ե Արտաշիլի մասին Հայաստանում տարածված բանավոր գրույց-
ներից, առասպելներից ու հայկական գրավոր աղբյուրներից:
որինակ՝ Ագաթանգեղոսից և Անանուհից (=Բուզանդի Ա. գրա-
րություն) և այլն:

Մեր նպատակից դուրս ե, հողվածի ծավալն ել չի ներում
մեզ ցույց տալու, թե ինչպես ե Սորենացին ոգավել հիշածս աղ-
բյուրներից: Այդ մի հատուկ խնդիր ե և շատ կարևոր, ասենք,
հենց Սորենացու պրորբեմը լուծելու համար: Այստեղ հարկ եմ
համարում հիշատակելու, վոր Սորենացին, ոգավելով Ագաթան-
գեղոսից, ծանոթ չե Արտաշիլյան վեպի Ագաթանգեղոսի վա-
րիանտին (հույն վերսիայի առաջաբան): Սորենացու և Ագա-
թանգեղոսի Արտաշիլյան վեպի վարիանտներն իրարից անկախ
են: Դա նշանակում ե, վոր Ագաթանգեղոսի պատմությունից այդ
վարիանտը Սորենացու ժամանակ հանված, կրճատված ե յեղել:
Սա մի terminus post quem non-ե և՛ Ագաթանգեղոսի խմբագրու-
թյուններից մեկի և՛ Սորենացու դարաշրջանը վորոշելու համար:

5

«Կարնամակ»-ի վիպական մոտիվների արձագանքը գտնում
ենք նաև Փավստոս Բուզանդի պատմության մեջ:

Սուքս վերաբերում և Ագաթանգեղոսի հույն առաջաբանի
և Բուզանդի պատմության հետևյալ հատվածին:

Արտաշիլի առաջնորդությամբ Պարսից իշխանները, «քան-
զի ցանկային թօթափել զլուծ տէրութեանն Պարթևաց, և յի-
րեանց ի բնիկ ազգատոհմէն Պարսից ունել զոք թագաւոր, ...
դեսպանս արձակեցին նախ առ արքայ Արտաւան զԶիկ և զԿա-
րէն՝, զտանուտեարս զլիւաւոր նահապետութեանց և զզօրավարս
զօրաց»:

Արշակ թագավորից դժգոհ «մեծամեծ նախարարք, կուսա-
կալք...» հավաքվում են ու դիմում վոչ թե Արշակին, այլ ներսես
կաթողիկոսին:

Յեմ պարսից իշխանների դեսպանները, և՛ հայ նախարար-
ները բացարձակապես դժգոհ են իրենց արքաներից և պահան-
ջում են սրանց հրաժարականը:

Մեջ բերենք այդ եպիզոդի զուգահեռ հատվածները:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

ԲՈՒԶԱՆԴ

... «Ասեն, «Փոյթ պնդութեան է, ար-
քայ, առ մեզ Պարսիկա՝ ծառայից հպա-
տակ կալ արքայի, իրբու դրով նորուն
ամենայնի տէր, և թագաւորին՝ հավա-
սարութեամբ և արգարութեամբ լինել
իրացն խնամատար, և հեռի ի խժդժա-
դոյն բարուց կառավարել, ահարկու առ
թշնամիսն երեւել և մարդասէր առ հպա-
տակու: ... Արդ մեր ի վերայ հասեալ
ծանր-ծանր վնասուց ըոյոցդ յանցանաց,
ի բաց որոշեցաք զմեզ ի բուսմէ իշխա-
նութիւնդ, ոչ ի հպատակութիւնն տաղ-
տկացեալք, այլ յապիրատ թագաւոր-
էն խուսափեալք, ոչ զբռնաւորութիւնն
բունաւորի տանել չկարացեալք»:

Հայեցեալ (Արտաւան) ապա առ պատ-
գամաւորսն ասէ. «Ես ինքն եմ պատ-
ճառք չարեացս, զի զոմանս ի ձէնջ իշ-
խանութեամբ և աւագութեամբ մեծա-
րեցի, զայլս ընչիւք ճոխացուցի, և

... «Ասեն. «Դու, տէր, քեզն գիտես,
զի այս երեսուն ամ է թագաւորին մե-
րոյ Արշակայ, զի ոչ մի ամ մեզ հան-
դիստ ոչ կղև ի պատերազմէ, և համակ
սրով և սուսերօք և ի սլաքս և ի տէգս
նիզակայ դրատունս երեսաց մերոց ջըն-
ջեցաք: Եւ արդ ոչ կարեմք այսմ զժոյժ
ունել, և ոչ այլ կարեմք տալ ճակատս
զի լաւ է մեզ՝ թէ ծառայեսցուք մեք
թագաւորին Պարսից վորպէս ընկերքն
մեր արարին» և մեք սոյնպէս առնե-
լոց եմք, զի ոչ այլես կարեմք կուուել...
... Յայտնիկ Հայոց աշխարհէս և ոչ մի
այր, ոչ ոք է երթալոց ի թիկունս օգ-
նականութեան նորաւ

... Ներուէս խօսէր... շեթէ տեսէք և քաջ
զմտաւ ամէք, և հիշեցէք զբանն տեսան
պատուիրանին միարանութեամբ որպէս
պատուիրեացն ծառայից՝ հնազանդ կալ
տերանց իւրեանց: Զի ամենեքեան դուք
աւագիւք կայք և վկայէք, մանավանդ

1 Այս անունները քաջ ծանոթ են նաև Բուզանդին (IV, 86):

դյուրովս արբունի պարզեօք աղարակաց
և կալուածոց տեսարս կացուցիչս...¹

զի ամենեքեան զուր կեցեալ էք յազ-
գէդ Արշակունոյ, ոմանք ի ձէնջ դա-
ւառատեարք լիալք ի նոցանէն, և ոմանք
մեծամեծք աշխարհաց, ոմանք աւագ
ավագաւանաց, զեղից և զանձուց տեսարք
լիալ էք, և պէսպէս դաստակերտացն:
Ձի թէպէտ և առ արարիչն աստուած
յանցաւոր ի ցնն պեղծ ազգն Արշակու-
նեաց, սակայն զձեզ կեցուցեալ զամե-
նսեան և յաղբոյ թօթափեալ է, զոմն
զործով, զոմն պատուով, զոմն իշխա-
նութեամբ, զոմն զործակալութեամբն:²

Այստեղ մեզ հետաքրքրողը բառերի ու վոճերի նմանութիւնը
չէ, այլ այն, վոր Իրանի և Հայաստանի պատմական իրադար-
ձութիւններէից յերկուսը, նման լինելով իրենց բովանդակու-
թեամբ և զարգացման հաջորդականութեամբ, նման են նաև իրենց
նկարագրով, վիպական կառուցվածքով և ձևով: Յեթև նկատվում
էլ և վորոշ տարբերութիւն մտքերի և արտահայտութիւնների
մեջ, այդ էլ պետք է վերագրել, նախ՝ Ազաթանգեղոսի հույն
առաջաբանի լակոնիկ, զուսպ շարադրանքին, և Գ. Զարբ. թարգ-
մանութեան վաղ կենդանի արվեստական լեզվին և ապա Բուզանդի
կենդանի խոսակցական և վիպական պարզ արտահայտութեան
ձևին ու գլխավոր դերերի փոփոխութեան: Ազաթանգեղոսի վեր-
սիայում Արտավանն է նախատում և հանդիմանում ապստամբ
իշխաններին ու դեսպաններին, իսկ Բուզանդի մոտ Արշակի փո-
խանակ հանդես է գալիս ներսես կաթողիկոսը, վորը, հասկանալի
յե, իր ճառը պետք է համեմեր քրիստոնեական բարոյագիտու-
թեան սկզբունքներով:

Արդ՝ վորտեղից, ի՞նչ աղբյուրից է վերցրել Ազաթանգեղոսն
Արտավան-Արտաշիրյան պայքարի այս դեսպանութեան միջա-
դեպը:

Մեր ձեռքը հասած պահլավերին «Կարնամակ»-ը, ինչպես և
Ֆիրդուսին իր Արտաշիրյան հատվածում, չունեն նման դեսպա-
նադնացութիւն և բանակցութիւն Արտավանի հետ: Մնում է

¹ Ազաթանգեղոս, հույն առաջաբան, ԿԲ և ԿԳ.
² Բուզանդ, IV, ծա, յերես՝ 136—137.

Բանամի պատճառած վիշտը՝ Քեյ-խոսրովին

միայն ընդունել, վոր այդ եպիզոդի համար Ազաթանգեղոսը կամ մի ուրիշ գրավոր աղբյուր ե ունեցել, — նման աղբյուր հայտնի չե մեզ, — կամ ոգտվել ե Իրանի այդ իրադարձութ յունների մասին Հայաստանում տարածված զրույցներից: Վերջին յենթագրութ յունը ամենահավանականն ե. չէ՞ վոր, ինչպես տեսանք, Իրանի առասպելներն ու զրույցները պատմվում ե յին Հայաստանում: Մեզ հավանական ե թվում նաև այն, վոր Բուզանդը կամ նրա աղբյուրն (գրավոր այդպեսի աղբյուր չգիտենք, յերևի բանավոր ե յեղել) ոգտված պիտի լինի այդ զրույցներից, բայց վոչ անմիջականորեն Արտաշէրյան ցիկլից, այլ միջնորդաբար, Արշակի անվան հետ կապված վիպական ցիկլից, վոր ժամանակագրորեն ավելի ուշ կազմվելով՝ կոնտամինացիայի կարգով յուրացրել ե նախորդ շրջանի վիպական ցիկլերի վոճն ու յերանգը: Արտավանի և Արշակի վիպական կյանքի այս եպիզոդիկ նմանութ յունը՝ ըստ իս՝ առաջացրել ե իշխող քաղաքական-սոցիալական հարաբերութ յունների համեմատ նաև նման վիպական ձևակերպում: Հոգևորական Բուզանդն ել իր հերթին Ներսեսի խրատը խմբագրել ե քրիստոնեական բարոյագիտութ յան վոգով և մտապատկերներով:

Բուզանդը ծանոթ ե Արտաշէրյան վեպին: Նա իր պատմութ յան, ինչպես և Անանունի մեջ, վորի նախնական ամենայն հավանականութ յամբ Բուզանդի առաջին դարութ յունն ե յեղել, մի շարք ակնարկներ ունի այդ խմատով: «Բուզանդարան»-ի ակնարկներից հիշենք զոնե մեկը. «ի բաց կայ յիննն ծառայ չարագործ արացյալ տերանյն քոց. այլ ոչ թողից զքեզ և որդոց քոց զվրէժ նախնեաց իմոց, և զմահն Արտանայայ արքայի» (IV, ԾԴ):

Այդ ակնարկների, ինչպես նաև Բուզանդ-Անանունյան հարցի քննութ յունը ներկա աշխատութ յանս նպատակներից դուրս ե: Իրանով կը զբաղվենք մի ուրիշ անգամ:

6

Պահլավի գրականութ յան վիպական-առասպելական անդրանիկ գործերից մեկն ել «Յասկար-ի Զարիրան»-ն (Yâtkâr-i Zarîrân) ե¹:

1 W. Geiger «Das Yâtkâr-i Zarîrân und sein Verhältnis zum Šah-name

Այս գործը, ինչպես արդեն հիշել ենք, նկարագրում է Իրանի պատմական կյանքի խոշորագույն իրադարձություններից մեկը, այն է՝ Ջրագաշտականության հաղթանակին Իրանում Վշտասպ (Vištasp) թագավորի ժամանակ և վերջինիս առաջնորդությամբ զրադաշտական անդրանիկ պատերազմը հին կրոնի կողմնակիցների—Նիոնի (Xyon) իշխան Արջասպի (Arjâsp) դեմ:

«Յատկար-ի Զարիրան»-ը, այդ վիպախառն պատմությունը, Սամանիդների որով և նրանց պատվերով 976 թ. տաղանդավոր զրադաշտական-բանաստեղծ Դակիկին վերամշակել է և գրել շուրջ 1000 բնյթ վոտանավոր, վորը, ինչպես ասացինք, տեղ է գտել Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-յում:

Նվիրական նշանակություն ունեցող այս պատմությունը Th. Nöldeke-ի և W. Geiger-ի կարծիքով գրված կամ խմբագրված պիտի լինի մոտ 500-ական թվականներին (ք. հ.), այսինքն՝ նկարագրված իրադարձություններից շուրջ մի հազարամյակ հետո:

Վշտասպի և Արջասպի պատերազմը փաստորեն սկիզբն ու նախերգանքն է այն հազարամյա պայքարի, վոր մղում է Ահուրամազդան Ահրիմանի դեմ, Իրանը՝ Թուրանի դեմ: Բնական է, վոր Ահուրամազդային պաշտող բոլոր յերկրների ու ժողովուրդների մեջ Իրանի պատմության այդ սկզբնական եպիզոդը հիշվեր և ավանդվեր սերնդից սերունդ: Արամազդյան Հայաստանը բացառություն չէր կարող լինել: Մինչև քրիստոնեություն տարածումն ու պետական կրոն դառնալը՝ հայերը դարեր շարունակ կողք-կողքի յեն ասլել իրանցիների հետ, ժառանգել են նրանց հոգևոր կուլտուրան՝ կուլտը, զրույցն ու առասպելը և այլն, և յուրովի, հարմարեցրած հայկական պայմաններին՝ մշակել են ժառանգածը, հաճախ նոր բովանդակություն և նոր ձև տալով նրանց: Ստեղծված նորն էլ միանգամից չի վերանում քրիստոնեություն հաղթանակով, այլ կրկին վերամշակվում է, տրանսֆորմացիայի յինթարկվում և արդեն հանդես է գալիս նոր մարմնով ու նոր տարազով, «քրիստոնեական» հերոսական բովանդակությամբ և արտաքին պաճուճանքներով, ձևով:

(Sitzungsberichte der kön. bayer. Akademie der Wissenschaft philol.-philol. Classe), München, 1890; Th. Nöldeke, «Persische Studien», Wien 1892, յերես 1—12.

Յնխնիով այսպիսի ըմբռնումից, մենք կարծում ենք, վոր «Յատկար-ի Զարիրան»-ի մոտիվներից և եպիզոդներից մի յերկուսը նույնպես ընդունված են յեղել Հայաստանում: Սրանք արմատ են ձգել այս նոր միջավայրում և սիրով մշակվել են ու սերունդներին ավանդվել:

Այդ եպիզոդների զուգահեռները մենք գտնում ենք Բուզանդի և մեր մյուս մատենագիրների յերկերի մեջ: Այստեղ մենք զանց կ'առնենք մյուս մատենագիրների տվյալներն ու կը զրադվենք միայն Բուզանդով:

Նախ, տանք մի յերկու խոսքով «Յատկար-ի Զարիրան»-ի բովանդակությունը, ապա անցենք նրա մոտիվների համեմատությանը Բուզանդի համապատասխան հատվածների հետ:

Վշտասպը յուրայիններով և ավագանին ընդունում են Ահուրամազդայի կրոնը: Այդ լուրը շատ է անհանգստացնում Նիոնի իշխան Արջասպին, վորը կախարդ (Zauberer) Վիզրաֆշի և Նամ-Նվաստի միջոցով թուղթ է ուղարկում Վշտասպին և առաջարկում նրան՝ հրաժարվել Ահուրամազդայի կրոնից, նորից դավանակից դառնալ, վորի փոխանակ խոստանում է ճանաչել նրա գերիշխանությունն և տարեցտարի հարկ վճարել, իսկ հակառակ դեպքում սպառնում է հարձակվել նրա վրա և «das grüne Korn aufzehren und das dürre verbrennen, Tiere und Menschen aus dem Reiche gefangen fortführen und euch in der Knechtschaft schwere Bedrückung auferlegen» (հմմտ. Մսրա Մելիքի սպառնալիք-պատվերը Չենով Հովանին (Քեսի Թորոսին) — «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպ):

Վշտասպը մտահոգվում է նրան այդ ծանր վիճակից հանում է յեղբայրը՝ քաջ զորավար Զարիրը: Սա թագավորի թույլտվությամբ իր պատասխան գրության մեջ բացարձակ մերժում է Արջասպի առաջարկն և տեղ ու ժամանակ է նշանակում ճակատամարտի համար. «Jhr werdet von dort kommen und wir von hier, ihr werdet unser blicken und wir euch», պատասխանում է նա (հմմտ. Սասունցի Դավթի պատասխանը Մսրա Մելիքին, — «Սասնա ծռեր» ժողովեպ):

Վշտասպը զորակոչ է հայտարարում. «Auf Hügeln, Häusern und hohen Bergen lasse Feuer anzünden» (բլուրների, տների և բարձր սարերի վրա թող կրակ վառեն), հրամայում է նա Զարի-

բին: Բացի մոգերից՝ յերկրի բոլոր տղամարդիկ 10—80 տարեկան պետք է շտապեն թագավորի դուռը: «Wenn ihr aber nicht kommen und diesen Galgen auf euch nehmen wollt, werde ich euch an den Galgen hängen lassen» (Յեթե դուք չգաք և այս լուծը չվերցնեք ձեր վրա, յես ձեզ կախադան կը բարձրացնեմ), վերջացնում է նա իր զորակոչի հրամանը:

Ձորքը հալածվում է, բաժանվում ըստ գնդերի և կազմ-պատ-րաստ սպասում հրամանի...¹

Վշտասպը ճակատամարտից առաջ հարցում է ուղղում իր խմաստուն խորհրդատու — Ջամասպին (Jâmâsp) այդ «աժդահա-կյան» ճակատամարտի յեղբի մասին: Գուշակութ յունը բախտավոր չե. բոլոր նշանները չարագուշակ են. մեծ նախճիր և սպասվում Վշտասպի բանակի շարքերում²: Վշտասպը հոգեպես ընկճվում է և գահից ընկնում գետին: Ձորավարները, փահլեվանները սիրտ են տալիս նրան. ամեն մեկը պարծենում է իր ուժով ու կարո-ղությամբ և կատարելիք սխրագործութ յուններով³:

Բայց նա գեանից չի բարձրանում: Այն ժամանակ մոտենում է հզոր Սպանդ-դատը (հայկ. ձեզը՝ Սպանդարատը) և յերգվում է, վոր խիոնցիներին բոլորին կը կոտորի և չի թողնի՝ մեկը պրծնի, փախչի: Սրանից հետո յե, վոր Վշտասպը վոաքի յե կանգ-նում ու իր գահին բազմում:

Վշտասպը կրկին կանչում է Ջամասպին և հայտնում է նրան, վոր ինքն ուղում է հերոսների վոչնչացումը կանխելու նպատա-կով՝ մի բրոնզյա ամրոց շինել և նրանց բոլորին այնտեղ պա-տրասպարել թշնամիներից: Ջամասպը նորից հայտնում է, վոր այդ անհնարին է. վոր նրանք թշնամիներին ջարդելով է, վոր պիտի ընկնեն, վոր Վիտոնցիներից միայն Արջասպն և վերագառնալու,

¹ Այս զորահավաքը և ըստ գնդերի բաժանվելը նկարագրված է գերագանց վիպական դուշներով և, թվում է, թե ժողովրդական յերգերից է բառացի քաղ-ված: Ջորմանալի նմանություն Մարա Մելիքի զորահավաքի հետ մեր «Մասնա ծուր» ժողովեպի մեջ:

² Համեմատելք «Մասնա ծուր» ժողովեպի մեջ Մարա Մելիքի մոր յերա-զի հետ:

³ Հմմտ. Մարա Մելիքի զորավարների-փահլեվանների պարծենկոտ խոս-տույթները հետ. նաև Մեհրուժանի, Ուսնայրի և պարսիկ զորավարների հոխոր-տանքները Հայաստանն ու Վասակի, Մուշեղի գնդերը վոչնչացնելու մասին Փ. Բուզանդի պատմության մեջ:

այն ևլ այլանդակված, մեր նոր վիպասանների լեզվով ասած «աջ-լաջոր» դառած:

Սարի գագաթին նստած Վշտասպի վորոշմամբ ճակատամարտն սկսվում է:

Նախահարձակ և լինում սպարապետ քաջ Ջարիրը և սոսկալի նախճիր գործում: Արջասպը սարի գագաթին բազմած սոսկում է այդ տեսարանից: Նա խոստանում է Ջարիրի սպանողին կնու-թյան տալ իր Ջարստան դուստրը: Արջասպի հրավերն ընդունում է կախարգ Վիդրաֆշը և թունավոր նիզակով թիկունքից նենդա-բար սպանում է Ջարիրին:

Վշտասպը սարի գագաթին նստած՝ այլևս չի տեսնում քաջ Ջարիրին: Նա նախազգում է, վոր Ջարիրն սպանված է: Սա ևլ Արջասպի նման խոստանում է Ջարիրի վրեժն առնողին կնու-թյան տալ իր Հուճակ դուստրը և նվիրել Ջարիրի պալատն ու նշանակել սպարապետ: Նրա խոստմնալի կոչին արձագանքող չկա հերոսների շարքում:

Ջարիրի յոթ տարեկան տղա Բաստվարն և հանդես գալիս և ուղում է ստուգել իր հոր մահվան լուրը: Վշտասպը խորհուրդ չի տալիս և արգելում է Բաստվարին կովի դուրս գալ: Բաստվարը գաղտնի ձի յե պահանջում ախոռապետից, ստանում է, հեծնում ու խառնվում ճակատամարտին:

Թշնամիներին կոտորելով ու ճանապարհը հարթելով՝ նա հասնում է աղետի վայրը, տեսնում դիակը և վողբում իր հոր մահը: Ապա վերագառնում է և բոթը հաղորդելով Վշտասպին, խնդրում է թույլ տալ, վոր վերագառնա ուղմի դաշտն և իր հոր վրեժն առնի: Ջամասպի խորհրդով Վշտասպը համաձայնում է, որհնում է Բաստվարին և տալով նրան մի նետ՝ ճանապարհ և դնում թշնամու դեմ:

Արջասպը տեսնում է Բաստվարի գործած նախճիրը, սարսա-փում է, վոր յեթե այսպես շարունակվի, խիոնցիներից այլևս մարդ չի մնա: Նա կրկին իս ստանում է մանուկ Բաստվարի սպա-նողին կնության տալ իր Բաշտան դուստրը և նրան դարձնել Սիոնի գերագույն պաշտոնյա:

Արջասպի պատվերը հանձն է առնում կատարելու Ջարիրի սպանող Վիդրաֆշը: Բաստվարն ու Վիդրաֆշը հանդիպում են իրար: Բաստվարն սպանում է նրան և ձեռքիցը խլում Ջարիրի

ձին, հեծնում և, իր ձին ել հետք քշելով, ջարդելով թշնամիներին, հասնում ե քաջ հերոս Սպանդ-դատին:

Իրանցիները կոտորում են բոլոր խիոնցիներին. մնում ե միայն Արջասպը, վորին Սպանդ-դատը գերի յե բռնում, ալլանդակում և ճանապարհ դնում Խիոն՝ Սպանդ-դատի սխրագործութ յունենելը պատմելու:

Մրանով վերջանում ե այդ վերին աստիճանի հետաքրքրա-կան և տեղ-տեղ գեղարվեստական գրական հուշարձանի բովանդակութ յունը:

«Յատկար-ի Զարիրան»-ի վիպական մոտիվներն այնքան զուգահեռներ ունին Բուզանդի պատմութ յան մեջ, տեղ-տեղ այնքան նման են, անգամ բառացի հայ և պարսիկ աղբյուրները եպիգոդները, վոր հարկ ենք համարում դրանցից գոնե մի քանիսը մեջ բերել, նրանց տեքստերը կողք կողքի դնելով:

Ա.

ՅԱՏԿԱՐ-Ի ԶԱՐԻՐԱՆ

Հակառակորդ թագավորները չեն մասնակցում ճակատամարտին. ըստ յերկու աղբյուրների ել նրանք լեռների վրա նստած դիտում են ճակատամարտի ընթացքը:

«König Vigtâsp setzte sich nun auf dem Gipfel eines Berges nieder, und er hatte mit sich eine Streitmacht... Und Arjâsp... liess sich ebenfalls auf dem Gipfel eines Berges nieder, und er hatte mit sich eine Streitmacht...»¹

«Der reisige Heerführer, der tapfere Zarir, begann den Kampf so ungestum, wie wenn der Genius des Feuers auf ein Röhrlicht sich stürzt, und der Sturmwind ihm beisteht. Wenn er mit dem Schwerte vorwärts schlug, totete er zehn Xyon, und wenn es zurückzog, elf...»²

¹ W. Geiger, o. c. յեր. 59.
² Անդ, յեր. 59—60.

Բ.

ԲՈՒԶԱՆԴ

«... Թագաւորն Պապ հաւանեցաւ... առ ընդ իւր մեծ քահանայապետն ներսէս, և ելանէր նստէր ի վերայ նպատական լեռինն, և ամէն զօրքն Յունաց և Հայոց իջանէին ի տեղի պատերազմին...»

Իսկ թագաւորն Պապ և եպիսկոպոսապետն ներսէս կային ի վերայ նպատ լեռինն...¹

Եւ հեծանէր իւրով զնուան հանդերձ... յաջում թիւ նա խաղայր յառաջ...»

... Սաղացեալ ճակատեալ իբրև զհուր ամենայն զօրքն Հայոց ընդդէմ զօրաց Պարսից...²

... Եւ կամ մոլեկան գունդն Մուշեղեան, զի ինձ այսպէս թուէր՝ եթէ հուր-բոց ի զնդէն ելանիցէր և ի

¹ Բուզանդ, V, դ;
² Բուզանդ, V, գ

նշանացն, իբրեւ ի հուր հրդեհի այնպէս անցանէր ընդ գունդն որպէս բոց ընդ եղէգն¹:

Արջասպը խոստանում ե Զարիրի սպանողին տալ՝ «meine Tochter Zarstan zum Weibe» և նշանակել նրան «Zum obersten Minister über das ganze Reich der Xyôn»¹:

Վահան Մամիկոնյանն ուրանում ե քրիստոնեութ յունը, ընդունում ե Ահուրամազդայի կրոնը,

«և մատուցանէր ևս ամբաստան զըր-գուութիւն զարքայէն Հայոց Արշակայ, և զիւրմէ տանուտեառնէն Վասակայ... և ետ նա (Շապուհ) կին Վահանայ զՍրմիզդուխտ քոյր իւր. և շնորհեաց նման բարձ և զպատիւ... և մտքեմ վեռայ արար զնա իւր թագաւորն. և ի մէջ զօրաց իւրոց շքեղացոյց զնա»:

Ըստ Մ. Խորենացու.

«Եւ տուեալ նմա (Մերութանայ) կին զքոյր իւր զՍրմիզդուխտ, և խոստացաւ տալ նմա զՀայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարն նուաճելով ի զէն մագրեղանց զաշխարհն զարձուպէ»:

Վերաֆշրը կատարում ե Արջասպի պատվերը և ստանում խոստացածը:

Լեռան գլխին նստած Վշտասպը մտահոգված ե. նա կարծում ե, վոր Զարիրն սպանվել և ուզմի դաշտում.

«Darauf hielt König Vistâsp Umschau von dem Gipfel des Hügels und sprach: Ich bin in Besorgnis, denn mich befällt die Ahnung, dass uns getötet worden Zarir, der Heerführer der Iranier; denn nicht mehr dringt zu meinen Ohren der Kampf der Bo-

¹ Անդ, յեր. 60.

Մերութանն ու Վահանն ստանում են պարզեցրել, ամուսնանում են Շապուհի քրոջ (քույրերի) հետ և խոստանում են կատարել Շապուհի կամքը:

Նպատ լեռան գագաթին նրստած Պապը կասկածներ ունի Մուշեղի մասին. նա վախենում ե, վոր սպարապետը դավաճանի...

«Իսկ թագաւորն Պապ և եպիսկոպոսապետն ներսէս կային ի վերայ նպատ լեռինն... Սաղացեալ ճակատեալ իբրև զհուր ամենայն զօրքն Հայոց ընդդէմ զօրացն Պարսից. իսկ գունդն

¹ Անդ, V, և. Հմմտ. Մասնա ծեւր.
² Անդ, IV, ծ.
³ Մ. Խորենացի «Պատմ. Հայոց» III, լգ.

gen und das Schlachtgeschrei der Streiter...¹

Մուշկեան յառաջեալ քան զայլ զուեղ-
արն՝ յառաջամուխ տագնապեալ եր-
թային մինչ զի նայէր թագաւորն և
տեսանէր, զի ըստ ակն անկանէին, մինչ
զի ոչ երևէին թագաւորին նշանքն, Մու-
շկեղի Իսկ իբրև չերևել սկսան նշանքն,
աղաղակել սկսաւ թագաւորն Պապ առ
Ներսէս և ասէ. Ի ու խելցեր այրեցեր
զիս... անա ի զօրսն Պարսից անկաւ
(Մուշկեղ), և արդ մեծամեծս վնաս դոր-
ծեցցէ՛ :

Զարիւրի մահվան վրեժն առ-
նողին Վշտասպը խոստանում է
կնուծ յան տալ իր Հուսիկ զուսու-
րը, Զարիւրի պալատն ու Իրանի
սպարապետութիւնը: Ավագա-
նին և ազատանին լուռ է. առա-
ջարկը չեն ընդունում:

Վշտասպի առաջարկն ընդու-
նում է Զարիւրի յոթ տարեկան
տղան — Բաստվարը: Սա ուղում
է տեսնել իրանցիներին կռիվն ու
ստուգել՝ քաջ Զարիւրը, իր հայ-
րը, վնդ ի, թե՞ սպանված:

Վշտասպը թույլ չի տալիս՝ ա-
սելով,

«Gehe du nicht, denn du bist noch
ein Knabe und verstehst noch nicht
die Behutsamkeit, die in den Schlach-
ten notwendig ist, und deine Finger
sind noch nicht geübt im Entsenden
der Pfeile. Ich fürchte, es möchten
sonst die Xyon kommen und dich tö-
ten, denn sie haben ja auch den Zarir
getötet...»

Aber Bastvar sprach im Geheimen
zu dem Stallmeister (âxursardâr), Vis-

Մերուժանը հարձակվում է հա-
յերի վրա: Մանուէլը պատրաս-
տում է Հայաստանի զորքը: Ճա-
կատամարտից առաջ

«զտիկինն Արշակունի հանդերձ ման-
կամքն Արշակաւ և Վաղարշակաւ, զնո-
սա և զլուրեանց կանանին ընդ նոսա
արձակեալ յամուր յուղարկէին ի լեա-
ւորնն մեծ՝ որ անուանեալ կոչի Վարազ:
Եւ մանուէլն Արտաւազդ, որդի Վաչէի,
ընդ կանանին տայր հրաման երթալ
Մանուէլ. իսկ նա ոչ հաւանէր, չառնոյր
յանձն եւ էր նա ի տիրոց տղայ. և ըստ
մանկութեան օրինի, ըստ կրօնից Հա-
յոց՝ որպէս օրէն էր՝ զգլուխ մանկտոյն
(զերծել) սոյնպէս ի ժամանակին զեր-
ծեալ էր զգլուխ մանկանն Արտաւազ-
դայ, և ցցունս էր թողեալ և զէս ար-
ձակեալ Ապա իբրև ոչ հաւանեցաւ նա
ընդ կանանին երթալ, մտրակ ի վեր
առեալ Մանուէլի տանջէր զմերկ գլուխ
Արտաւազդայ. սաստէր նմա չերթալ ի
պատերազմ վասն մանկութեան ժամա-
նակին տիրոց: Իսկ նա առ նորա ականէ
զնայ ընդ նոսա, բայց սպա յետոյ վա-
ռեալ կազմեալ պատրաստեալ զկնի պա-
տերազմին»

... Այլ մանուէլն Արտաւազդ ի Մա-
նուէլէ գաղտ եկեալ էր ի ճակատն,

tâsp hat den Befehl gegeben: gebt
dieses Pferd dem Bastvar, nachdem
Zarir getötet ist.

Und der Stallmeister befahl das
Pferd zu satteln, und Bastvar bestieg
es, und er trieb das Pferd an und
tötete die Feinde, bis dass er an die
Stelle kam, wo er seinen tapferen Va-
ter tot erblickte¹.

«Und er zögerte nicht lange Zeit,
sondern sprach: Wehe, du Licht mei-
ner Seele, deinen schimmernden Pan-
zer, wer hat ihn davongetragen? We-
he, du Held, deinen Rock, wer hat
ihn davongetragen? Wehe, dein dem
Greif gleiches Pferd, wer hat es fort-
geführt?...

Dies dein... Haar und dein reiner
Leib ist von den Pferden zerstampft
mit ihren Hufen, und Staub lagert auf
deinem Gewand...

Darauf trieb Bastvar sein Pferd an,
und er tötete die Feinde, bis dass er
vor den König Vistâsp kam, und er
sprach zu ihm:... Und tot habe ich ge-
sehen diesen reisigen Heerführer, den
tapferen Zarir, meinen Vater»².

Բաստվարը Վշտասպից իրա-
վունք է խնդրում «Rache zu su-
chen für meinen Vater». Վշտաս-
պը թույլ է տալիս. հրամայում
է մի ձի թամբել, հանձնում է
նրան մի նետ, ապա որհնում է
և ճանապարհ դնում:

Բաստվարը հերոսաբար ջար-
դում է թշնամիներին: Արժասպն՝
իր լեռան գագաթից տեսնելով
այդ ամենը, նորից խոստանում

սակայն վառեցաւ կազմեցաւ և եմուտ
զանխուլ ի մանուէլեան գնդէն, առ ափն
Եփրատ գետովն. եհար սասակեաց ի
մերուժանեան գնդէ անտի անթիւ բա-
ղում սպառազէնս կոտորեաց¹:

Յիւրը մանուկ Մհերը լսում է
իր հոր՝ Դավթի մահվան ըոթը,
ասում է.

«Աչքեր, դու կուրներ, տղա-տղա
չիթըմներ,
Քընդաներ վըր քոս խոր Գլխու
գունտին.

Աչքեր, դու կուրներ, տղա-տղա
չիթըմներ,
Քընդաներ վըր քոս խոր Քոսմարն ը
Պողոթանին.

Աչքեր, դու կուրներ, տղա-տղա
չիթըմներ,
Քընդաներ վըր քոս խոր Թուրն ը
Կեծակին.

Աչքեր, դու կուրներ, տղա-տղա
չիթըմներ,
Քընդաներ վըր քոս խոր Շապիկն ը
Զրնխլին.

Աչքեր, դու կուրներ, տղա-տղա
չիթըմներ,
Քընդաներ վըր քոս խոր Զըզմեն ը
Ուրտնին.

Աչքեր, դու կուրներ, տղա-տղա
չիթըմներ,
Քընդաներ վըր քոս խոր Քնուրիկն ը
Զալալին»²:

Կ'ենի կը յա կըսվու տեղ,
Կը յա վըր խոր լեշին, արուն կը յեռա
տեղ.

Ըսաց. «Ով երկնային տեր,
Քանի մ' եղեղեն, վոռձեղեն
Մըն Շմշիկ Սուլթանի երկրին կա,
Յեա սպանիմ, նոր իմ խոր արուն
տանտրի»²:

¹ W. Geiger, o. c., յեր. 62—63.
² W. Geiger, o. c., յեր. 63—65.

² Բուզանդ, V, 144.

¹ W. Geiger, o. c., յեր. 61—62.

¹ Բուզանդ, V, 4.

ե մանուկ Բաստվարի սպանողին մարդու տալ իր Բաշտան աղջիկը և կարգել բարձրագույն պաշտոն յա ամբողջ պետութեան մեջ:

Այդ առաջարկը նորից ընդունում է կախարդ Վիդրաֆը: Սա առաջին դաշանն է նետվում և ուղղում է Բաստվարին եւ Զարիւրի նման նենգաբար, թիկունքից զարկել և սպանել: Բաստվարը նկատում է այդ և զոռում:

«Verruchter Zauberer! von vorne komm' heran, du Sklave! denn ich denke, ich verstehe es ja gar nicht, ein Streitross zwischen den Schenkeln zu regieren, und ich denke, ich verstehe es nicht, einen Pfeil im Köcher zu führen. Von vorne komm' heran, du Sklave! so will ich dir dein süßes Leben rauben, wie du es dem tapferen Heerführer Zarir, meinem Vater, gethan.

Und Vidrafs der Zauberer... kam heran, von vorne griff er den Bastvar an, und das schwarze eisenhufige Streitross des Zarir, wie es die Stimme des Bastvar vernahm, da stemmte es die vier Beine auf und stieß 999 Schreie aus.

Vidrafs schleuderte den Spiess, aber Bastvar fing ihn mit der Hand auf.

Da rief die Seele des Zarir; Wurf diesen Spiess aus der Hand und nimm aus deinem Köcher einen Pfeil und gib damit diesem Frevler Antwort.

Und Bastvar warf den Spiess aus der Hand und nahm einen Pfeil aus seinem Köcher und traf den Vidrafs damit ins Herz, dass er zum Rücken wieder herausdrang, und stürzte ihn

Ինչ կա, սպանեց, եկափ-
Կը իր տեղ մը արուն եւ մ'ել կ'եռաւ-
Կ'երթա, մեկ պառավ կը խի-
Զեն եւ ըստանեց, եկավ վեր խոր
Հանդիկին:

Առին, եկան Մասունն:

... «Նշան մի դիտեմ ես զնորս (իմա Մերուժանայ),— ասում է Մանուկը,— զի յորժամ ի ձի հեծեալ էր, երան բարձի նորս ոչ յանձին և ի ծունկն ոչ հասանէր, այլ ի բացեալ կայ ի ձիոյ անտի Արդ եկ զոյգ հասարակ այսմ նշանի ուշ զիցուք, թիբիս ճանաչել կարացուք»... Այդ նշաններով ճանաչում են Մերուժանին. «զի յայլակերպս լեալ էր, զի իւր նշանն ոչ ունէր Ապա ձայն տուեալ յառաջ կոչեաց զՄերուժանն Մանուկէլ, և ասէ ցնա, թէ՛ Այ կախարդ, ցերբ խաբիս դմեզ, և վասնքս և զայլս ևս տաս ջարդել, այլ մեք ծանեաք զքեզ, զի աւազիկ կաս, և սպրբել քեզ չիք նաբ այսօր ի ձեռաց մերոց. զի այսօր էսձ կատարեաց զչարիս քս տէջ աստուած ի դուրս քս, և մասնեաց տէր ի ձեռս մեր:

Իսկ յորժամ զայն լսէր Մերուժանըն, անդէն վազվազակի նիզակ առեալ, յառաջ խաղացեալ, արոյեան ելանէր Մանուկէին (այս. Մանուկէն): Սակայն յորժամ հարկանէին նիզակօքն, քանզի երկօքեան արքն յաղթք էին, երկօքեան ի ձիոյն յերկիր անկանէին, և անդէն նիզակակիցն Մանուկէի Բաբիկ... հասանէր, նիզակաւ ի վերուստ ի վայր ի կողին կարէր ընդ գետինն. և ոչ կարէր յառնել:

Իսկ զսպարապետն Մանուկէլ իւր վաբաւանդասպարն յերկվարն հանէին, և զՄերուժանայ զղուխն ի բաց հատանէին. և ամենայն զօրացն լինէր փախուստ

¹ «Թլոր Դավիթ և Մհեր» գրքի առաջ Սեն. Տեր-Հակոբյան (ձեռագիր):

zu Boden und tötete ihn. Dann wählte er den weissen Schuh des Zarir aus, der mit Perlen und mit gold gestickt war, bestieg selber das Pferd des Zarir und fasste das eigene Pferd mit der Hand!

Բաստվարը՝ կոտորելով թշնամիներին, հասնում է Իրանի հզորներին՝ Գարամիկ-քարաին, ապա Սպանդ-զատին: Նրանք միասին կոտորում են, անմի յեն անում խոնցիներին: Սպանդ-զատը բռնում է Արջասպին և

... «schnitt ihm eine Hand und einen Fuss und ein Ohr ab und brannte ihm ein Auge mit Feuer aus und schickte ihn auf einem Esel, dem er den Schwanz abgehauen, in sein Reich zurück und sprach: Gehe und verkündige, was für Thaten du gesehen hast von meiner, des Helden Spanddat Hand; damit die Xyon erfahren, was sich begeben hat am Tage Fardardin in der Az-dahak Schlacht der Leute des Vistâp?»

իբրև տեսին, թէ Մերուժանն սեռաւ:
Եւ աստի զուեզն մանուկէան խորտոյս առեալ յարձակեցան զհետ մերուժանեան զնդին, հարկանէին աստակէին զնոսա, և զմի ի նոցանէն ոչ սպրեցուցանէին:

Այլ մանուկն Արտաւազդ ի Մանուկէ զաղտ եկեալ էր ի ձակատն. սակայն վառեցաւ, կազմեցաւ, կեռաւ, զանխուլ ի մանուկէան զնդէն առ ակն եփրատ գետոյն. եհար սատակեաց ի մերուժանեան զնդէ անտի անթիւ բազում սպառազէնս կոտորեաց: Եւ նշանակիր մի ի Մերուժանայ իբրև ետև զԱրտաւազդն յընչաց քերեաց (այս. յընչացք երայ)՝ զի տեսանէր զնա պատանեակ մի կայտառ անմուրուս, երեսօք զնիզեցիկ, ապա զնշանն զնիզակաւն պատեալ, յարձակեցաւ ի վերայ նորս: Իսկ նա ընդ զիրկս մտեալ, հարկանէր զայն նետիւ, և կարանէ ի կարան թափ հանեալ զնոսն՝ ցամաք ընկնոյր զնա: Եւ առեալ զնիզակն զհետ մտեալ փախըստէիցն, ընդ սուր հանեալ զգօրսն Մերուժանայ, աւելի քան զամենեանս Արտաւազդ որի Վաշէին մանուկն կոտորէր. և...² (զառնայր) ինքն մեծաւ անուամբ և բազում աւարաւ՝ զոր կապուան թափէին ի գօրաց թշնամեացն³:

¹ Հմմտ. Մ. Խորենացի «Պատ. Հայոց» III, 14, նաև Հայկի մենամարտը Բիլի հետ, I. «Մասնա ծուր» հայթի մենամարտը Մար Մելիքի հետ:

² Նորայր Բյուզանդացի «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», Տփղիս 1910, էջ 244—245:

³ Եարունակությունը պակասավոր և և աղճատ:

⁴ Բուզանդ, V, խգ, էջ 215 (սեկին, քերին զայրն նշանակիրն Մերուժանայ, զոր եհարն Արտաւազդ նետին. և ամէն ոք զարմանայր ընդ այն, զի նետն թափ կարանէ ի կարան անցեալ էր, իբրև տեսին զնա՝ ապրեցաւ ի մահուանէն) (վերջին խոսքը պակասավոր է):

¹ W. Geiger, o. c. յեր. 66—8.
² W. Geiger, o. c. յեր. 69.

Տեղի սղության պատճառով հնարավոր չենք համարում այս վիպական եպիգոզի համար զուգահեռներ բերել «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպից: Հետաքրքրվողները կարող են կարգալ «Սասնա ծռեր»-ի հրատարակված վարիանտներին և մոտապագայում հրատարակելիք ամբողջական ժողովածուի «Իավիթը պատուհասում և հարկահաններին» գլուխները:

Համեմատության արժանի չեն նաև Յովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմության» համապատասխան վիպական զուգահեռները¹:

«Յատկար-ի Զարիբան»-ի և Բուզանդի ու «Սասնա ծռեր» ժողովեպի վիպական ընդհանուր մոտիվի և մասնակի եպիգոզներին նմանություններն ու զուգահեռները շատ են: Մենք կարող ենք կրկնապատկել մեջբերածը, սակայն այդ աշխատանքը մեր այս սեղմ ծրագրած հետազոտության շրջանակից մեզ հեռու կը տաներ: Հայ-իրանական վեպի հարաբերության մասին մենք ավելի ընդարձակ խոսում ենք մեր «Լուսավորչի վեպը» մենագրական հետազոտության և «Սասնա ծռեր» ժողովեպի գեներգիսին նվիրած ուսումնասիրության մեջ:

Սակայն, ինչ են պարզում թեկուզ վերը բերած զուգահեռները: Կարելի՞ չե այտեղ ել առաջադրել այն յենթադրությունը, վոր բանասիրությունն անում եր «Կարնամակ»-ի և հայ աղբյուրների (նմանությունների մասին, այսինքն՝ հայ մատենագիրը՝ Բուզանդը կամ նրա աղբյուրը ծանոթ և յեղել «Յատկար-ի Զարիբան»-ին կամ Իրանի այդ իրադարձությունները նկարագրող վոր և և գրավոր աղբյուրի:

Ֆեթե բժախնդիր, ամեն ինչ գրավոր աղբյուրներին առկա

յությամբ բացատրող բանասերն անգամ պնդելու լինի, վոր Բուզանդը «Յատկար-ի Զարիբան»-ի նման մի գրավոր աղբյուր և ունեցել և այնտեղից եպիգոզներ քաղելով՝ հայացրել և և պատմականացրել Հայաստանի պատմության գծով, ապա ինչ պիտի ասինա այն զուգահեռներին մասին, վոր գտնում ենք «Սասնա ծռեր»-ի մեջ: Իսկ վերջինիս և Բուզանդի նմանություններն ու զուգահեռները հիմնական են և բազմաթիվ:

Սյուպիսի գրավոր աղբյուր գոյություն չի ունեցել: Իրանի վիպական այդ եպիգոզը, ինչպես և «Կարնամակ»-յան վիպական մոտիվները, իսկ փոքր ինչ ստորև կը տեսնենք ևս մի շարք առանձին առասպելներ, վեպեր, վիպական հատվածներ, կամ բնդհանուր վիպական մոտիվներ են, կամ իրանական են յեվ Իրանից անցնելով հայ միջավայր, յուրացվել են, կցվել հայ առասպելին ու վեպին յեվ վերջնականապես հայացել: Ահա այդ վեպերից և առասպելներին են քաղել իրենց վիպական պատմվածքները հայ մատենագիրները, և այդ եպիգոզներն են, վոր պատմականացվել են: Մյուս կողմից, հայ մատենագիրներին որոք, գլխավորապես հայ ֆեոդալների շրջանում, պատմվող այդ վեպերն ու առասպելները հարատեւ են հայ ֆեոդալիզմի վերջնական քայքայումից հետո և և նորանոր վիպական տարազներ հագնելով՝ դեգրադացիայի յեն յենթարկվել, իջել հայ աշխատավոր գյուղացու խրճիթն ու սերնդից սերունդ ավանդելով՝ հասել մեր այստրվա վոչ պրոֆեսիոնալ վիպասաններին, հասել մեզ:

Իրանական վիպաշխարհի պատմաստումը ֆեոդալական Հայաստանի, իսկ հետագայում առհասարակ նահապետական կենցաղ ու անտեսություն վարող հայ գյուղացու կյանքում, մենք համարում ենք վոչ պատահական: Դեռ ավելին՝ ընական և սպասելի: Մասնավորապես այս վիպական մոտիվը պետք և արձագանք տար յերկու յերկրներումն էլ, վորովհետև այդ յերկու հարևան ժողովուրդներն իրենց պատմական կյանքում ապրել են քաղաքական և կուլտուրական անալոգիկ պատմական պրոցես, ականատես են յեղել պատմական այնպիսի իրադարձությունների, վորոնք իրենց կնիքն են դրել յուրաքանչյուր յերկրի ու ժողովրդի հետագա հազարամյա կյանքի, պատմության վրա, դրանք են՝ քրիստոնեությունը Հայաստանում և զրադաշտականությունն Իրանում: Այստեղից արդեն պարզ և, վոր նման իրադարձությունները

¹ Յովհաննու Մամիկոնյանի, Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ 1832 թ.:

յերկու ժողովուրդների վիպական ստեղծագործութեան մեջ հանդես պիտի բերեյին թե վիպական պրոնմները, թե վիպական կառուցվածքի և թե մանրամասնութեանների ակնբախ նմանութեաններ, և այդ ամենը, հարկավ, Իրանում զրադաշտականութեան, իսկ Հայաստանում քրիստոնեութեան իղեղողիական լուսարանութեամբ:

Արդ՝ վորո՞նք են հիշածս նմանութեանները:

1. Զրադաշտական Իրանը կուվում և թիոնի դեմ. նա առաջարկում և Իրանին կամ հրաժարվել զրադաշտականութեանից և այդ դեպքում խոստանում և ճանաչել Իրանի թագավոր Վշտասպի գերելխանութեանն ու հարկատու լինել նրան կամ սպառնում և պատերազմել և ուժով ստիպել իրենց կամքը կատարելու (Իրան-թուրանի դարավոր կռիվ):

Զրադաշտական Իրանը կուվում և քրիստոնյա Հայաստանի դեմ, սա առաջարկում և Հայաստանին կամ հրաժարվել քրիստոնեութեանից, բարեկամութեան — «անքակ սէր» հաստատել Իրանի հետ («Տացեմ զդուսար իմ կնուքիւն Արշակայ արքայի Հայոց, և տաց նմա տուն մեծ, զի յորժամ գնացէ ի Հայոց գալ առ մեզ... զի ի Հայոց մինչև ի Տիգրոն, մինչև առ մեզ համակ իւրում տան ազցի, մինչև առ մեզ եկեացէ»)՝ կամ սպառնում և «այրացաւէր գերիկին Հայոց առնել», քանդել, բրել. («Պարսից պատերազմ» բառ պրոֆ. Մ. Արեղյանի բնորոշման):

Սասունը կուվում և (Բաղդադի) Մարա Մելիքի դեմ: Սա առաջարկում և Սասունին կամ Մհերի հետ ունեցած բարեկամութեանը շարունակել, վճարելով հարկը և հպատակվելով, կամ սպառնում և Սասունը քարուքանդ անել և Սասունի ամբողջ ունեցվածքը, քարն ու հողը բեռներով կրել, տանել Մարա յերկիրը, Սասունի անունը ջնջել աշխարհից:

2. Պատերազմի հենց սկզբին սպանվում և Իրանի մեծ սպարապետ Զարիրը:

Պատերազմի սկզբին սպանվում և սպարապետ Վաչեն, իսկ հետագայում տասնյակ տարիներ տևող պատերազմի ժամանակ սպանվում են սպարապետ Վասակը, Վաչեն (II-ը):

3. Սպարապետները, հերոսները սպանվում են վոչ թի ճակատ առ ճակատ կռիվով, այլ նենդութեամբ «թիկունքից» (Զարիր,

1 Բուդ. IV, է.

Վասակ, նախնականում նաև սպարապետ Վաչեն (I), Սասունցի Դավիթը):

4. Նենգությամբ սպանված հայրերի մանուկ վորդիները վրեժ են առնում (մանուկ Բաստվարը՝ Զարբրի, Մուշեղը՝ (վոչ մանուկ) Վասակի, մանուկ Արտավազը՝ Վաչեյի (I-ի=նախնականում), մանուկ — Պզտիկ Մհերը՝ Դավթի):

Մեզ թվում է, վոր սկզբում այս վիպական մոտիվը կազմված է յեղել Վաչե I-ի անվան և սխրագործությունների շուրջը. վոր պատմվել ու յերգվել են նրա քաջագործությունների ու մահվան մասին զրույցներ ու յերգեր. վոր վրեժխնդիր և յեղել մանուկ Արտավազը, Վաչե I վորդին. իսկ հետագայում, յերբ «Պարսից պատերազմ» վեպը կենտրոնանում է այս մեծ պատերազմի ամենակարկառուն դեմքի շուրջը, յերբ Մանուել սպարապետն իր կյանքով ու գործով նսեմացնում և իր նախնիներին «Պարսից պատերազմ»-ի հին հերոսներին, Վաչեն ու Արտավազըն այս վերջին շրջանում արդեն նսեմանում են և եպիզոդիկ դերեր կատարում: Ըստ վիպական վոգուս՝ մանուկ Արտավազը պիտի սպաներ գլխավոր թշնամուն, թերևս իր հորը նհնգարար սպանողին: Բայց այստեղ, վորպես գլխավոր հերոս, հանդես է գալիս Մանուելը, վորը և սպանում է «կախարդ» Մերուժանին, իսկ մանուկ Արտավազին բաժին է ընկնում միայն Մերուժանակերպին սպանելը:

Վաչե I-ի և մանուկ Արտավազի հերոսական վեպը փաստորեն այստեղ վեր է ածվել մի եպիզոդի, վորը սերտորեն կապված է բուն վեպի կառուցվածքի և դրամատիկ զարգացման հետ: Մանավանդ եպիզոդիկ է մանուկ Արտավազի «հոր» Վաչեյի (II) կյանքն ու վախճանը («Վաչե, երկրորդն Մանուէլի, ձի զուլամբ երթեալ, սպանանէր»): Նա յերկու անգամ է հանդես գալիս Բուզանդի պատմության մեջ՝ մեկ անգամ, յերբ նա նահապետության «իշխանութեան պատիւը» հանձնում է Մանուէլին, յերկրորդ անգամն էլ՝ վերը հիշված սոգն է նրա մահվան մասին:

5. Թե իրանականում և թե հայկականում գլխավոր թշնամին, վոր նհնգ է ու խարդախ, կոչվում է կախարդ (կախարդ Վիզրաֆշ, կախարդ Մերուժան, դեյ, կախարդ Մսրա Մեղիք կամ Արզա Մելիք): Յերեքն էլ կրում են արժանի պատիժ, սպանվում են հերոսների ձեռքով:

6. Բնորոշ են միևնույն վիպական մոտիվի յերկու պատումների համար՝ ա. մանուկ Բաստվարի վողրը Ջարիրի, իսկ մանուկ (Պզտիկ) Մհերինը՝ Դավթի դիակի վրա, բ. Արջասպի պատուհասումը Սպանդուհատի (նախնականում, ըստ յերևութի՛ն՝ Բաստվարի), իսկ Կողբադինը՝ Դավթի ձեռքով:

7. Միևնույն վիպական մոտիվի հայկական և իրանական վերսիաներում հակա թշնամիներն արհամարհում են (յընչաց քերել) իրենց մանուկ հակառակորդներին և վիրջիներին հար և նման հարվածներից ընկնում (Վիդրաֆշը քամահրում և Բաստվարին, Մերուժանակիրը (Մերուժանը)՝ մանուկ Արտավազդին, Մարա Մելիքը՝ մանուկ Դավթին: Հմմտ. Բելը՝ Հայկին, Գողթաթը՝ Դավթին և այլն և այլն):

8. Կախարդ, դեմ, շար ու նենգ ախոյանի պատճառով կոտորվում և անմեղ մարդկանց բաղմությունը:

9. Շատ նման վիպական յերանգներով և նկարագրված թըշնամիների զորաժողովն ու հարձակումը: Թշնամի թագավորներն անթիվ-անհամար զորքով են հարձակվում պաշտպանությունների անպատրաստ ու սակավաթիվ ուժերի վրա (Հմմտ. Արջասպի, Շապուհի և Մարա Մելիքի զորաժողովն ու հարձակումը):

Բացի թշնամի յունեցիներից և զուգահեռներից կան յերկուսի մեջ էլ մի շարք ընդհանուր վիպական ու այս վերսիաներին հատուկ մասնակի նմանություններ, վորոնք գալիս են հաստատելու այն, վոր այդ վերսիաներն, իրոք, նույն վիպական մոտիվի տարբեր վերսիաներ են և վոր դրանք սիրով մշակվել են իրենց սեփական միջավայրում, հարմարեցվելով տեղական պայմաններին՝ իրանական Իրանում, հայկականը Հայաստանում:

Այդ մասնակի նմանություններից բերենք մի քանիսը.

1. Թշնամի բանակների հրամանատարը կամ թագավորն անձամբ չի կռվում, այլ լեռների գլխին նստած, կամ մի բարձր տեղից հրամաններ և արձակում, կարգադրություններ և անում (Արջասպը մի բլրի գլխին, Վշտասպը՝ մի ուրիշ, Պասպը՝ նպատ լեռան գագաթից, Մարա Մելիքը՝ բլրի կատարին զարկած իր վրանից և այլն):

2. Թշնամի բանակի հրամանատար թագավորները ճակատամարտից առաջ և ճակատամարտի ժամանակ խոստանում են զորավարներին և հզորներին կնության տալ իրենց զուսարներին

կամ քույրերին և բարձրագույն պատիվ և իշխանություն (Շապուհը Մերուժանին, Վահան Մամիկոնյանին և մյուսներին. Արջասպը՝ Վիդրաֆշին, Վշտասպը՝ Ջարիրի մահվան վրեժը լուծող հզորներին. Մարա Մելիքը՝ Կողբադուն և մյուս հզորներին—միայն նվիր, պատիվ — և այլն):

3. Թշնամի բանակի հզորներն ու զորավարները հոխորտում են հակառակորդ բանակը վոչնչացնել և յերկիրն աղերել (Արջասպի զորավարները՝ Իրանի բանակի, Վշտասպինը՝ Արջասպի, Շապուհի զորավարները՝ Ուռնայրը, Մերուժանը՝ հայոց բանակի ու յերկրի, Մարա Մելիքի փահլեվանները՝ Սասունի նկատմամբ և այլն):

4. Թշնամի թագավորները խոստովանում են հակառակորդ բանակի քաջությունը, վախենում և դողում են նրանց (Արջասպը խոստովանում և Իրանի բանակի և հզորների քաջությունն ու դողում և նրանց, Շապուհը՝ Հայաստանի գնդին և Մուշեղին, Մարա Մելիքը՝ Սասունցի Դավթին և այլն):

5. Թշնամի բանակները վոչնչացվում են ու միայն մեկն և մաղապուրժ փախչում իբրև լրատար (Շապուհի բանակը, Արջասպի զորքը, Մարա Մելիքի զոչունը):

6. Հերոսների ձիերը ճանաչում են իրենց տերերի վորդիններին, ուրախ խրխնջում են ու ոգնում նրանց վոչնչացնելու թշնամուն (Ջարիրի ձին՝ Բաստվարին, Դավթի Քուռկիկ Ջալալին՝ Մհերին և այլն):

Ի՞նչ են ասում մեզ այս բոլոր նմանություններն ու զուգահեռները:

Միայն ու միայն մի բան, վոր այդ վիպական մոտիվը նպատավոր հող գտնելով հայկական միջավայրում, միախառնվել և հայկական զրույցներին, վորոնք կազմվել էին «Պարսից պատերազմ»-ի շուրջը, սիրվել ու մշակվել և և դարեր ապրելով՝ միացել «Սասնա ծոեր» ժողովրդական վեպին:

ՅԻՐԳՈՒՍՈՒ ԴՅՈՒՅԱԶՆԵՐԳԱՆ ԻՐԱՆԻ ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ՅԵՎ
ՎԻՊԱԿԱՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԻՆ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՅԵՎ ԲՈՒՋԱՆԳԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ

Մենք տեսանք արդեն, վոր պահլովի լիզվով մեր ձեռքը հասած Իրանի վիպական աշխարհի մոտիվներից մի քանիսը պահված են նաև հայ մատենագրութեան մեջ: Մակայն զրանով չի սպասվում զբացիական դարավոր հարաբերութեաններ ընթացքում պաշարած կուլտուրական, մասնավորապես վիպական-առասպելական հարստութեան առկայութեանը հայ գրականութեան մեջ: Հայ հեղինակներից վոմանք (Մ. Խորենացի և Կոստանդին Երզնկացի) բացահայտ հիշատակութեաններ ունեն Իրանի առասպելների գոյութեան մասին. Հայաստանում. մյուսները, ճիշտ ե, նման հայտարարութեաններ չեն անում, չեն խոսում հարևան պարսիկների վիպաշխարհի մասին, բայց լուկյայն, միջնորդաբար, հայ ֆոլկլորի միջոցով՝ ոգովում են զբանցից իրենց վիպախառն-առասպելախառն պատմութեանները գրելիս: Այդ լուսութեանը կարող ե և գիտակցված և վոչ գիտակցված լինել: Առաջին դեպքում պետք ե ընդունենք, վոր, որինակ, մի Ագաթանգեղոս կամ Բուզանդ լավ ծանոթ լինելով Իրանի առասպելներին՝ չեն ցանկացել կամ պահանջ ել չի յեղել, վոր իրենց պատմութեանների մեջ բացահայտ շարադրեն զբանց բովանդակութեանը. յերկրորդ դեպքում՝ պետք ե ընդունել, վոր նրանք ծանոթ չեն յեղել իրենց վիպախառն պատմութեանների ծագման բաղադրիչ մասերին և աշխատել են պատմականացման քողի տակ շարադրել Հայաստանում ասվող-պատմվող Իրանի վեպերն ու առասպելները:

Այս գույք յենթադրութեաններից վորն ել ընդունելու լինենք, իրողութեանը չի փոխվում: Իրանի առասպելական աշխարհի առկայութեանը Հայաստանում անհերքելի փաստ ե: Հայ մատենագիրներին «հայկական» առասպելներից և վիպական մոտիվներից մի քանիսն ունեն իրենց համապատասխան զուգահեռներն Իրանի վիպաշխարհում: Այդ զուգահեռների համեմատութեամբ՝ ամբողջական փոխառութեան կամ անմիջական ազդեցութեան խնդիրը չե, վոր գնում ենք:

Մեր նպատակն ե, նախ՝ ցույց տալ, վոր մեր մատենագիր-

ներից Ագաթանգեղոսի և Բուզանդի «պատմութեաններն» մեջ պատմական ճանաչված իրադարձութեաններից մի քանիսը վիպական են կամ առասպելական. ապա՝ ցույց տալ նրանց առնչութեանը հարևան Իրանի վիպաշխարհի հետ:

Վեպը կամ վիպական մոտիվը ժամանակի ընթացքում մի յերկրից, մի ժողովրդից անցնելով մի այլ յերկիր, մի ուրիշ ժողովրդի, նոր միջավայրում, տրանսֆորմացիայի յե յենթարկվում՝ համաձայն այստեղ գոյութեան ունեցող ֆորմացիայի: Դեռ ավելին: Միևնույն յերկրում, մի դասի կամ դասակարգի, ասենք՝ ազնվականութեան բանավոր ստեղծագործութեանն իջնելով մի այլ դասակարգի կամ դասի (որինակ, գյուղացութեան) միջավայրը, հիմնականում պահելով կառուցվածքը կամ նրա էլեմենտները, այսպիսի վերամշակման ե յենթարկվում, այսպես ե փոփոխվում, վոր առաջին հայացքից անգամ անձանաչելի յե լինում: Յեկվոր վեպը կամ մոտիվը նոր «հայրենիքում» միաձուլվում ե տեղական մոտիվների հետ, մշակվում ե այստեղ իշխող գաղափարախոսութեան վոգով և իմաստով, նոր կոլորիտ-յերանգավորում ե ստանում, նոր մտապատկերներով և պատկերներով հարստանում, մի խոսքով, նոր բովանդակութեան և նոր ձև ստանում: Վիպական մոտիվը այդ ճանապարհով ազգայանում ե:

Այս յերևույթն ընդհանուր ե բոլոր ժողովուրդների վիպաշխարհում: Բավական ե հիշել Իրանի «Ռոստամ-Ջալը»-ը հայ նոր ֆոլկլորի մեջ կամ հայ ֆեոդալի «Մասնա ծոբը»-ը մեր աշխատավոր գյուղացութեան «ստեղծագործութեան» մեջ: Սրանք ֆոլկլորիստիկ նյութերի զեզրադացիայի լավագույն որինակներն են:

Իրանի առասպելական և վիպական մոտիվների մի խոշոր մասն ել Ֆիրդուսուց, անգամ «Կարնամակ»-ից շատ առաջ բանավոր ճանապարհով մուտք են գործել Հայաստան, ընդունելութեան գտել հայերի, սկզբում, գլխավորապես, ազնվական դասի, ապա և վեպ ու առասպելով, զրույց ու հեքիատով յերկար դարեր սնվող գյուղացութեան կողմից, սիրվել, հարազատացել և միացել հայկական վեպերին և վերածվել նոր վորակի: Վեպն այսպիսի մի կենդանի ստեղծագործական պրոցես ապրելով՝ կատարելապես ազգայնացել ե: Դժվար ե ասել, թե վոր մոտիվն ե իրանական կամ վորը զուտ հայկական: Այս դեպքում կարող ե խոսք լինել միայն նրանց նմանութեանների և զուգահեռների մասին:

Նախագրական այս ընդհանուր դիտողությունից անցնենք մի քանի նման առասպելական և վիպական մոտիվներին քննարկուելիս:

Ականք Ագաթանգեղոսից:

1

Ագաթանգեղոսն առասպելական-վիպական մոտիվներով շատ հարուստ մի ժողովածու յե: Յեթե այդ «Պատմութիւն Հայոց»-ից հանելու լինենք «Վարդապետութիւն»-ը, վոր հետագայումն և կցվի նրան, «Տեսիլ»-ը, վորի նախնականը նմանապես V դարի վերջից շուտ չի կազմված յեղել, իսկ VI և մասնավանդ VII դ. դ. վերամշակվել և ընդարձակվել և. յեթե մենք վորոշ չափով կրճատելու լինենք դավանաբանական ճառերը, վոր նույնպես նախնականում գոյություն չեն ունեցել (նախնական վարքերը շատ հակիրճ են) և արդյունք են V դարի վերջի և VI դարի վարքաբանական-դավանաբանական լեզվազարության, ապա այդ «պատմությունը» առանց տատանվելու կարելի յի համարել V դարի սկզբներում Հայաստանում տարածված և քրիստոնեական վողով վերամշակված վեպերի և առասպելների մի ընդարձակ ժողովածու:

Վիպական մոտիվներ են՝ ա. Խոսրովի ու Անակի միջադեպը. նրանց զավակներին (Տրդատի և Սոսրովի դուստրի, Գրիգորի և Սուրենի) փախուստն ու մանկությունը (հմտ. «Կարնամակ»-ի Բանակը, Ֆիրդուսու Տարակը և Արտավանը, Կամսարականների նախնի Կարենյան Պահլավի, Պերոզամատի զրույցը, Սոսրենացի II, ՀԳ). բ. Տրդատի յիվ Գրիգորի սխրագործությունները. Գրիգորը Տրդատի մոտ, նրանց բարեկամությունը, վեճը—կռիվն ու արհամարհելը, նվաստացնելը, մահվան դատատապարտվելը, արքայի քրոջ Սոսրովի դուստրի ոգնուելիս մահվանից ազատվելն և այլն և այլն (հմտ. Կարնամակյան ցիկլ—Արտաշիրն Արտավանի «տանը» և Արտաղուխտը. իրանական վիպաշիարհի մյուս ցիկլերից՝ Քեյ-Քաուսը և Ռոստամ, Բեժան և Մենիժա և այլն). գ. Տրդատի յիվ Գրիգորի մահը, և վերջապես, դ. Տրդատն ու Հռիփսիմն (ալեգորիկ-աստրալ առասպելը, վոր շատ տարածված է յեղել Հին աշխարհում): Վիպական այդ մոտիվները մենք մանրամասն քննության ենք առնում (իրենց բոլոր հայ և ոտար գուգահեռներով) մեր

վերը հիշված «Լուսավորչի վեպը» և «Տրդատ ու Հռիփսիմն» ընդարձակ ուսումնասիրությունների մեջ:

Այստեղ վերլուծենք միայն մի յերկու եպիգոդ և տանք նրանց իրանական գուգահեռները: Եպիգոդներից մեկը նախածված հերոսի վիպական մոտիվն է:

Ի 1. Կոտորածից հրաշքով ազատված Անակ Պարթևի վորդի Գրիգորը ծառայության է մտնում («բոս հեշտ պաշտաման», «զանձն ի ծառայութիւն տուեալ ի հնազանդութեան պաշտէր առաջի նորա (Տրդատայ)» նույնանման կոտորածից հրաշքով ազատված Տրդատ Արշակունու մոտ: (Ագաթանգեղոս))

Դարենյան տոհմի կոտորածից հրաշքով ազատված Սասանի վորդի Արտաշիրը կանչվում է Արտավան Արշակունու պալատը: Սա վոչինչ չգիտե Արտաշիրի ծագման մասին: («Կարնամակ»)

Նամակս առածիդ պէս, ուղարկէ փութով
Մեզ այն քաջ պատանին, զո՞ն ուրախ սքրտով...
Բուն իմ որդւոցըս հետ այնպես յօդուի ան,
Որ չըսէ ոք երբէք թ'է օտարական 1:

Այս փոքրիկ տարբերությունը, վոր կա հայ և իրանական վերսիաներում (Գրիգորն իր կամքով է գնում—ներքին բարոյական պարտավորություն —, իսկ Արտաշիրը հակառակ Փափազի (Սասանի) կամքին Արտավանի պահանջով), միևնույն վիպական մոտիվի տարբեր պատումներն են միայն:

2. Տրդատը դո՞ն է Գրիգորի ծառայությունից («եւ յամենայն զօրութենէ քումմէ ծառայեցեր դու ինձ միամտութեամբ. և ես գո՞ն էի զվաստակոց քոց և ունէի ի մտի կեցուցանել զքեզ»): (Ագաթանգեղոս)

Արտավանը դո՞ն է Արտաշիրից: («Կարնամակ»)

Դինի, ուրախութիւն՝ որս, ամէն ուրէք,
Շահն (Արտաւան) առանց պատանոյն չէր լինէր երբէք,
Որպէս մի ազգակից կը վարուէր յաւէտ,
Եւ խըտիւր չէր զընէր իւր որդւոցը հետ 2:

3. Տրդատը դժգո՞ն է Գրիգորից, վորովհետև սա չի կատարում նրա կամքը—հրամանը (... «հրամանս ետ թագաւորն Գրիգորի,

1 Ֆիրդուսի «Շահնամակ», թրգմ. Գր. Թիրյաք, յերես 6.
2 Ֆիրդուսի «Շահնամակ», յերես 8.

զի պսակս և թաւ ոստս ծառոց նուէրս տարցի բազնին Անահտա-
կան պատկերին: Այլ նա ոչ առնոյր յանձն պաշտօնատար լինել
զիցն երկրպագութեան» ...«ընդէ՞ր ոչ առնես զկամս իմ»: (Ագա-
թանգեղոս)

Արտավանը դժգոհ և Արտաշիրից, վորովհետև սա վորսի ժա-
մանակ ընդհարվում է, վիճ և ունենում Արտավանի վորդու հետ
և հարկ յեղած հարգանքը չի տաժում արքայորդու հանդեպ: («Կար-
նամակ»)

... երեսն ի վեր տղուն զոսաց զայրաչին-
իմ է, իմ այս յանցանք, իմ բարուց բերում,
Որ այդչափ հոգ տարի քեզ, այ պապուսմ:
Ինչո՞ւ պէտք էր տանել քեզ ըստայի հետ,
Որս ու խրախճանութիւն և հանդիսակէտ:
Որպէսզի կապտէիր իմ իսկ զաւակէս
Փառք՝ պատիւ ու անուն քաջութեան այսպէս և:

4. Տրդատն անարգում և Գրիգորին, անվանելով նրան «այր
մի օտարական և անաշխարհիկ»:

Ըստ Տարարիի, վոր թվում է, թի քաղած պիտի լինի ժողո-
վըրդական գրույցներից, Արտավանն անարգում և Արտաշիրին,
գրելով նրան՝ «... O du Kurde, der du in den Zelten der Kur-
den aufgezogen bist» (Ո՛ր, դու քուրդ, վոր սնվել ես քրդերի
վրաններում)² (հմմտ. Պոսեդոնի բռնակալ Յերվանդն անար-
գում և Արտաշես Արշակունուն, անվանելով նրան «մար» (= քուրդ).
«ընդէ՞ր սնուցանես զՄարդ Արտաշէս հակառակ ինձ»...), և զորդի
հովուաց և զանդէտրդաց ջանայ առնել Արշակունի»...)³

Մտա Մելիքն անարգում և Սասնա Դավթին (հմմտ. հոլ կամ
գուրդ խաղալու հպիղոգները «Սասնա ծոեր» ժողովպի մեջ):

¹ Անդ, յերես 9.

² «Geschichte der Perser und Araber», aus d. arab. Chronik des Tabari
übersetzt... von Th. Nöldeke, Leiden 1879, յերես 11, 12: Այստեղ Արտաշիրի
պատմութեան մեջ վրպական տեսակետից հետաքրքրական է մանուկ Արտաշիրի
հզորանալը. «Da sah er einst im Traum einen Engel sich zu 'Haupten sitzen»
der ihm verkündete, dass Gott ihm die Herrschaft über die Länder gebe; er
möge sich dazu anschicken, Beim Erwachen war er darüber erfreut und
empfand in sich eine Kraft und Kühnheit, wie er solche früher nie gekannt
hatte», (անդ, յերես 5—6) հմմտ. Մանուկ Դավթի յերազը և հզորանալը («Սաս-
նա ծոեր» ժողովպի):

³ Մովսես Պորենացի «Պատմութ. Հայոց» Տիգրիս 1913 թ. II, 111.

5. Տրդատն ուզում է սպանել Գրիգորին («չէ պարտ կեալ
դմա (Գրիգորի), զի որդի վրիժապարտի է դա») և մահվան և դա-
տապարտում նրան, իջեցնելով «ի վիրապն ներքին, որ անհնա-
բին էր խորութեամբ, մինչև անդէն մեոցի»: (Ագաթանգեղոս)

Արտավանն ուզում է բարոյապես վոչնչացնել Արտաշիրին,
զրկել նրան ձի հեծնելու, գնդակ խաղալու, վորսի գնալու և աս-
պետական մարզանքներին մասնակցելու իրավունքից և նշանա-
կում է նրան ախոռապան, վորը գիշեր-ցերեկ ձիերի ախոռից
չպետք է հեռանա: Ասպետի համար այս կարգադրութ յունը հավա-
սար է մահվան դատավճռին: («Կարնամակ»)

Գրնա՛ ձիերուս դու հոգ ու դարման տար,
եւ անոնց մոտ մի տեղ բրնձէ քեզ համար,
Ախոռատանիս դու գէտ սալար եղիր,
Զը լինի այոց ու քո մէջտեղ խրտիր:
(Ֆիրգուսի)

6. Մահվան դատապարտված Գրիգորին, Մոր վիրապում կե-
րակրում է «կին ոմն այրի» (ըստ «Գրիգորի վարքի» արար. և
մյուս վերսիաների արքայական տնից մի կին (= Մոսորովիդուխտ),¹
վորը հետագայում ոգնում է նրան ազատվելու խոր-վիրապից՝
մահվանից:

Անարգված և աստղետական հայեցողությամբ մահվան դա-
տապարտված Արտաշիրին սիրտում է իր սիրտ զգացմունքներով
և բարեկամությամբ Արտավանի սպասուհին-հարձը, ըստ Ագա-
թանգեղոսի՝ Արտաղուխտը, ըստ Ֆիրգուսու՝ Գյուլնարը:

Ֆիրգուսու Գյուլնարը բանաստեղծական անվանակոչություն
է: Ըստ յերևութին՝ Ֆիրգուսու ձեռքի տակ գտնվող պարսիկ և
պահլավի ազրյուրների մեջ հարձն անուն չի ունեցել և նա
ստիպված է յեղել հորինել այդ գեղեցիկ անունը:

Մեր կարծիքով, Արտաշիրին ոգնող աղջիկը «հարձ» չէ և վոչ
էլ մի «աղջիկ», «վորն Արտավանի համարձամեն տեսակի սպա-
սավորություն էր անում»: Այդ աղջիկը հավանորեն, ըստ ընդ-
հանուր վիպական մոտիվի՝ անպայման յեղել և Արտավանի քույրը
կամ դուստրը: Արտաղուխտ անունն էլ իսկապես նշանակում է

¹ Այդ մասին մանրամասն մեր «Լուսավորչի վեպը» ուսումնասիրու-
թյան մեջ:

Արտավանի դուստր, ինչպես Առսրովիդուխա—Առսրովի դուստր¹։
Յեղ իրոք, յեթի մենք ընդունելու լինենք, վոր այդ աղջիկը
մի հասարակ հարճ է, վորին Արտաշիրը խոստանում է հաջողու-
թյան դեպքում «ամենայն ջանիկ մարդը դարձնել ամբողջ աշ-
խարհում», ըստ Ագաթանգեղոսի՝ ըստ ճրագնի «ի պատիւ տիկ-
նութեան», իսկ ըստ Ֆիրդուսու՝

Թէ դաս՝ իշխանութեան կը հասնիս, արի՛,
Պարժանաց թագ լինիս մի մեծ աշխարհի՛ 2։

Այս տեսակետից բնորոշ է, վոր «հարճը» այս խոստումներից
հետո Արտաշիրի հետ փախչում է, Արտավանի և Արտաշիրի վրձ-
ռական ճակատամարտից առաջ առանձնացվում ամուր դղյակում
և այլևս հանդես չի գալիս։ Ճակատամարտից և Արտավանին
սպանելուց հետո «Կարնամակ»-ը լակոնիկ արձանագրում է՝ Ար-
տաշիրը «Արտավանի դուստրը կնության առաջ և նորից գնաց
Փարս»։

Ըստ Ֆիրդուսու, Տարակն և խորհուրդ տալիս Արտաշիրին
ամուսնանալու Արտավանի աղջկա հետ.

«Քեզ կը լինի թագն ու գանձըն անբաւ ան,
Զոր այնչափ նեղութեամբ դիզեց Արտաւան»։
Արտաշիր ընդունեց այս խրատն լաւ
Մարդ ուղարկեց, աղջիկն ուղեց ու առաւ 3։

«Կարնամակ»-ն ու Ֆիրդուսին պատմում են մի վիպական
եպիկոս, կապված Արտաշիրի և Արտավանի աղջկա (Արտադուխ-
տի) հետ, վորը, ճիշտ է, չի պահված մեր հին մատենագրության
մեջ, բայց նրա զուգահեռները մենք գտնում ենք մեր նոր վե-
պում։

Ինչպէս հաշտեցնենք հայ և պարսիկ աղբյուրների տվյալներն
այս աղջկա մասին։

Մեզ թվում է, թե Արտաշիրի և Արտավանի մասին պատմող
զրույցներն սկզբում յերկու տարբեր պատումներ են ունեցել։
Դրանցից մեկի մեջ աղջկա դերը կատարել է Արտավանի նա-

ժիշտը, մյուսի մեջ՝ թշնամի Արտավանի դուստրը՝ Արտադուխտը։
Հայ աղբյուրի մեջ այդ յերկու պատումները միացվել են և առա-
ջացել է այն, վոր նաժիշտը-հարճը կրում է Արտադուխտ անունը։
Իսկ պարսկական աղբյուրները հիշելով անանուն նաժիշտին, հե-
տագյում մոռացության են տալիս նրան և առաջ քաշում Ար-
տավանի անանունը աղջկանը, վորպեսզի հիմնավորեն Արտաշիրի
գահակալության որինականությունը։ «Կարնամակ»-ի է Ֆիրդուսու
տեղ-տեղ սփռված ակնարկությունները յենթադրել են տալիս,
վոր այդ աղջկա հոգեկան դրաման էլ այդ բնականոն զարգացումն
ունեցած պիտի լինի։ Մի րահար տուփոտ աղջիկն իր կրքին հա-
զուրդ տալու համար՝ դավաճանում է իր հորն ու հարազատնե-
րին, սակայն տեսնելով իր հարազատների սոսկալի աղետն և
ըսելով իր հարազատ յեղբայրների կշտամբանքն ու պարտավանքը,
վորոշում է իր հոր վրեժն առնել Արտաշիրից, թունավորել նրան
և նորից գահ բարձրացնել իր հարազատներին։ Այս եպիկոսն իր
շարունակությամբ հետաքրքրական է «Հար յեղ վաղու կռվի» վի-
պական մոտիվի կապակցությամբ։

Զուգահեռների 5 և 6-րդ կետերը կան նաև մեր «Սասնա
ծռեր» նոր ժողովեպի մեջ։

Հայածված հերոս՝ Դավթի պաշտպանն է Մարա Մելիքի
մայրը (մի քանի պատումներում մոր հետ նաև քույրը)։ Սա յե
կերակրում «վրը ցղին» մնացած — վորը Դավթին. սա յե «շա-
խում, պախում» Սասնա ծռին Մելիքի հալածանքներից ու հե-
տապնդումներից, և, վերջապես, յերբ Մարա Մելիքն ուզում է
սպանել Սասնա Դավթին, մայրն է, վոր չի թողնում և խորհուրդ
է տալիս հեռացնել նրան Մարա յերկրից, ուղարկել Սասուն կամ
Սասունի ճանապարհին, իր աչքից հեռու նրան սպանել։ Մայրը
գաղտնի կարգադրում է Դավթին ուղեկցող փահլեվաններին, վոր
չսպանեն։

Հայածված հերոսին ոգնելու փոխհատուցումն է, վոր պահան-
ջում են մենամարտի վերջին տեսարանում Մելիքի մայրն ու
քույրը, յերբ աղերսում են Դավթին խնայել Մելիքի կյանքը,
վորովհետև իրենք «շախել, պախել են» (մայրը և քույրը) կամ
«շալակել» (քույրը) նրան¹։

¹ Հմմտ. Fr. Justi, «Iranisches Narmenbuch» Marburg 1895, յերես 33.
К. Патканьян «Матер. к армян. слов.» I, 21.

² «Շահնամակ» թարգմ. Դր. Թիրյաքյան, յերես 14.

³ «Շահնամակ», էջ 30.

¹ Հմմտ. «Սասնա ծռեր»-ի ըստ պատրաստվող հրատարակության համապա-

Այստեղ ընդհատվում է «հալածված հերոսի» վիպական մոտիվի «Կարնամակյան վերսիան»: Այդ վիպական մոտիվի որինաչափ զարգացումն այն պիտի լիներ, վոր հալածողը ծանր, անելանելի դրուժյան մեջ ընկնելով և չկարողանալով վոչ մի տեղից ոգնություն ստանալ, վերջը ստիպված լիներ դիմելու հալածված հերոսի (կամ մահվան դատապարտված, բայց հալածողի կնոջ կամ աղջկա կողմից փրկություն գտած հերոսի) ոգնությանը, ներողություն խնդրեր նրանից և փրկություն հայցեր:

«Կարնամակ»-ում թերի մնացած այդ վիպական մոտիվի հատվածները մենք գտնում ենք Իրանի մյուս վեպերի և վիպական եպիգրամների մեջ: Սրանք էլ իրենց հերթին ունեն տվյալ վիպական ընդհանուր կառուցվածքից վորոշ խտտություններ, մեկի մեջ, որինակ, կառուցվածքն առկա յե, բայց պակասում են նրա կուռ շղթայի ողակներից մեկը կամ մյուսը, մի ուրիշի մեջ մենք տեսնում ենք այդ վիպական մոտիվի միայն մեկ միջադեպը, բայց այդ մեկը վարպետորեն զարգացած և ամբողջացած է:

Կառուցվածքային այդ բացերը կարող են առաջացած լինել և արվեստական յեղանակով, ստեղծագործողի աշխարհայացքի ու ճաշակի համեմատ: Մենք այդ չգիտենք: Փաստն այն է, վոր մեղ չեն հասել այդ վիպական մոտիվի զուտ ժողովրդական պատումներ, վորոնք ազատ լինելին բանաստեղծի ստեղծագործական կնիքը կրելուց: Մեղ հասածը պատկանում է հանձարեղ Ֆիրդուսու գրչին: Այդ հատվածներն են՝ ա. Ռոստամ և Մոհրաբ վիպական ճյուղից «Քեյ-Քաուսի կռիվը Ռոստամի հետ» և բ. «Բեժան ու Մենիժա»:

Պախ, վերլուծենք «Քեյ-Քաուսի կռիվը Ռոստամի հետ» «Շահ-Նամե»-յի վիպական եպիգրոդը, ապա անցնենք «Բեժան-Մենիժա» սիրավեպին:

Ռոստամը ծառայության մեջ է Քեյ-Քաուսի մոտ: Սա շատ գոհ է Ռոստամից և համարում է նրան Իրանի փառք ու պարձանք:

«Թուրանցի» Մոհրաբն ասպատակում է Իրանը: Իրմադրող չկա. բոլորը վախենում են այդ մանուկ հակայից:

տախան հատվածները հետևյալ վերնադրով՝ «Մեղիքն ուզում է սպանել Դավթին» և «Դավթի և Մեղիքի մենամարտը»:

Իրանի փահելվանների խորհրդով Քեյ-Քաուսը հրավեր — նամակ և ուղարկում Ջարուլ Ռոստամին և խնդրում նրան, վոր նամակը ստանալուն պես զա իր մոտ:

Յերբոր կարգաս այս նամակը, ցերեկ լինի թե գիշեր,
Բերանդ անգամ էլ բաց չանես, թե ուզենաս գու խոսել.
Յեվ թե ծաղկե փունջ ունենաս ձեռքից, էլ նոտ չբաշես,
Այլ սրիք քո ուշք ու միտքը, շտապ ցույց տուր քո յերեսս¹:

Ռոստամը չի շտապում, նա ուզում է սուրհանդակին, իր վեպակից Գիվին լավ պատվել, նրա հետ յերեք որ, յերեք գիշեր ուրախանալ, քեֆ աճել, ապա ճանապարհ ընկնել Քեյ-Քաուսի մոտ: Այդպես էլ անում են:

Քեյ-Քաուսը դժգոհ է. նա գտնում է Գիվի վրա և անարգում Ռոստամին:

«Ռոստամն ո՞վ է, վոր հրամանս հանդգնել է գանց անի.
Ռոստամն ո՞վ է, վոր չի ուզում իրեն պարտքը կատարի.
Թե թուր լիներ իմ ձեռի տակ, նարնջի պես իմ ձեռով
Կը կարիչի նրա գլուխը: Հետո Գիվին դառնալով,
Ասաց.— Բռնիր, տար, կենդանի հանիր նրան կախողան,
Յեվ այսու հետ մի տար նրա անունն իմ հանգիմանս»:

Իրիմ առարկում է: Քաուսը կարգադրում է թուսին կախողան բարձրացնել յերկուսին էլ՝ և Ռոստամին և Գիվին: Ռոստամը դեն է շարտում թուսին, նախատում Քաուսին, վոր ապերախտաբար մոռացել է, վոր Իրանի թագը նրա (Ռոստամի) ձեռքից է ստացել և ցատկելով իր Ռախշի վրա, աղաղակում.

«Յես հաղթողն եմ՝ առյուծների, յես բաշխողն եմ թագերի,
Յեվ յերբոր յես դայբացած եմ, ո՞վ է Քաուսն իմ առաջս...
Իմ Ռաշխ նժույզն է իմ գահը և աշխարհն ինձ հպատակ,
Իմ գուրդն է իմ գայխոնը, սաղավարտս գլխիս թագ.
Իմ ոգնական ընկերներն են իմ թուր և իմ նիզակի:
Իմ բազուկներն և իմ սիրտն ինձ հրամայողն միակ:
Գիշերային խավարին յես իմ թրով եմ լույս առի:
Յեվ ուզմական դաշտի վրա գլուխներ եմ թափ տալի»:

¹ Բոլոր չափածա մեջբերումները Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-յի այս վիպական եպիգրից և «Յերգիժանքից» քաղում ենք Գեօրգ Ասատուրի նոր, մեծ բանաստեղծի հորեյանի առիթով կատարած շնորհիլի թարգմանության ձեռագրից: Անկեղծ շնորհակալությունս եմ հայտնում հարգելի Գ. Ասատուրին:

Քառու շահն ինձ վերավորեց, ինչ իրավամբ և ինչու
Սարուկ չե՛մ յես...

Ապա նա դիմում և Իրանի մեծամեծներին և փահլեվաններին
և ասում.

«Այսուհետև ինձ Իրանում չեք տեսնելու Մանք բարե
Յերկիրը յես ձեզ եմ թողնում, իսկ յես կ'առնեմ անդդի թև»:

Ռոստամի հեռանալուց հետո Իրանի մեծամեծները՝ վերահաս
վտանգի ազդեցութեամբ՝ վարդուցում են Գուղերսին Քառուի մոտ
ուղարկել և նրան համոզել, վոր նա հետ կանչի Ռոստամին:

«Ունե՞ս, արդյոք, մի մարանչող, վորը նրա հետ մրցի.
Գուրս դա նրա դեմ սազմադաշտ, նրա փոշին փրցնի»:

Գյուլբարդը ք Քառուը հասկանում և իր անմիտ վերաբեր-
մունքն ու սխալ քայլը՝ նա ուղարկում և Գուղերսին Ռոս-
տամի հետևից, խնդրում և, վոր վերադարձնի Իրանի փրկիչ —
փահլեվանին:

Ռոստամը հրաժարվում և վերադառնալ, սակայն, յերբ լսում
և Գուղերսի ակնարկներով լի խոսքը, թե նրա հրաժարվելը կա-
րող ենչ բացատրել վախով, Ռոստամը շտապ վերադառնում և
Քառուի մոտ:

Քառուը Ռոստամին տեսնելուն պես՝ անմիջապես վոտքի յե
կանգնում և ներդուժյուն և խնդրում:

«Յերբոր դիպաւ անակնկալ թշնամու լուրն իմ սրտին,
Սիրտս այնպես եր բարակել, ինչպես ծնված նոր լուսին
Ինձ ունություն եր հարկավոր, և քեզ խակույն կանչեցի
Վորովհետև դու ուշացար, քեզ հետ կոպիտ վարվեցի
Յեթե դու, ո՞վ փղամարմին, նեղացել ես ինձանից,
Փոշմանում եմ, փոշմանում եմ, հերոս, հողը բերանիս»:

Ռոստամը ներում և և Իրանն ազատում վերահաս վտանգից:
Վկայի շարունակութեամբ յունեն և «Շահ-Նամե»-յի ամենագեղեցիկ
ու միաժամանակ ամենավողբերգական պոեմը՝ Ռոստամի և Սոհ-
րաբի կռիվը, վիպական ամենատարածված մոտիվը՝ հոր և վորդու
կռիվը:

Արդ՝ վճրն և այս վիպական եպիզոդի վիպական կառուց-
վածքը:

Մամուշարի յեվ Ափրասիարի աղջկա սիրահարությունը

1. Հալածված հերոսը ծառայութեան մեջ ե հալածող հերոսի մոտ. 2. Հալածողը գոհ ե հալածվածից. 3. Ինչ-ինչ պատճառներով հալածողը կռվում, վիրավորում ե հերոսին ե կարգադրում ե սպանել նրան. հերոսը հրաշքով (ներկա զեպքում իր ուժով) ազատվում ե մահից. 4. Հալածողը զբանից հետո ծանր որեր ե ապրում. նրա կյանքը վտանգի յե յենթարկված. ոգնող— փրկող չկա. 5. Հարազատների կամ մերձավորների խորհրդով նա ստիպված ե զգալ իր սխալ, չմտածված վարմունքն ե դիմել հալածված հերոսի ոգնութեան. 6. Հալածվածն ոգնութեան հրավերն ընդունում ե ե ներկայանում հալածողին՝ իր տիրոջը. 7. Սա ներդուլթյուն ե ինչդրում հերոսից. ե 8. Հալածված հերոսը փրկում ե հալածող տիրոջը վտանգից:

Համեմատենք այս վիպական կառուցվածքը Լուսավորչի «պատմական» կյանքի հետ:

Համեմատենք նմանութեաններն ու վիպական գույզները.

1. Գրիգորը ծառայութեան մեջ ե Տրդատի մոտ. Ռոստամը՝ Քեյ-Քաուսի:

2. Տրդատը գոհ ե Գրիգորից («Ես գոհ էի զվաստակոց քոց ե ունէի ի մտի կեցուցանել զքեզ»). Քեյ-Քաուսը՝ Ռոստամից:

3. Գրիգորը չի կատարում Տրդատի հրաման-կամքը («Հրաման ետ թագաւորն Գրիգորի, զի պսակս ե թաւ ոստս ծառոց նուէրս տարցի բագնին Անահտական պատկերին: Այլ նա ոչ աւնոյր յանձն պաշտօնատար լինել զիցն երկրպագութեան»): Ռոստամը չի կատարում Քեյ-Քաուսի հրամանը, անմիջապէս ներկայանալու իրեն, այլ յերեք որ ու գիշեր ուշացնում ե նրա հրամանի կատարումը:

4. Տրդատը կարգադրում ե վերջին հաշիով սպանել Գրիգորին («Իջուցանել ի վիրապն ներքին, որ անհնարին էր խորութեամբ, մինչև անդէն մեռցի»): Քեյ-Քաուսը հրամայում ե կախողան բարձրացնել Ռոստամին:

5. Գրիգորին Պոր-վիրապում մահից ազատում ե այրի կենը (= Պոսրովիդուխտը). Ռոստամն ինքն ե իրեն ազատում, ապավինելով իր վիթխարի ուժին:

6. Տրդատն ե նրա հետ ժողովուրդը Գրիգորի կարծեցյալ մահից հետո ծանր որեր են ապրում. նրա կյանքը վտանգված ե. վոչ վոք չի կարող նրան ազատել տանջալի մահից. Տրդատն այ-

սահար եւ լինում, յուրովի ուտում իր մարմինը, խոզակերպ եւ գառնում... «Եւ անհնարին կործանումն ի վերայ աշխարհին հասանէր»...¹։

Քեյ-Քաուսի գահն ու թագը, կյանքն և ունեցվածքը վտանգի տակ են. թուրանցիները Սոհրաբի առաջնորդութեամբ ավերում են Իրանը և սպառնում վոչնչացնել Իրանի գահն ու անկախութեանը. վոչ վոք չի կարող նրան աղատել։

7. Տրդատն իր քրոջ՝ Սոսրովիդուխտի խորհրդով (յեւրազ, դարձյալ վիսպական մոտիվ է) ստիպված է դիմել Գրիգորին և ոգնութեան խնդրել։ Քեյ-Քաուսն Իրանի փահլիվանների խորհրդով ստիպված է կրկին դիմել Ռոսսամին և ոգնութեան խնդրել։

8. Գրիգորն ընդունում է Տրդատի հրավերը և ներկայանում գահակալին. Ռոսսամբ դիջում է, ընդունում Քեյ-Քաուսի հրավերն և ներկայանում Իրանի արքայից արքային։

9. Տրդատը ներողութեան է խնդրում Գրիգորից («Եւ մատուցեալ թագաւորն և նախարարքն՝ բուռն հարեալ գոտից սրբոյն Գրիգորի և աւէին՝ «Մնղրեմք ի քէն, թող մեզ զյանցումն մեր, զոր մեք ընդ քեզ արարաք»)²։

Քեյ-Քաուսը ներողութեան է խնդրում Ռոսսամից.

«Յեթե դու, ով փղամարմին, նեղացել ես ինձանից,
Փռչմանում եմ, փռչմանում եմ, հերոս, հողը բերանիս»։
Ֆիրդուսի

10. Գրիգորը ներում է Տրդատին, բժշկում նրան և փրկում նրան և ժողովրդի կյանքը։

Ռոսսամբ ներում է Քեյ-Քաուսին, հաղթում է Իրանի թըշնամիներին, սպանում Սոհրաբին և փրկում է Քեյ-Քաուսի և Իրանի ժողովրդի կյանքը։

Ինչպես տեսնում ենք, նմանութեանները շատ են և ակնբախ, իսկ տարբերութեանները վիպական մոտիվի կառուցվածքի նկատմամբ սակավ և վոչ հիմնական։

Կառուցվածքային տարբերության մեջ համեմատաբար ամե-

¹ Ագաթանգեղոս, գլխ. 211—213.
² Ագաթանգեղոս, գլխ. 221.

նախոշորն այն է, վոր Գրիգորի կյանքը փրկում է մահից մի կին (= Սոսրովիդուխտ)։ Սոսրովիդուխտն էր, վոր պալատականներին և հենց իրեն Տրդատին համոզում է դիմել «մեռած» Գրիգորին։ Մի խոսքով, կինը հայկական վերսիայում աչքի ընկնող դեր է կատարում։

Այդ բանը մենք չենք տեսնում Ֆիրդուսու վեպի մեջ։ Յեվ ընական է. Ֆիրդուսին, վոր այնքան վոգեվորվում է իր Ռոսսամով և փառաբանում նրան, չէր կարող հաշտվել այն մտքի հետ, վոր «արքաներին թագեր բաժանող», «Իրանի պսակ», հզորների իղեալ Ռոսսամբ կախումն ունենար մի «թույլ արարածից», մի կնոջից։

Ազատարար կնոջ դերին նա անդրադառնում է իր «Բեժան և Մենիթա» սիրավեպում, վորը մենք կը վերլուծենք փոքր ինչ ստորև։

Հայ և իրանական, Ագաթանգեղոսի և Ֆիրդուսու յերկրորդ տարբերութեանը կառուցվածքային չէ, այլ իղեղորդիական։

Ագաթանգեղոսը հեռու չէ աշխարհիկ, ռազմական, վիպական շնչից. նրա վեպը գերազանցապես կրոնական է և վեպի հերոսը հոգևոր ուժի մարմնացում։ Նա գույներ չի խնայում հակադրելու քրիստոնեականը կապալաշտականին, հոգևորը՝ նյութականին։ Գրիգորը գերագույն իղեալն է նոր աշխարհայեցողութեան. նա քրիստոնեական կյանքի և պայքարի անվեհեր զինվորն է։ Կոապաշտական-աշխարհիկ բռի ուժին հակադրված է համոզված, տոկուն ընկալի դաժանութեանները համառութեամբ տանող, քրիստոսի համեստ զինվորը։ Յեվ նա հաղթանակում է։ Ագաթանգեղոսը հաղթանակող քրիստոնեութեան իղեղուզն է։

Ֆիրդուսին, ընդհակառակը, գործ չունի կրոնական համեստութեան հետ։ Նրա հերոսը մեծ համբերողը չէ, այլ բռնկվող, ռազմատենչ, դյուրաբորբոք և իր ֆիդիքական ուժերին վստահ փահլիվանը։

Ռոսսամբ ֆիդիքական ուժի մարմնացումն է. նա բոլոր փահլիվանների իղեալն է։ Վոչ վոք չի կարող նրա դեմ կանգնել։ Հայրենիքի և իր նամուսի համար նա պատրաստ է իր կյանքը զոհելու. Իրանը հաճախ փրկել է ասպատակութեաններից, Իրանի գահակալներին ազատել թշնամիներից։ Բայց նա միշտ ալբուս չի վարվել։ Վա՛յ նրան, ով կը հանդգնի նրան անպատվել. լինի

նա թագավոր, թե «հասարակ մահկանացու» մեկ է, Ռոստամն արժանի պատիժը կը հասցնի:

Ռոստամը հերոսական Իրանի գերագույն իղեալն է:
Ֆիրզուլին հերոսական Իրանի զաղափարախոսը:

Հալածված հերոսի վիպական մոտիվի Ֆիրզուլու վերսիայում պահասում է ազատարար հերոսունին: Այդ պակասը լրացված ենք տեսնում մեծ բանաստեղծի «Բեժան և Մենիժա» վիպական պոեմում, վորը «Տրխատան և Իզոլզա»-յի, «Լեյլի ու Մաջնուն»-ի վիպական զուգահեռն է և Շեքսպիրի «Ռոմեո և Ջուլյետա»-յի նախատիպը:

Ֆիրզուլին այստեղ իրեն էլ ավելի ազատ է զգում դարերով մշակված թեմատիկ կառուցվածքի կապանքներից, ազատ փոփոխում է և՛ վիպական կառուցվածքը, և՛ սիրավեպի բնականոն դարգացումը: Նա իր ուշադրութան կենտրոնն է դարձնում վոչ թե սիրավեպի բոլոր եպիզոդները, այլ միայն ու միայն սիրահարների հոգեկան աշխարհն և արկածալից կյանքը, մանրամասն նկարագրում է նրանց սիրու և ապրումների յեղևջները, նրանց սիրահար սրտերի զգացումնալից պատմութունը: Վիպական կառուցվածքն և եպիզոդները հետևողական շարադրանքը չեն նրան հետաքրքրողը, այլ միայն հոգեբանական մոմենտը, սիրահարների հոգեկան աշխարհի վերլուծութունը: Այդ պատճառով էլ առաջին հայացքից թվում է, թե սիրավեպը մերձավոր առնչութուն չունի մեզ հետաքրքրող նյութի հետ: Մոտուստ վերլուծութունը, սակայն, ցույց է տալիս, վոր այդ սիրավեպի նախնական խրմբագրութունը նույն հալածված հերոսի վիպական մոտիվն է յեղել:

Վերն է այդ սիրավեպի առանցքը:

Իրանցի Բեժանը սիրում է Թուրանցի Մենիժային: Յերկուսն էլ բախտավոր են: Աղջկա հայրը, Թուրանի թագավոր Աֆրասիաբը — Իրանի վոխերիմ թշնամին, մեծ անպատվութուն, անարգանք, նույնիսկ դավաճանութուն է համարում իր աղջկա այդ քայլը: Նա ձերբակալում է Բեժանին և մահվան դատապարտում, հրամայելով կախաղան բարձրացնել նրան: Իմաստուն Փի-

րանը բարեխոսում է և կախաղանի փոխարեն Բեժանին մի խոր հոր-«խոր վիրապ» են գցում, վորտեղ նա ծարավ, անթի պիտի հյուծվի ու մեռնի:

Աֆրասիաբի կարգադրությամբ՝ Մենիժային՝ այդ «պոռնիկին» կողոպտում են, զուրս են անում պալատից և ստիպում են, վոր մերկ ու բոբիկ հաց մուրալով՝ ինքն ապրի և կերակրի սիրամ Բեժանին. Մենիժան այդպես էլ անում է:

Իրանցիները՝ Ռոստամի զլխավորությամբ ոգնության են գալիս Բեժանին: Մենիժայի ոգնությամբ իմանում են Բեժանի տեղը, ազատում են նրան ու սիրուհուն և մեծ ջարդ տալով թուշ րանցիներին, վերագառնում են Իրան:

Ինչպես ասացինք, այս սիրավեպի առանցքն է կազմում յերկու սիրահարների պատմութունը: Հակառակ ժողովրդական բանաստեղծյան վոգուն՝ Ֆիրզուլու սիրահար յերիտասարդները վոչ թե թեժանված, գաղտագողի յին իրար սիրում. սիրունին՝ Մենիժան վոչ թե ծածուկ է ոգնում ու կերակրում իր սովամահության դատապարտված յարին, այլ բացահայտ, անգամ Աֆրասիաբի հրամանով, վորը ցանկանում է զրանով անպատված, անարգած լինել իր հարազատ աղջկանը:

Ֆիրզուլին դիտմամբ է շեղվում ժողովրդական աղբյուրից. նա ուզում է, վոր սիրահար յերիտասարդի նման սիրունին էլ հոգեկան և ֆիզիկական տանջանքներ կրի, չարչարվի, դառնորեր ապրի, վորպեսզի գալիք ազատությունը սիրահարներին համար էլ ավելի քաղցր լինի: Ֆիրզուլին սիրահարներին հոգեկան ապրումները խտացրած վառ գույներով է նկարագրում, խիստ վոզրերգական միջավայր է ստեղծում և այդպիսով հեռանում ժողովրդական բուն աղբյուրից: Ֆոլկլորին, մասնավորապես վեպին, հատուկ չի հոգեբանական նման մանրադնին վերլուծություններ. վեպի հիմնական հատկությունը դինամիկ գործողությունն է:

Յեղ չնայած Ֆիրզուլու հանճարեղ վերամշակության, չնայած այն բանին, վոր բանաստեղծը նպատակ էլ չի ունեցել հարազատորեն վերարտադրելու վիպական մոտիվը, նրա կառուցվածքային եպիզոդների հետևողականությունը, բայց և այնպես այստեղ էլ պահպանվել և հալածված հերոսի վիպական մոտիվի ամենանյախական եպիզոդներից մեկը, այն է՝ աղջիկը հենց սկզբից ոգնության է գալիս իր սիրամ հերոսին, փրկում է նրան սովա-

մահութիւնից և ամեն կերպ նպաստում է նրա ազատման գործին: Ժողովրդական վիպական մտախնայները մեջ սիրահար աղջիկը հանդես չի բերում այդքան աշխարհա ակախութիւն յուն: Նա գաղտնի յի կերակրում հերոսին և իր բունն զգացմունքը թաղցրած, հալածողին տված խորհուրդներով և նպաստում սիրած յերիտասարդի ազատման գործին: Այդպես և, որինակ, հայկական վերսիստում Ազաթանգեղոսի մոտ: Այլի կինը (= Սոսրովի գուլարը) գաղտնի կերակրում է Գրիգորին, փրկում է նրան սովամահութիւնից, ապա իր խորհուրդներով (յերազ) համոզում Տրդատին ազատել Գրիգորին և սրա միջոցով ազատվել վերահաս վտանգից, մահից: Հայկականի պես և նաև մյուս ժողովուրդները ֆոլկլորի մեջ հալածված հերոսի վիպական մոտիվը:

Հիշենք այստեղ նաև մեր նոր վեպից մի եպիզոդ, վոր, մեր կարծիքով, այս վիպական մոտիվին է պատկանում:

Սովամահութիւնի դատապարտված Սասնա Մհերին (Պատիկ Մհերին) խոր հորի մեջ կերակրում է մի պառավ, վորն և ոգնում է նրան դուրս գալու հորից ու վոչնչացնելու թշնամու բանակը: Այս եպիզոդի մեջ պառավին ոգնում է Ջոհար անունով նրա աղջիկը: Պառավը յեթի ոգնում է Մհերին, այդ էլ վորոշ նպատակով, Մհերը խոստանում է ամուսնանալ նրա աղջկա հետ: Պարզ և, վոր նախնականում պառավ չի յեղել, այլ այդ դերը կատարել է սիրահարված աղջիկը: Հետագայում, սակայն, յերբ Մհերի վիպական ցեղին՝ կոնտամինացիայի կարգով միանում է մի նոր վիպական եպիզոդ — Մհերի ամուսնութիւնը Ջոհարի հետ, առաջին եպիզոդը՝ սիրահարված Ջոհարի հատվածը յերկփեղկվում է, մեկ դերը յերկուսի յե բաժանվում, առաջ և գալիս իր աղջկա բախտի մասին հոգատար պառավը:

Ֆիրդուսու սիրավեպի մեջ պակասում է քննութիւնս առարկա վիպական մոտիվի մյուս բաղադրիչ մասերը, որինակ՝ ա) Սկիզբը — հերոսը գալիս է աղջկա հոր (իշխանի) մոտ, յուր ծառայութիւնն առաջարկելու, ընդունվում է ու սիրվում հոր կողմից, ապա ընդհարվում է և «խոր հոր» — «խոր վիրապ» ձգվում, մահվան դատապարտվում. բ) Վերջը — հալածող հայրը (իշխանը) նեղութիւն մեջ է. զղջում է, ափսոսում, վոր նրա հավատարիմ հերոսը, ազատարարը չկա, ապա յուր հարազատներից (կին, քույր, դուստր կամ մեծամեծները) իմանում հերոսի վողջ լինելու մասին, ազա-

տում է նրան կապանքներից, հորից, թողութիւն է խնդրում և նրա միջոցով ինքն էլ ազատվում սպառնացող վտանգից:

Կարծեցյալ այդ բացը, ինչպես տեսանք, կա Ֆիրդուսու ստեղծագործութիւն մեջ: Նա այդ ընդհանուր և միասնական վիպական մոտիվը յերկու մասի յե բաժանել և ստեղծել յերկու հոյակապ, գեղարվեստական վեպեր՝ մեկն իր վերջավորութիւն յամբ վողբերգական «Ռոստամ և Սոհրար»-ը, մյուսն իր վողբերգական ընթացքով, բայց ուրախ յերթով «Բեժան ու Մենիժան»-ն:

Իրանի հանճարեղ բանաստեղծը միշտ ազատ է յեղել իր նյութի ընտրութիւն և մշակման մեջ: Նա նյութն ոգտագործում է ըստ իր գեղարվեստական և իդեոլոգիական ըմբռնման ու ճաշակի: Այդ տեսակետից նա նախորդում է մեծ հանճարներ՝ Շեքսպիրին և Գյոթեին:

Իրանի առասպելների արձագանքը՝ լսվում է նաև Բուզանդի պատմութիւն մեջ:

Սրանից մոտ 20 տարի առաջ մենք հրավերեցինք մեր ուսուցիչ, մեծանուն հայագետ պրոֆ. Հ. Մարկվարտի ուշադրութիւնը Պապ թագավորի և Աժդահակի առասպելի սերտ աւրնչութիւնը Պապ թագավորի և Աժդահակի առասպելի սերտ աւրնչութիւնը վրա: Հոչակավոր գիտնականը յերկար սպասել չտվեց և մի ընդարձակ միջանկյալ հավելում մտցրեց «Հանդէս ամսօրեայ»-ում պարբերաբար լույս տեսնող իր մեծածախ և բովանդակալից ուսումնասիրութիւն մեջ: Նա փայլուն կերպով ապացուցեց այն սերտ կապը, վոր գոյութիւն ունի Պապ թագավորի և Աժդահակի մեջ:

Աժդահակի առասպելը հայ մատենագրութիւն մեջ, մասնավորապես Մովսէս Սորենացու «Հայոց պատմութիւն» մեջ շատ է զբաղեցրել հայ և ոտար բանասերների միտքը: Ուսումնասիրել են այդ առասպելն և՛ տեքստարանական տեսանկյունով, ցանկանալով այդ առասպելի զրական աղբյուրներն ի հայտ բերել, վորոնցից սպտված պիտի լիներ Մ. Սորենացին, և՛ համեմատական ա-

1 Jos. Markwart «Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien 1930, յերես 135—148.

առասպելաբանութեան տեսանկյունով, ցանկանալով Իրանի այդ առասպելի դուզահեռները գտնել հայ ժողովրդական առասպելներին ու զբույցներին մեջ, վորոնց թվին են պատկանում, որինակ, Արտավազդի, Շիրարի (Շիրթառի) և Պղտիկ Մհերի առասպելներն ու առասպելախառն վեպերը¹:

Մեզ առաջադրած թեմայի շրջանակներից դուրս կը գտնուի, յեթե մանրագնին զբաղվելու լինենք այդ առասպելի վերլուծութեամբ²: Սակայն, այստեղ առիթից ոգտվելով՝ կը ցանկանայինք անցողակի մեր մի դիտողութեան վրա հրավիրել մասնագետների ուշադրութեանն և, կարծում ենք, դրանով նպաստած կը լինենք այդ առասպելի լուսաբանութեանը:

Պրոֆ. Հ. Մարկվարտի հիշածս ուսումնասիրութեան մեջ Պապ թագավորին և Աժդահակին նվիրած հատվածը պարզ ցույց է տալիս, վոր Աժդահակյան առասպելը գոյութեանն է ունեցել հայկական միջավայրում և ուրույն մշակութեանն է յենթարկվել: Մեզ թվում է, վոր այդ առասպելի հետ մեր առասպելական աշխարհում դարեր շարունակ առասպելաբանների բերանում պահվել և նաև Աժդահակի անունը:

Լեռներին ու ժայռերին գամված կամ նրանց մեջ փակված հսկաների շարքին է գտնվում նաև Արտավազդը (Արտավազը) ու նրա կրկնակ Շիրարը (Շիրթար, Շիրթառ):

Մենք կարծում ենք, վոր այս Շիրար (ուսմկական արտասանութեամբ՝ Շիրթար, Շիրթառ) անունն առաջ յեկած պիտի լինի Աշի-դահակ-Աժի-դահակ անունից, ընդ վորում սկզբնական այդ անվան ձևը, վերջին «ա»-յի անկումով դառնում «Աշի-դահակ — Աժի-դահակ», վորն իր հերթին կ'ը վերածվելով՝ փոխվում է

Աշի-դահար-Աժի-դահար ձևի, իսկ այս վերջին ձևից՝ սկզբնական «ա»-յի անկումով Շիրահար, միջին «ա»-յի սղմամբ՝ Շիրահար > Շիրահար. իսկ այս վերջին ձևը Շիրար կամ Շիրթար = Շիրթառ (բարբառային արտասանութեանն). այսպիսով մենք կ'ունենանք Շիրար = Աշի-դահար, կամ Աժի-դահար:

«Շիրար» անունն ըստ Th. Nöldeke-յի ծագում է պարսկերեն šēdhâ (r) لداش — շիրահ (r) բառից և նշանակում է «խենթ», «խելագար» («wahnsinnig») ¹:

Յեթե մեր ստուգաբանութեանը ճիշտ է, այդ դեպքում «Շիրար» հատուկ անունը, պպա և հասարակ անունը պետք է նշանակի «դեմ» («dêw»):

«Յատկար-ի Զարիրան»-ի մեջ Իրանի և Խիտի այդ ստեղծված մարդկային սպանող կոչվում է Az-dahak-յան («damit die Xyon erfahren, was sich begeben hat am Tage Farvardin in der Az-dahak-schlacht der Leute des Vištäsp»):

Աժդահակը այս պատերազմի մեջ հանդես չի յեկել. նա չի մասնակցել այդ սարսափելի ճակատամարտին: Պարզ է, վոր «Յատկար-ի Զարիրան»-ի հեղինակն այդ ճակատամարտը Աժդահակ-յան անվանելով, ցանկացել է այդ մարդկային նախճիրը վորակել, վորպես Աժդահակին հատուկ, այսինքն դիվային: Այստեղ էլ Իրանի ժողովուրդները, ինչպես և հայերը աժդահա(r) ասելով՝ հասկանում են — հսկա, վիշապ և դև. հաճախ յերկուսն էլ միասին են գործածում — աժդահա(r) դև, հաճախ էլ փոխանակում են իրար ²:

Մեր այս ստուգաբանութեամբ հնարավոր է ավելի ճիշտ հասկանալ հայկական հետևյալ առածը՝

«Նուշիկ քալեմ, կ'ըսեն կամկար.
Շուշուտ քալեմ, կ'ըսեն շիրթառ»:

Պրոֆ. Հր. Աճառյանը, մեջ բերելով այդ առածը «շիրթառ» (Ալլ.) բառը բացատրում է՝ «խենթուկ կամ շտապող» (°) ³:

¹ Th. Nöldeke «Persische Studien», II, յերես 42.

Գր. Халатьянц, «Армян. Аршакиды», յերես 318.

² Մանուկ Արևիյան «Հայ ժողովրդ. առասպելները Մ. Խորենացու Հայ. Պատմ. մեջ», յեր. 348.

³ Հր. Աճառյան, «Հայկերեն գավառական բառարան», Եմին. Ազգ. ժողով.

¹ Այդ ուսումնասիրութեաններից հիշենք միայն կարեորագույնները՝

ա) Մկրտիչ Եմին, «Վեպը Հնույն Հայաստանի».

բ) Գր. Халатьянц, «Армянские Аршакиды», Москва.

գ) Մանուկ Արևիյան, «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց Պատմութեան» մեջ, Վաղարշապատ 1899.

դ) Թ. Ավդալբեկյան, «Միտքը Հայոց մեջ», Վիեննա 1930.

ե) В. Ф. Миллер, «Кавказск. предания о великан. приков. к горам». (ЖМНП. 1883).

զ) Լ. Մելիքսեթ-բեկ, «Արտավազդի և Մհերի հետքերը Վրաստանում», Բանք. Հայ. Գիտ. Ինստ., Վաղարշապատ, 1922.

² Այդ թեմային մենք կը վերադառնանք մի ուրիշ տեղ:

Մեր անվանի լեզվաբանը «շիթառ» բառի նշանակութունը կասկածելի, հարցական և համարում:

Չի նշանակում, արդյոք, «շիթառ» բառը դև, վորի հիմնական հատկանիշներից մեկն է՝ ըստ մեր ժողովրդական հավատալիքների, առագառածությունը, թռչելը, առագ անհրեվութանալը և այլն և այլն: Մենք հավանական ենք գտնում այդ:

Այսպիսով այդ առածի իմաստը կը լինի.

Հուշիկ եմ քայլում, ասում են կամկար (դանդաղաշարժ),¹

Արագ եմ քայլում, ասում են շիթառ (դև, արագաշարժ):

Ազգաթանդեղոսի և Բուզանդի «պատմություններին» մեջ գեւ շատ ակնարկներ կան Իրանի վիպաշխարհի գոյության մասին և այ միջավայրում. առավել ևս Իրանի վեպերի և առասպելների դուզանները, վորոնք «պատմական» իրադարձությունները դիտվելով մինչև այժմ քննության չեն յենթարկվել համեմատական ֆոլկլորիստիկայի տեսանկյունով:

Աշխատությանս ծավալն ու շրջանակները թույլ չեն տալիս ինձ զբաղվելու այդ նյութով: Այստեղ բավականանանք վերը քննարկած վիպական հատվածներով, հիմնական և մանրակրկիտ աշխատությունը թողնելով առաջիկային:

հատոր Թ., Թիֆլիս 1913 թ., յեր. 828-29: Նույն բառարանի մեջ «կամկար» բառի տակ բերված է այդ առածը հետևյալ խմբադրությամբ՝

«Հուշիկ քայլեմ, կ'ըսեն կամկար,
Շուշուտ քայլեմ, կ'ըսեն Աթառ»: (եջ 543).

Արդյոք այդ «Աթառ» բառը վրեպակ չէ. «Աթառ» բառ չկա Հր. Աճառյանի բառարանի մեջ:

¹ Արդյոք «կամկար»-ը մեր ժողովրդական հավատալիքների մեջ մի վողի չէ, վորի հիմնական հատկություններից մեկը դանդաղաշարժություն-թամբալությունն է:

ՅԻՐԳՈՒՍՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՑԵՂԱՆԱԿՆԵՐՆ ԻՐԱՆԻ
ՎԻՊԱՇԽԱՐՀԸ ԿՑՈՒՑԱԶՆԵՐԳԵԼԻՍ

Այստեղ, մեր այս հակերճ ակնարկում վերլուծեցինք Իրանի վիպաշխարհի մոտիվներից ու եպիգոդներից մի յերկուսը, վոր տեղ են գտել քննարկածս մատենագրական հուշարձանների մեջ: Մենք տեսանք, վոր այդ ֆոլկլորիստիկ նյութերն անաղարտ չեն ավանդվել մեզ, վոր դրանք կամ հայկական միջավայրում կենցաղավարող իրանական մոտիվներ են՝ յերանգավորված հայ կղերական մատենագրի ձեռքով, կամ նույն այդ մոտիվների հայկական պատմիկներն են միախառնված հայ վիպաշխարհի եպիգոդների հետ՝ ամբողջապես հայացած և փոխադրված կղերականի պատմական յերկի մեջ:

Իրանի վիպական մոտիվներն էլ իրենց հերթին նույնպես անաղարտ չեն պահված Թիրզուսու «Շահ-Նամե»-յի մեջ: Թիրզուսին էլ, քաղելով իր նյութերը գրական աղբյուրներից և ժողովրդի բերանից, հիմնովին վերամշակել է ստացած ժառանգությունը, նյութի մշակումը յենթարկելով իր բանաստեղծական ճաշակին և ստեղծագործական պրիմներին:

Թիրզուսու ստեղծագործական պրիմների մասին խոսելիս՝ մենք հիմք ենք ընդունում միայն գրավոր աղբյուրները, այսինքն՝ այն ֆոլկլորիստիկ նյութերը, վորոնք ֆիկսացիայի յեն յենթարկվել մեծ բանաստեղծից առաջ գրականության մեջ՝ պահլավ գրական հուշարձաններում, վորոնցից ոգտվել է նա, և վորոնց արձագանքը գտնում ենք քննարկածս հայ մատենագրության մեջ:

Նման հարցադրում և կոնկրետ մերձեցում, զժբախտաբար, չենք կարող ունենալ Թիրզուսու բանավոր աղբյուրների ոգտագործման նկատմամբ, քանի վոր պարսիկ ժողովուրդը չի պահպանել և սերունդից սերունդ ավանդել նախաֆիրզուսյան Իրանի վեպն ու առասպելը: Հանձարեղ բանաստեղծի ազդեցությունն այնքան մեծ է յեղել, վոր նրա «Շահ-Նամե»-ն խեղդել է իր ընդմիջվող միայն գրագեաների, այլև անզբազեա աշխատավոր մասսայի ստեղծագործական թափը, մոռացնել է ավել Իրանի հին հզորների մասին պատմվող ֆոլկլորը, գերիշխել է նրանց հոգևոր անդաս-

տանում և դարձել է նրանց հոգևոր սնունդը: Այսօր ել պարսիկները, անգամ անգրագետ մասսան, բերանացի հաղարավոր տողեր գիտե «Շահ-Նամե»-յից, այսօր ել նա համեմուտ է իր խոսքն ու զրույցը «Շահ-Նամե»-յական ասույթներով, այսօր ել նա պաշտովում է, վորպես Իրանի չգերազանցված հանճար:

«Շահ-Նամե»-յի բանավոր աղբյուրների պատմության և վերլուծության համար, մեր կարծիքով, մեծ նշանակութուն կարող են ունենալ քուրդ և հայ ֆոլկլորում մինչև այսօր ել պահվող և պատմվող «Շահ-Նամե»-յի մոտիվները: Հայ և քուրդ աշխատավորներն ու նրանց անգրագետ ասացողները — գուսաններն ազատ են յիղել Ֆիրդուսու անմիջական ազդեցությունից և պահպանելով Իրանի վեպի հնագույն պատումները, վորոշ չափով «մշակել են» Իրանից փոխ առած պատումներն ազգայնացման և տեղայնացման ուղղությամբ, կցել են «Իրանի վեպին» հայ և քուրդ վեպերին հատուկ մոտիվներ, եպիզոդներ և այլն:

Այժմ անցնենք Ֆիրդուսու ստեղծագործական պրիոմների բնութագրման:

Ֆիրդուսին անցյալի այդ հարուստ ժառանգությունը յուրովի յե ոգտագործում և մշակում: Նրա նպատակը չիք հանգեցրել վերարտադրելու Իրանի եպիքական անցյալը, հարադատորեն պահպանելով իր աղբյուրների բոլոր տվյալները, վնչ, նա վարպետորեն վերամշակում է նյութը, նյութն ու անցյալի ամբողջ ժառանգությունը ծառայեցնելով իր նպատակին, իր բանաստեղծական ճաշակին: Հաճախ իր աղբյուրներից մանր ու խոշոր եպիզոդներ է դուրս ձգում կամ ավելացնում, անանուն հերոսներին անուններ է տալիս, ճապաղ և աննշան մանրամասնություններն աչքաթող է անում, նոր գործող անձեր է հորինում, ընդգծում է հակասությունները, դրամատիզմն ու ժեղացնելու նպատակով սրում է դրություններն ու պայքարի անցողիկ միջադեպերը, վիպական կառուցվածքն է փոխում, արոհելով մի ամբողջական մոտիվ մի քանի վեպերի կամ մի քանի եպիզոդներ միացնելով, ստեղծում է կառուցվածքով ձույլ, բովանդակությամբ հետևողական, հոգեբանորեն բարդ մի մեծ վեպ, և այդ ամենը յենթարկում է իր բանաստեղծական սքեմային, համեմուտ է բարոյագիտական խորհրդածություններով, լիբիքական գեղեցիկ գեղումներով, բնության ընդարձակ նկարագրություններով և այլն և այլն:

Ֆոլկլորն ոգտագործելու և մշակելու բնագավառում Ֆիրդուսին նման չի մեր տաղանդավոր եպիկ Հովհ. Թումանյանին: Մեր եպիկը յուր «Սասունցի Դավիթ»-ը կերտելիս՝ աշխատել է հնարավորության սահմաններում պահպանել ժողովրդականի վոշ միայն կառուցվածքը, այլ և ամբողջ վոգլին, նրա ամբողջ գեղջկական անարվեստ, պարզ հոգեբանությունը: Հովհ. Թումանյանի «Սասունցի Դավիթ»-ի մեջ դուք չեք գտնիլ քիչ թե շատ լիբիքական գեղումներ, բարոյագիտական խորհրդածություններ, բնության նկարագրություններ կամ հերոսների բնութագրություններ խորհրդածությունների կարգով: Հովհ. Թումանյանի «Սասունցի Դավիթ»-ի և այլ ժողովրդական ստեղծագործությունների մեջ դուք կը գտնեք բազմաթիվ բառացի հատվածներ, վոր բանաստեղծը վարպետորեն վեր է ասել գրականի, տեղատեղ միայն լցնելով այն բացերը, վոր ասացողը կամ գրի առնողը, գիտակցարար կամ անգիտակցարար, չի ասել կամ չի գրանցել: Հովհ. Թումանյանի «Սասունցի Դավիթ»-ը գերազանցապես ժողովրդական է թե իր կառուցվածքով և թե աշխարհըմբռնմամբ:

Այլ է Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-ն: Այդ գրական ձույլ կոթողը գերազանցապես գրական մշակություն է, հարմարեցրած Իրանի տիրող դասակարգի իդեոլոգիային:

Այլ կերպ չեք կարող լինել:

Մանր բուրժուազիայի գաղափարախոս Հովհ. Թումանյանը վերարտադրում է իր դասակարգի մանր-բուրժուական գյուղացության ստեղծագործությունը, նրա տնտեսության ու կենցաղի, նրա ապրումների և մտածողության խոշորագույն հուշարձանը: Ընդհակառակը՝ մանր սեփականատեր Ֆիրդուսին կատարում է վոշ թե իր դասի, այլ ֆեոդալների, մեծամեծների, Իրանի տերերի սոցիալական պատվերը:

Հայ եպիկի «Սասունցի Դավիթ»-ը շահագործվող գյուղացության իրավունքի պաշտպանության մի դրվագ է, Դավիթն էլ

... Զուրկ ու խավար, քաղցած ու մերկ,
Հագար ու մի կըրակ ու ցավ,
Հագար ու մի հոգսեր՝

Հովհ. Թումանյան, «Սասունցի Դավիթ», Յերևան, 1934 թ., յերես

ունեցող «ուանչաբ-մարդկանց» դատի հզոր պաշտպանը. իսկ Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-ն—Իրանի հզոր ֆեոդալների և առաջին հերթին primus inter pares, հզորագույն ֆեոդալների, Իրանի միապետ Սամանիդների «դատի», նրանց գահակալության իրավունքի փալլուն հուշարձանն է: Յեվ Ֆիրդուսին այդ պատվերը կատարում է մեծ վարպետությամբ, նյութն ու նյութի կառուցվածքը հարմարեցնելով տիրողների իդեոլոգիային, գովերգելով և փառաբանելով Իրանի շահնշահներին և նրանց հնագանդ «ջոջերին, փահլեաններին»¹:

Այս դրույթները կարելի չէ բազմաթիվ որինակներով հիմնավորել ու ամրապնդել, բայց մեզ թվում է այդ ավելորդ, վորովհետև այն անցողակի համեմատություններն էլ, վոր կատարել ենք աշխատությանս մեջ՝ քննարկելով Ֆիրդուսու գրավոր աղբյուրներից յերկուսը՝ «Յատկաբ-ի Չարիբան»-ն ու «Կարնամակ-ի Արտաշերի Պապական»-ը լիովին բավական են յեզրակացություններս աներկրա համարելու համար:

Ե

**ԻՐԱՆԻ ՎԻՊԱԿԱՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԻ ՍԱԿԱՎՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ
ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Մենք հիշեցինք «Շահ-Նամե»-յի վիպական աղբյուրներից մի քանիսը. գրանցից վերլուծեցինք միայն այն մոտիվները, վորոնք առկա չեն Բուզանդի և Ագաթանդեղոսի և վորոշ չափով Մ. Խորենացու² պատմությունների մեջ կամ վորոնց նախնական պատումներն ամբողջապես գրանցված չլինելով այդ մատենագիրների յերկերում, բայց և այնպես ծանոթ են յեղած նրանց կամ

¹ Բնութագրելով հայ և պարսիկ բանաստեղծների ստեղծագործական պրիոմները ֆոլկլորն ոգտագործելու բնագավառում, մենք մեր նպատակից դուրս ենք համարում նրանց ստեղծագործությունների գրական-դեղաբանական ու հասարակական արժեքավորում տալը:

² Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, ինչպես նաև մյուս հայ մատենագիրների յերկերում կան ևս մի շարք հասվածներ և ակնարկներ, վորոնք վերաբերում են Իրանի առասպելին և վեպին, սակայն այդ ամենն ստանձնածու թեմայից դուրս են և չեյին կարող ներկա աշխատությանս քննության նյութ դառնալ:

իրանական զբույցներէ միջոցով, կամ այդ իրանական, թերևս շրջիկ մտախնդրը գոյութունն են ունեցել մեր հին վեպի գրական մշակութեան մեջ, վորպես միևնույն վիպական սյուժեյի և մտախփի հայկական վարիանտներ:

Ընդհանուր առմամբ շատ չեն նման նյութերը: Հազարամյա դրացիական հարաբերություններից կարելի չի ամփոփել շատ բան ակնկալել:

Կարելի չի սպասել, վոր հայ ֆեոդալները, մասնավորապես թագավորները (Բագրատունիներ, Արծրունիներ, Ռուբինյաններ և այլն), թարգմանել տային «Շահ-Նամե»-ն կամ պատվիրելին նրա նմանութեամբ վիպերգելու հայ յերկրի անցյալը, թեկուզ հենց իրենց ֆեոդալական տոհմերի վիպական սխրագործությունները: Սակայն նման հուշարձան մեր ձեռքը չի հասել և թվում է, վոր այդպիսի փորձեր ել չեն կատարվել, հակառակ դեպքում դրանց մասին գոնե անցողիկ վկայություններ կ'ունենայինք մեր մատենագրութեան մեջ:

Այդ դեռ քիչ է:

Մենք չունենք մեր գրականութեան մեջ քիչ թե շատ ընդարձակ աշխարհիկ-վիպական քերթվածներ, ել չենք ատում՝ մեծ վեպեր, ինչպես մեր հազարամյա դրացիները, կուլտուրապես մեզ հարազատ վրաց ժողովուրդը, վոր ավել և Շոթա Ռուսթավելու նման մի տաղանդավոր եպիկ՝ սոգորված Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-յի վոգով՝ և մի շարք այլ եպիկներ:

Արդ՝ ինչպես բացատրենք այն, վոր «Շահ-Նամե»-ն պատմական Հայաստանում չի թարգմանվել հայերեն, վոր հայ մատենագիրները բացառութեամբ կոստանդին Երզնկացու՝ չեն հիշում անգամ «Շահ-Նամե»-յի անունը և ի՞նչն և պատճառը, վոր Իրանի վեպն ու առասպելը սպասածից քիչ են հիշատակվել և ֆիքսացիայի յենթարկվել մեր հին գրականութեան մեջ:

Մեր կարծիքով, դրանց պատճառները գերազանցապես քաղաքական և կրոնական-իդեոլոգիական բնույթ են կրում:

Հիմնական պատճառների մեջ պետք է ընդգծենք յերկուսը, վորոնք կապված են այդ յերկրների՝ ա. քաղաքական և բ. իդեոլոգիական խոշորագույն հեղաշրջումների հետ:

ա. III դարի 20-ական թվականներին տապալվում է Հայաստանի Արշակունիներին տոհմակից Իրանի Պարթևների հարստու-

թյունն և Արշակների գահը գրավում են Սասանյանները, Արտաշիբ Պապականի առաջնորդութամբ: Այս հեղաշրջումից հետո՝ սկսվում է յերկու հարևան յերկրներին՝ Սասանյան Պարսկաստանի և Արշակունի Հայաստանի դարավոր կռիվը, մի կռիվ, վոր այնքան հարուստ բովանդակություն և վիպական յերանգներ է ստացել «Բուզանդարան»-ի հեղինակի գրչի տակ, հետագայում ել՝ հայ Արշակունիների անկումից հետո՝ Հայաստանի տեր նախարարների և Իրանի շահնշահների մեջ: Սասանյան Իրանը ձգտում է վերացնել, վոչնչացնել Իրանի Արշակունիների վերջին հենարանը, գորավիզը Հայաստանում— Հայ Արշակունիներին և նրա փոխարեն իրենց կամքին հլու հնադանդ Սասանյան վասալներ ու մարզպաններ նշանակել, իսկ Հայ Արշակունիները վոչինչ չեն խնայում տապալելու և «միջից հանելու» տոհմական թշնամի Սասանյաններին: Այս բուռն ատելությունն իր կյանիկ ձևակերպումն և ստացել Արշակ II-ի բերանում, յերբ վերջինս՝ մի պահ ինքնամոռացություն մեջ՝ հոխորտալից աղաղակում է. «Ի բաց կաց յինէն, ծառայ չարագործ տիրացեալ տերանցն քոց. այլ ոչ թողից դրեղ և որդւոց քոց զվրէժ նախնեաց իմոց, և զմահն Արտեւանայ արքայի: Զի այժմիկ ձեր ծառայից զմեր տերանց ձերոց զբարձ կալեալ է. բայց ոչ թողից, եթէ ոչ տեղիդ մեր առ մեզ եկեցե՛ք»¹: Յեւ զբան հակառակ այն արհամարհական վերաբերմունքը, վոր գոյություն ունի արքայից արքայի արքունիքում և համակել է պալատական մեծամեծներին՝ «... իբրև տեսանէր (ախոռապեան) զթագաւորն (զԱրշակ), ոչինչ առ լուս կալեալ մեծարեաց զնա, և ոչ ինչ շուքս զնէր նմա, այլ և անարգանս ևս զնէր թշնամանաց, ասելով ի պարսկերէն լեզու, թէ՛ «Այժից Հայոց արքայ, եկ, նիստ ի իրձան խոտոյ ի վերայ»²:

Այս արտահայտությունները յերկու յերկրներին տիրող դասերի խտացած իդեոլոգիական ձևակերպումներն են՝ զունագեղ վիպական լեզվով: Սրանք արտահայտություններ են, վոր առաջ են յեկել տարբեր քաղաքական որիննտացիաների հետևանքով, ընդ վորում Պարթև Արշակունիների հարստություն անկումից հետո՝ Հայ Արշակունիները թեքվում են դեպի Արևմուտք՝ հունա-

հռովմեական աշխարհը և յերես են դարձնում Իրանից, հարկ յիղած դեպքում դիմադրավելով Սասանյանների նվաճողական եքսպանսիային:

Հայ Արշակունիների հակասասանյան քաղաքական մտայնությունը համակում է նաև հայ ֆեոդալներին: Բնորոշ են այդ տեսակետից վիպական յերանդով պատմած Մ. Սորենացու հատվածները Շապուհի թագավորությունից մասին Հայաստանում:

Սասանյան Հազկերտ I-ն իր վորդի Շապուհին թագավոր է կարգում Հայաստանում: Նա խորհում է, վոր «իբր թէ այնպէս հանապազ առ նմա լինելով նախարարքն յանդէիցին խօսիւք, տուրևախիք, խրախճանութեամբ և զբօսանք որոսց, այլ և եկամուտ հարազատութեամբ մերձաւորեցցին խնամութեամբ»¹: Այս ծրագրի նպատակն էր՝ նորից ներգրավել Հայաստանը Սասանյանների արտաքին և ներքին քաղաքականությունից ընդազատել, դարձնել Հայաստանը մի ֆորպոստ ընդդէմ Բյուզանդիոնի վարիք պատերազմների ժամանակ: Հազկերտի ծրագիրը, սակայն, անհաջողություն է մատնվում, վորովհետև նրա գործակալը՝ Շապուհը «ոչ կարաց հաճել զմիտս նախարարացն, ամենեցուն ատեցեալ զնա, և ոչ արքայօրէն մեծարէին զնա յորս կամ ի խաղու»²:

Հայ նախարարները ծաղրում և արհամարհում են Սասանյան Շապուհին: Նրանցից մեկը՝ Մոկացի Ատոմն այպանում է Սասանյան արքայազնին, ասելով. «Միթէ և այդ քարի՛նք իցին, դի ես յառաջեցից. և արդ՝ եթէ դու զՄոկացիս կոչես ղիւազգիս՝ ես զՍասանեանսդ կոչեմ կնամարդիս»:

Մի այլ հայ նախարար՝ Շապուհ Արծրունին մականախաղի ժամանակ չի ցուց տալիս արքայազնի հարգանք Շապուհին և խլում է նրանից գնդակը: Շապուհի դայրույթին և սպառնալիքին նա պատասխանում է՝ «Այն, ասէ, ճանաչեմ և ղիս արքայորդի ի սերմանէ Սանասարայ, և ունիմ իշխանութիւնս ընդ եղբարս քո զբարձն արքայի համրուրել, որպէս և անուանակոչեցեալս եմ: Եւ զայս ասացեալ յոյժ քամահարար, ի ձիարձակարանէն արքայագնաց»² լինէր»:

¹ Սորենացի «Պատմութ. Հայոց», III, ԺԵ.

² Անդ, III, ԺԵ. Տպղած է «արփայազնաց», վոր գրչի սխալ է: Բառն անի-

¹ Բուզանդ, IV, ԺԳ.

² Անդ, IV, ԺԳ.

Այդպիսի և վարվում Մասանյանի հետ և Պոստոլ Գարգմանացին:

Այս և նման միջադեպերն ու արտահայտութիւնները, ճիշտ և, վիսլական ձևով ավանդված՝ պատահական չեն: Իրանք արտահայտում են տիրող դասի վերաբերմունքը Մասանյանների հանդեպ. մի ակնհայտ թշնամական վերաբերմունք, վոր մերթ լուսւյսյան և արտահայտվում, մերթ կարող և ակնհայտ դառնալ և բացարձակ ընդհարման վերածվել:

Շատ համարձակ կը լիներ, յեթե պնդեյինք, վոր Հայաստանի բոլոր Ֆեոդալներն ևլ հակասասանյան մտայնութիւնը են տողոված: Քաղաքական հանգամանքները, գրեզորոված տնտեսական պայմաններին հետ, հարկով, կարող եյին վորոշ շրջաններում և վորոշ ժամանակ Մասանյան որիննացիայի հայ նախարարներ Իրանի սահմանամերձ գավառներից հավաքագրել. բայց այդ յերեույթը միշտ ևլ ժամանակավոր բնույթ և կրել: Տիրող մտայնութիւնը յեղել և հակասասանյան:

Ը. Քաղաքական այս հակամարտութիւնը հաջորդում և պայքարը բորբոքող յերկրորդ ծանրակշիւ իրադարձութիւնը: Հայ Արշակունիներին հարազատ Պարթևների գահազրկմանն Իրանում մտ մի դար հետո հաջորդում և քրիստոնեյութիւն հռչակումը Հայաստանում, վորպես պետական կրոն:

Տարիներ շարունակ, կողք կողքի ապրած կրոնով, կուլտուրայով, քաղաքական կյանքով, կենցաղով ու տնտեսական հարաբերութիւններով հարազատ այդ յերկու յերկրների ժողովրդական զանգվածների մեջ այժմ տիրող դասերը վերևից փորձում են պաշտոնապես առաջ բերել մի խոր վիհ: Ֆեոդալական իրավակարգում, յերբ կրոնը խոշոր քաղաքական Ֆակտոր և հանդիսանում, յերբ նա դառնում և տիրող դասերի իշխող իդեոլոգիան,

մաստ և և քերականորեն սխալ «Արփայագնաց լինել» որ և Արփեզնաց (°) կամ Արփիագնաց (°) լինել. խաղալ գնալ իբրև բնդ արփի. ևթերընթաց իմն լինել իբրև օդապարիկ ընդ օդս թռչել, խոյանալ» (ՆԲ): — Բունագրութիւն և սխալ բացատրութիւնս Ուղղում ենք «արքայագնաց» հետևյալ նկատառումներով. 1. քերականորեն ճիշտ և սխալը կարող և առաջացած լինել յերկաթագիր Ք. և Փ. շփոթութիւնից. 2. Հայ նախարարները Շապուհին արքայորեն չեյին մեծարում և 3. Շապուհն իրեն արքայորդի համարելով՝ արհամարհում և Մասանյանին և արքայաբար դուրս գալիս ձիարձակարանից:

այդ խորխորատը վոչ մի ուժով հնարավոր չեր լցնել: Այս վերջին քաղաքական ակտով հայ պետականութիւնը և նրա քաղաքական ու իդեոլոգիական կյանքի ղեկավարները՝ Ֆեոդալների խոշոր մասն և կղերը՝ մի անգամ ընդ միշտ յերես են դարձնում Իրանից և ձգտում են, իրենց ինքնուրույնութիւնը պահպանելով՝ մերձեցման միջոցներ և ուղիներ փնտրել Արևմուտքի հունահռոմեական աշխարհին հետ: Քրիստոսի վարդապետութիւն հետևողները, Ֆեոդալական Հայաստանի քաղաքական իդեոլոգիական ճակատի այդ ղեկավարները, յերբ չեյին կարող իդեոլոգիայի բնագավառում համերաշխութիւն կամ բարեկամութիւն փորձ անել, իրենց ձեռքը մեկնել Ահուրամազդայի և Միթրայի աշակերտներին, Մասանյանների որոք վերածնութիւն ապրող զրազաշտականներին: Քաղաքական և կուլտուրական այս հողի վրա պայքարն որ ավուր ուժեղանում և:

Մեր մատենագիրները չեն թաղցնում և մանրամասն պատմում են այն սխտեմատիկ միջոցառումների մասին, վորոնց նպատակն ևր արմատախիլ անել Արամազդի կրոնի սերմերը հայ անդաստանից, իր բնում խեղդել հեթանոսական Հայաստանի անցյալը հիշեցնող ծեփն ու սովորութիւնը, յերգն ու խաղը, զբույցն ու առասպելը, վոր փոքր ինչ կարող ևր հիշեցնել, կապ ունենալ հարևան Իրանի կուլտուրայի հետ:

Բնորոշ են այդ տեսակետից մեր մատենագիրների կժու հեղանանքը, խարազանող և վոչնչացնող քննադատութիւնը Պարսից Քեշի, Ջրադաշտի վարդապետութիւն (Եգնիկ, Եղիշէ) և անարգական, արհամարհական վերաբերմունքն այն ամենին, ինչ վոր կապ ունի Իրանի կուլտուրայի, նիստ ու կացի, կենցաղի, նրա աշխարհայեցողութիւն, մտքի ու ապրումի, զբույցի ու առասպելի հետ: «Զինչ քեզ այսոքիկ կարտութիւն առասպելք սուտք, կամ զինչ պէտք անմիտ և անհանձար բանից յարմարանք, — հեզնանքով հարցնում և Մովսես Պորենացին ու հակադրում այդ «անմիտ և անհանձար բանից յարմարանք»-ին «յունական պերճ և ողորկ առասպելքն...», որք զճշմարտութիւն իրաց այլբարանբար յինքեանս ունի թաքուցեալ»¹: Պորենացու այդ տողերը չեն վերաբերում առհասարակ առասպելին և նրա գնահատման. վոչ, նա

¹ Պորենացի, I, հավելված Ա.

արհամարհական խոսքերը վերաբերում են հատկապես պարսիկ-
ների ֆոլկլորին՝ առասպելներին և զրույցին, «չի, ասում ե նա,
զորոց (իմա պարսիկներին) ասեմք զբանս և զգործս, և ախոյիկ
մանաւանդ թէ լուրն զլսելիս մեր տաղակացուցանելը՝ այսօր
ձեռամբ իմով շարադրեմ զայնոսիկ»...¹

Մորենացու այս բնորոշումն և այս վերաբերմունքը հատկա-
նշական և բոլոր հայ մատենագիրների համար:

Հարկավ այդ միջոցառումները մեծ և կորստաբեր հաջողու-
թյուններ են արձանագրել, բայց և անպես ի վիճակի չեն յեղել
խալառ վոչնչացնելու այն ամենը, ինչ վոր դարերի հարազա-
տության կնիքն եր կրում: Կարելի չի ավելին ասել: Հախուռն
պայքարի ընթացքում հայ կղերն ինքը վորոշ չափով յենթարկ-
վում և մինչ-քրիստոնեական իղեղողիային, քաղելով նրանից
նոր գաղափարախոսության տարածման ու զարգացման համար
մոտիվներ, պատկերներ, յերանգներ և այլն: Մեր հոգևոր յերգերն
ու շարականները, ծեսերն ու ժողովրդական կրոնական տոները
լավագույնս ապացուցում են այդ:

Նախաքրիստոնեական Հայաստանում տարածված Իրանի
զրույցների և առասպելների աշխարհից, ինչպես տեսանք, փրկ-
վել են հայ կղերի վոչնչացման քաղաքականությունից և մեր
ձեռքն են հասել հենց նույն այդ կղերի միջոցով բազմաթիվ հաս-
ու կտորներ, փշրանքներ, վորոնք ճիշտ ե, վորոշ չափով փոփո-
խության են յենթարկվել: Վորոշ գունավորում ստացել, բայց և
այնպես գաղափար են տալիս մեզ Իրանի առասպելի ծավալի ու
բովանդակության մասին պատմական Հայաստանում:

Վնչ Ֆիրզուսին և վնչ ել հայ կղերը հարազատությամբ,
անաղարտությամբ չեն պահպանել Իրանի առասպելներն ու զրույց-
ները: Յեղ Ֆիրզուսին, և՛ հայ մատենագիրները վորոշ իղեղու-
գիական վերամշակման են յենթարկել Իրանի ֆոլկլորը: Ֆիրզուսին
հայրենիքի՝ հին Իրանի հերոսական անցյալը դյուցազններգելով՝
նոր Իրանի հզոր ֆեոդալների պատվերով ֆոլկլորիստիկ նյութը
ծառայեցնում և վերածնվող Իրանի փառաբանության գործին,
լավ և ըմբռնում առասպելի արժեքն և հարկ յեղած դեպքում հենց
այդպիսի նյութերից և հյուսում իր պատմությունը: Նրա այդ

¹ Անդ, I, հավելված Բ.

մշակում և բարձրացող Իրանի հզորների գաղափարախոսությունը,
հայ մատենագիրները՝ ֆեոդալական Հայաստանի կղերական իղեղ-
ույցները, ատելով Իրանի «դրանս և զգործս», ընդհակառակն
վոչինչ չեն խնայում վատաբանելու, արհամարհելու, անարդելու
Իրանի հարուստ կուլտուրայի ամեն մի արտահայտությունը,
«անմխտ և անհանճար բանից յարմարանք» համարելով այն ամենը,
ինչով վոր վոզևորվում և իր ազգային-ուսմանտիկական եքստազի-
մեջ Ֆիրզուսին:

Հենց այն հանգամանքը, սակայն, վոր Մորենացու մեկենաս
Բագրատունին պահանջում և իր պատմագրից Պարոից առասպելի
վերծանություն, այն հանգամանքը, վոր չնայած մեր կղերական
մատենագրության իրանամերժ տրամադրության և իղեղողիայի,
այնուամենայնիվ նրանց յերկերի մեջ Իրանի առասպելների ար-
ձագանքն ենք գտնում, հաստատապես ապացուցում են, վոր հայ
ազնվականության շրջանում և ռամիկ գասի լայն զանգվածներում
«ասում», պատմում եյին հարևան Իրանի վիպաշխարհի մասին,
սիրում եյին նրանց հերոսներին:

Ինչ ավելին:

Հայ ազնվականության և նրա տրադիցիաների վոչնչացմամբ
Իրանի վեպն ու առասպելը շատ ավելի դեգրադացիայի չե յեն-
թարկվում, իջնում դյուրազական խրճիթն և արմատներ ձգում նրա
հոգևոր աշխարհի անգաստանում: Հայ կղերի քարոզն այժմ դեժ-
վարությամբ և իջնում այդ անդրազեռ միջավայրը: Նրա քաղա-
քական-կրոնական ազեռացիան ընդգեմ Սասանյանների և զրա-
դաշտականության բթացել և, վորովհետև այդ հակադրոծոսներն
ել Իսլամի հաղթանակով վաղուց արդեն չբացել եյին: Իրանի
վիպաշխարհը լիավում և այժմ վոչ իբրև սուր հակաազիտացի-
այրյակա, այլ սոսկ իբրև «հին-հին դարուց հիշատակ», իբրև մի
պայքար լուսավոր-բարի հերոսների ընդդեմ լուսավոր-չարի
սպասավորների: Ֆիրզուսին, Իրանի հերոսական անցյալի այդ
հանճարից գուսանը մուտք և դործում Հայաստան: Անգամ հայ
կղերը վոզևորվում և նրանով ու պահանջ և զգում մեծ բանաս-
տեղծի տաղաչափությամբ, նրա «Շահ-Նամե»-յի չափով բանաս-
տեղծական քերթվածներ ունենալու:

Այդ պահանջը բավարարելու, այդ բացը լրացնելու նպատա-
կով հայ կղերի ներկայացուցիչ, ակնաւոր բանաստեղծ Կոս-

տանդին Երզնկացին¹ ստեղծում է «Բանք յաղագս օնցաւոր մեծութեան» մեծ քերթվածը՝ ձեռք իրանյան-ֆիրզուսյան, բովանդակութեամբ քրիստոնեական-հայկական:

Ֆիրզուսին կյանքի ու վայելքի հարմունիան է նշչեցնում, կոնստանդին Երզնկացին, ընդհակառակը՝ կյանքի ու վայելքի մերժման ախուր մեղեդին:

9

«ՇԱՀ-ՆԱՄԵ»-ՅԻ ՎԻՊԱԿԱՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐԸ ՀԱՅ ՔՅՈՒՂԱՅՈՒ
ՀՈԳԵՎՈՐ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

«Շահ-Նամե»-յի վիպական մոտիվներն այլ բախտի արժանացան հայ գյուղացու միջավայրում: Նա ազատ էր այն կրոնական-քաղաքական շղարշից, վերով պարուրված էր հայ կղերն և վերջը չափով հայ ազնվականը: Դարեր շարունակ, կոչք կոչքի տպրելով պարսիկներին հետ նաև Հայաստանում, ապա Իրանյան կուլտուրայի հաղորդիչ գրացի քուրդ մասսայի հետ, նա վորդեղբուհում է պապերից ժառանգութեան ստացած Իրանի վիպաշխարհի մոտիվները, քուրդ մասսայի միջոցով թարմացնում ու լրացնում է Իրանի և քրդերի վեպերն ու առասպելները նորանոր կալվոդներով և կոնտամինացիայի կարգով՝ փոխառնում ու վերամշակում է հայ հին ու նոր ժողովրդական վեպերն ու առասպելները:

Հայ գյուղացին, վոր այսուր էլ մեծ սիրով պատմում ու յերգում է Իրանի վիպաշխարհի մոտիվները քուրդ լեզվով, իսկ հայերեն այժմ պատմում է միայն մանրամասն բովանդակութեանն «արձակ», այդ հայ գյուղացի վիպասանը սիրում է «Ռոստամ Զալ»-ը, վոպերվում է նրանով և աշխատում է Իրանի հերոսներին հաստատուն կապերով կապել հայ ժողովրդական վեպի հերոսներին՝ «Մասնա ծուեր»-ի հետ:

Այսպես «Ռոստամ Զալ»-ի վարիանտներից մեկի մեջ ասվում է՝ «Այլալ ժամանակ Մասունա քաղաք Զալ թագավոր կը տիրեր...

¹ Կոստանդին Երզնկացի, Դաննտիկ 1905: Տես պրոֆ. Մ. Աբղղյանի «Շահ-Նամայի վոտանավորի չափը հայ բանաստեղծութեան մեջ», այս ժողովածուի յերես 118:

Զալ թագավորին կեր մեկ աղբեր, անուն Դավիթ... Դավիթ ուներ մեկ աղա, անունը Բուրգե»...¹

Բուրգեն և Իրանի փահլևանները կոչվում են «Մասնա ծուեր»², Ռոստամը Մասունցի յե³, Ռոստամի հետ կովի յե դուրս դալիս «Մասնա ծուեր»-ի գլխավոր հերոսներից մեկը՝ Դավիթ յեղբայր, Բուրգեյի հորեղբայր՝ Ջենով Հովանը⁴, առևանգած աղջկանը «Իրանի» հերոսները սովորեցնում են հայերեն և առ ու ավարք բերում Մասուն⁵:

Իրանի հերոսները, մասնավորապես Ռոստամի տոհմը, ազգակից է Մասունի հզոր Թլոր Դավիթին: Նրանք «սերում են» «Մասնա ծուերից», ընդ վորում Մասնասարից են սերում Մասունի հերոսներ՝ Ջոջ Մհերը: Թլոր Դավիթը և Պոտիկ Մհերը, իսկ նրա յեղբայր Բաղդասարից՝ Իրանի փահլևանները:

«Դալու Բաղդասար էլնով սրկավ,
Իթուխ գրնաց Իրան — Թուրանա մեջ.
Հանդե ան ուր խամար պոակվավ.
Մնու տըղենիլ էլնն էլ մ' էլ կուպաշու:
Ելնով Կալեկլան, էլնով Զալ.
Զալից էլնով Ռոստամ
Ռոստամ, ուրը կ'ըսին, Բաղդասարը՝ ցեղիցը»:

Կամ՝

«Քանի մ' տարի վերա կ'ընցնը.
Մանասար, Բաղդասար կը պնժվին.
Դալու Բաղդասար կը թըղնը Մասուն,
Կը հա Իրան, կ'իլնի պարսիլ
Ռոստամ Բաղդասարը՝ ճըղից կը հնվելնա»:

Քուրդ աշխատավոր մասսան յերկար դարեր պարելով հայ գյուղացու հարևանութեան մեջ՝ յուրացրել և է հարազատ դարձրել «Մասնա ծուեր» հայ ժողովրդական վեպը: Նա էլ է պատմում ու ասում «Մասնա տունը» և ֆորկլորի դոյացման վոդուն համապատասխան միաձուլում տարբեր ծագումն ունեցող վեպերը:

¹ Բ. Պալաթյանց, «Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մեջ», Պարիս 1901 յերես 24:

² Անդ, յերես 25.

³ Անդ, յերես 36, 74.

⁴ Անդ, յերես 36—37.

⁵ Անդ, յերես 76.

⁶ «Մասնա ծուեր» ժողովրդի իմ գրի առած անսով պատմաբանից:

Քուրդ վերսիայումն էլ տեղի չե ունենում նույն տեղայնացման
ու ազգայնացման պրոցեսը, ինչ վոր նկատեցինք հայ-իրանական
վեպի պատումներում: Այդ վերսիաներում Դավիթը Սասունցի
լինելով հանդերձ՝ ազգությամբ քուրդ է. նրա հոր Մհերի անունը
քրդերեն Չալ է:

«Rostam kyre Zal, Zal kyre Kal, Kal kyre Sasum keraI».

(Ռոստամ՝ վորդի Չալի, Չալ՝ վորդի Կալի, Կալ՝ վորդի Սա-
սում — կռալի): այսպես է պատմում Կառկաացի Պուրոն¹, վորը,
հարկավ, լսած ու սովորած պիտի լինի քուրդ սասցոզից:

Մ. ԱԲԵՂՅԱՆ

Այսպիսով Իրանի վեպաշխարհը, վոր դարեր շարունակ հա-
լածանքի յեր յենթարկված, վոր հայ կղերի կողմից արհամարհված
էր, վորպես «փծուն և անճոռնի առասպելք», «անմիտ և անհան-
ճար բանից յարմարանք», «առասպելաց բարբաջմունք», այդ վե-
պաշխարհը հյուրընկալվում և կրոնական ու քաղաքական-ազգայ-
նական նախապաշարումներից ազատ հայ աշխատավոր դյուրացու-
խրճիթում, վերամշակվում ու ազգակցվում է հայ ժողովրդական
վեպի ամենից սիրված թառլան կամ Թյուր Դավիթին:

Յեթե Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-ն թարգմանության չարժա-
նացավ հայ կղերական բանաստեղծի կողմից, ապա «Շահ-Նամե»-ն
նանապարհ հարբեց դեպի հայ անգրագես գյուղացու խաղաղ նա-
հապետական ոջախն ու այնտեղ ունեցավ մի այնպիսի կենդանի
նուշարձան, վորպիսին է՝ «Ռոստամ Չալ»-ը, «Բեժան-Մենիմա»-ն:

¹ Տ. Չիթունի «Ազգապրի հուշերես», տես «հայ դրականություն, Հանդես
ամսորյա», Չմյունիս 1912, № 4, յերես 37:

„ՇԱՀՆԱՄԱ“-ՅԻ ՎՈՏԱՆԱՎՈՐԻ ԶԱՓԸ
ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Կոստանդին Երզնկացին, մեր հին նշանավոր բանաստեղծ-
ներից մեկը, իր ԺԳ. քերթվածի համար վերնագրից հետո գրել է
հետևյալ ծանոթութիւնը¹.

«Այր մին ...եւ² կայր ու Շահնամայ տաւր ձայնով. նայ եղբայր խղրեցին
թէ ի Շահնամայի ձայն մեզ ստանաւոր ասայ. ես շինեցի գրանքս զայս ի Շահ-
նամայի ձայն կարգադէր»:

Ի՞նչ ենք խմանում այս հետաքրքրի ծանոթութիւնից: Բայց
նախ մի յերկու պարզարանող խոսք:

Կոստանդինը, ինչպես իր տաղերից խմանում ենք, պատա-
նեկան հասակից ուսանել է, ապա կրոնավորել ու գործել է, հա-
վանորեն, Երզնկայի վանքերում: Թե յերբ և հորինել նա վերե-
վում հիշված բանաստեղծութիւնը, մենք այդ չգիտենք. բայց
նրա տաղերը, վորոնց թվում է ԺԳ. քերթվածը, հայտնի յեն
1336 թ. Թավրիզում կատարված մի արտագրութիւնից: Ապա՝
այդ տաղերից մեկի մեջ հիշվում է Ղազան Պանը (1292 — 1304)
այնպիսի ձևով, վոր այդ խանը մեռած պիտի լիներ: Կը նշանակի՝
Կոստանդինն սպրել է 13-րդ և 14-րդ դարերի մեջերբ: Հենց այդ
դարերում էլ Երզնկայի մոտ Սեպուհ լեռան վանքերը նշանավոր
են յեղել իրենց զպրոցներով: Վանականները, ինչպես դարձյալ
Կոստանդին իրեն բանաստեղծութիւններից խմանում ենք, կեղծ
բարեպաշտութիւնը ատում և նույնիսկ հայածում են մեր քեր-
թողին այն պատճառով, վոր նա աշխարհիկ սիրու յերգի ձևով ու
մտախիւսերով կրոնական այլաբանական քերթվածներ և հորինում.
վոր նա բնութիւնն գովին է անում՝ անձնական շեշտերով յեր-
գելով գարուն, արեգակի, լույս ու սեր. մարմինն տալիս և իր
իրաջունքը, հակառակ ձգնավորական վոգու, միաժամանակ և
խաբաղանում է այդ վանականների ապիտութիւնը:

¹ Կոստանդին Երզնկացի, Վենետիկ 1905, յեր. 128.

² Այս բառի մի մասը յեղծված է ձեռագրի մեջ. պետք է լինի, անշուշտ,
ինչպես նկատում է հրատարակիչ Պատուրյանը, «Այր մին նստել կայր»:

Այդ բանաստեղծի վերևում բերված ծանոթությունից անհամանում ենք, զոր աշխարհիկ լուսին այդ 13—14-րդ դարերում թափանցած է յեղև վանքերը, և «յեղբայրները», այսինքն Կոստանդնի կրոնակից վանականները սիրով լսելիս են յեղև Շահնամ և նույն իսկ ցանկացել են դրա «ձայնով» վտանավոր լսել հայերեն: Հարկավ, Շահնաման միայն Սեպուհ լուսան վանքերում չի ասվել և ավելի ևս սիրով մեր աշխարհականներն են այդ դարերում լսել պարսից այդ մեծ դիցապոեզիան:

Ի՞նչ լեզվով են Հայաստանում ասել Շահնաման:— Կարծու եմ, պարսկերեն: Շահնամայից հայերեն հին թարգմանություն, այն էլ այդ քերթվածի չափով, հայանի չէ: Շահնամայից հատվածներ, անշուշտ, կը պատմելին հայերեն, ինչպես դեռ ևս մեր օրերում էլ պատմում են հայերեն: Բայց Կոստանդնի հաղորդածը՝ «ասել ձայնով», «ի ձայն կարգալ», դա վերաբերում է վտանավորին, քանի զոր նրանից ինչդրում են հորինել «ի Շահնամայի ձայն» վտանավոր:

Հիմա, ի՞նչ և նշանակում նախ՝ «ասել ձայնով», ապա վտանավոր ասել ձայնով, և յերբորդ՝ «ի Շահնամայի ձայն փառաբար ասել» կամ «կարգալ»:

Հին ժամանակ բանաստեղծությունը կատարում էին յերեք կերպ. յերգում էին, «ի թիւ» էլին ասում և «ի ձայն» կամ «ձայնիւ» էլին ասում:

Յերգելը պարզ է, թե բանաստեղծության վորպիսի կատարումն է:

«Ի թիւ ասելը», դա «ի թիւ» ուսած, այսինքն՝ բերան արած՝ արտասանելն է, առանց վորև յեղանակի, սովորական կարգալու կամ պատմելու ձևով, վորքան կարելի չէ, պարզ և մեկին՝ այսպես «թիվ է ասվել» մասամբ և յերգվել, մեր հին ժողովրդական վիպասանությունը, վոր և այդ պատճառով կոչվել է նաև «թուկլիք»: «Թիվ են ասվել» և դեռ այդպես ասվում են, և քիչ մասով միայն յերգվում, մեր «Սասնա ծռեր»-ը, ինչպես նմանապես նաև սւրիշ ազգերի ժողովրդական վեպերը:

«Ձայնով ասելը», դա մի առանձին տեսակի յեղանակավոր ասելն է, վոր յերգելու և թիվ ասելու միջին տեղն է բունում: Յեթե թիվ ասում են սովորական խոսակցական կամ գրուցատրական ձևով ու ձայնով, վորտղ ղեպքերում նաև սովորականից էլ

ցած ձայնով, «ձայնով ասելու» ժամանակ ձայնը բարձրացնում են սովորականից ավելի: Այսպիսի արտասանության ժամանակ խոսքի մեջ վորոշ բառերի վրա, նայելով բովանդակութեանն ու բառերի կապակցութեան խմբերին, ուժեղ շեշտեր են դրվում և վանկերի ամանակը, այսինքն տևողությունը, յերկարացվում է, այնպես վոր ասացվածը, յեթե արձակ է, ստանում է մի առանձին ուրիշ ու յեղանակավորություն: Մինչև այժմ ել մեր «Մասնա ծւեր» պատմողները, յեթե չեն յերգում այն հատվածները, վոր ուրիշները յերգում են, հաճախ ձայնով են ասում, և հայտնում են, թե այդ ինչ կտորը պետք է ձայնով ասել: Նույն խի վեպի պատմվածքի ընթացքում, վեպի բնագրի մեջ այդպիսի հատվածների համար գործածվում և կամ «յերգել», «խաղով (= յերգով) ասել», կամ թե չե՞ «ձենով ասել» արտահայտութեանը¹:

Վոտանավորներն «ի ձայն ասելը» կամ «ձայնով կարգալը», դա նույն ձայնով ասելն է, միայն այս դեպքում առանձնապես շեշտվում ու յերկարացվում են, վոտանավորի կազմութեան համեմատ, վոտքերի ու անդամների այն վանկերը, վորոնք իրենց վրա պետք է կրեն ուրիշական շեշտերը: Բացի այդ՝ ուրիշական վոտքերը կամ անդամները մի մի փոքրիկ դադարով անջատվում են հաջորդ ուրիշական վոտքերից կամ անդամներից: Այսպիսի արվեստական արտասանումի ժամանակ վանկերը միակերպ մեկին են հնչում, ուրիշական շեշտերը միշտ միակերպ ուժեղ և այդ շեշտերը կրող վանկերը միակերպ յերկար տևողութեամբ, այնպես վոր ունկնդիրների համար միշտ անջատ-անջատ լսելի յին լինում առանձին ուրիշական վոտքերը կամ անդամները:

Այսպիսի արտասանումն ահա, վոր մեղնում կոչվում է «ի ձայն» կամ «ձայնով ասել» կամ «ողել ձայնի» scander սիրված է յեղի մեղնում մինչև 19-րդ դարի կեսերը և նույն խի մինչև 1880-ական թվականները առանձնապես զրաբար վոտանավորների համար:

Այսպիսի արվեստական արտասանումով կարգացել են Շահնա-

¹ Մինչև այժմ ել Հայոց յեկեղեցու ժամերգութեան ժամանակ պահված է վոչ միայն յերգելը, այլ և թիվ ասելն ու ձայնով ասելը վորոշ դեպքերի և առանձին տիպի ընթացքվածները համար: Տես՝ Մ. Արեղյան, Հայ ժող. տառագիտները Մ. Խոր. Հայ. Պատմ. մեջ, Վաղարշապատ 1899, յեր. 56 — 71:

ման և զեռ կարգում են մինչև մեր օրերը: Իբրևնով ուժեղ կերպով արտահայտվում և Շահնամայի վոտանավորին հատուկ ուրիշը: Հիմա, ինչպիսի յև Շահնամայի չափը:

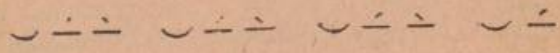
Պարսկական վոտանավորի եյական հիմունքը կազմում և վանկերի յերկարությունն ու կարճությունը: Բնությամբ յերկար են այն վանկերը, վորոնց ձայնավորը յերկար և: Իրությամբ յերկար են այն վանկերը, վորոնց կարճ ձայնավորին հաջորդում են յերկու բաղաձայններ, վորոնցից յերկրորդը կարող և նաև հաջորդ բառի սկզբում լինել:

Վոտանավորի մեջ վանկի ուժը, վոր կոչվում և ուրիշական շեշտ, կախված և վանկի յերկարությունից, և վոր թե պրողայիկ շեշտից, այսինքն սովորական, խոսակցական լեզվի շեշտից: Ուրիշ խոսքով՝ պարսկերեն վոտանավորների մեջ ուժեղ են, այսինքն ուրիշական շեշտ ունեն յերկար վանկերը, թույլ են անշեշտ վանկերը: Մինչդեռ հայերենում, ռուսերենում և ուրիշ նոր լեզուների մեջ վոտանավորի ուրիշական շեշտերը և սովորական լեզվի պրողայիկ շեշտերը նույն են, այսինքն՝ վոր վանկը վոր արձակ խոսքի մեջ շեշտվում և, նույն վանկը և վոտանավորի մեջ ուժեղ և, կրում և ուրիշական շեշտ, — պարսկերենում ուրիշական շեշտերն անկախ են պրողայիկ շեշտերից. դրանք կարող են պրողայիկ շեշտերի հետ և ընկնել և չընկնել: «Չպետք և կարծել սակայն, թե ուրիշական շեշտերով դուրս են մղվում պրողայիկ շեշտերը. այս վերջինները պահվում են նաև վոտանավորի կարգալու ժամանակ, ինչպես պրողայի կարգալու ժամանակ, բայց առաջիններից տարբերվում են իրենց վորակով: Սյդ դեպքում պրողայիկ շեշտերը մի փոքր ավելի բարձր (բարակ) են հնչում, քան ուրիշականները: Ուրիշական շեշտերը լավում են սառնց վորևե ջանքերի կարգացողի կողմից, յեթև նա ճիշտ և վերարտադրում յերկար ու կարճ վանկերի տարբերությունը»:

Վոտանավոր — ստիք — համարվում և նույնահանգ յերկատողը, վոր կոչվում և բեյթ (տուն). իսկ ինչ վոր մենք այժմ ստիք — վոտանավոր, տող — ենք սառում, պարսկերենում ընդունվում և իբրև կխատող, վոր կոչվում և մնարա:

Շահնամայի չափը կոչվում և սովորաբար մոտակալիք. իսկապես՝ մատաղարեք-և մազուր (կորած մատաղալիք). դա զործածվում և ամեն տեսակի բանաստեղծությունների համար, առանձ-

նապես վեպի և զիդակտիկայի: Այդ չափի յուրաքանչյուր վոտքը կազմվում և յերեք վանկերից, վորոնցից առաջինը կարճ և և անշեշտ, յերկրորդն ու յերրորդը յերկար են. ուրիշական շեշտը, վոր և առաջին աստիճանի կամ զլխավոր շեշտ, դրվում և յերկրորդ վանկի վրա. յերրորդ վանկը կրում և յերկրորդական շեշտ, վոր յերկրորդ վանկի ուրիշական շեշտի համեմատությամբ՝ թույլ և: Այդ չափի յուրաքանչյուր տողը, վոր 11 վանկանի յև, կազմված և չորս այդպիսի վոտքերից, վորոնց վերջինը չունի յերրորդ վանկը, վոր «կտրված և» և լրացվում և վերջի դադարով (պատուգա), այսպիսի սքեմայով.

Ուրիշական շեշտերը կրող յերկար վանկերը նշանակելով հայերենի յերկար նշանով (˘), իսկ վոտքերի յերրորդ յերկար վանկերը՝ հայերենի բութ (˙) նշանով, ֆիրդուսու հետևյալ տունը (բեյթն) ունենում ենք այսպես.

Բև նամ-և՝ խողմվանդ-և ջան-ո՝ խերմդ
կ-ազ Գւ բա՛րտար անդի՛շա բան նա՛-զզարմդ
(Յանճեն տես՛ուն հողմ՛յ և՛ բանակահանութեան
Զոր սչ ա՛նցանէ՛ դանցանէ՛ մի՛տ մարդկան):

Այսպես և հետևյալ տողերը նույն բանաստեղծից.

Կունճեն պուր շիղի՛ֆտի յակի՛ դասրամն
Բիպանվանդամ անդ գուֆտախ՛ բասրամն.

Այս բեյթերն ողում են, ձայնով սառում են այսպես.

Կունճենպո՛ւր | շիղի՛ֆտի՛ | յակի՛դա՛- | սրամն,
Բիպանվան՛- | դամնզգո՛ւֆ | տախ՛բա՛ | սրամն.

Նույնպես և նախորդ տունը.

Բենամ-և՝ | խողմվանդ | ևջան-ո՝ | խերմդ,
կ-ազԳւ-բա՛ր | տարմնդի՛ | շարմրնա՛ | զզարմդ.

Այսպիսի արտասանումի ժամանակ պրողայիկ շեշտերը, վորոնք վերևում դրված չեն, մնում են իրենց բնական տեղերում. բայց ամեն յերեք վանկ միասին կազմում են մի յեռավանկ ուրիշ-

մական վոտք, վոր մեջտեղի բերկար վանկի վրա ունի ուժեղ սխի-
մական շեշտ (պրոզայիկ շեշտից անկախ) և յետևից մի փոքր
դադար, վորով նախորդ վոտքը բաժանվում է հաջորդ վոտքից:
Վոտանալորը դրանով ստանում է բարձրացող-ընկնող սխիմ: Մինչ-
դեռ վոտանալորը բովանդակութեան համեմատ արտասանելիս,
ինչպես և արձակ խոսքի մեջ թիվ կամ ձայնով ասելիս, դադարն
ընկնում է միշտ բառերից հետո, յերբեք չի ընկնում բառամեջ-
բում, — վոտանալորն ողելու կամ ձայնով ասելու ժամանակ սխի-
մական վոտքերից հետո դադարը կարող է ընկնել և ընկնում է
ամեն մի վանկից հետո և նույնիսկ բառամեջերում, ինչպես յետև
վերևում գրված թարգմանութեանը ողելինք.

Յանձնատե՛առն | հոդո՛յի՛ւ | բանձնկա՛ն | նութե՛ան
Չորո՛չա՛ն~ | ցանձ՛գա՛ն~ | ցանձ՛միտ՛ | մարդկա՛ն.

«Յեղբայրները», վանականները Կոստանդինն խնդրել են,
անա, հայերեն լեզվով այնպիսի վոտանալորներ հորինել, վոր
կարելի լինի «Շահնամայի ձայնով ասել»:

Ինչպես և լուծում նա այս խնդիրը:

Հայերենը չունի յերկար ու կարճ ձայնալորներ. ուստի Կոս-
տանդինը չէր կարող սխիմական շեշտի հիմք ընդունել յերկար
վանկը և անուշադիր թողնել արձակ խոսքի բնական շեշտերը:
Նա յեղնում է հայերեն վոտանալորների ընդհանուր հատկութեան-
նից, վոր ծագում է հայոց լեզվի պրոսոդիայից — առդանութեան-
նից: Հայերենում վոտանալորի սխիմական շեշտերը միաժամանակ
պրոզայիկ շեշտեր են. ուժեղ են վոտքերի այն վանկերը, վորոնք
արձակ խոսքի մեջ ևս շեշտվում են: Այս նկատի ունենալով՝ Կոս-
տանդինը պարսկերենի սխիմական շեշտերը կրող յերկար վան-
կերի տեղ դնում է հայերենում շեշտված վանկեր, իսկ մնացած
վանկերն անշեշտ է թողնում: Այսպիսով 11-վանկանի տողի մեջ
շեշտվում են 2-րդ, 5-րդ, 8-րդ և 11-րդ վանկերը, վորոնք պարսկե-
րենում ևս կրում են սխիմական շեշտերը: Յեղ վորովհետև շեշտված
վանկերը կարելի չէ հեշտութեամբ յերկարել, ուստի այսպիսի վոտա-
նալորը կարելի չէր «ի Շահնամայի ձայն կարդալ» ամեն յերեք
վանկից հետո անելով դադար, ուշադրութեան չդարձնելով, թե
այդ դադարը բառերի հետ է ընկնում, թե բառերի մեջ, թե այն-
պիսի բառերից հետո, վորոնք իմաստով պատկանում են հաջորդ
սխիմական վոտքերին: Այսպիսի ոգուժի, արվեստական արտա-

սանումի ժամանակ վոտանալորն ստանում է նույն բարձրացող-
ընկնող սխիմը, ինչ վոր Շահնամայի տողը ողելիս: Կոստանդին
տողերը պարսկերենից գլխավորապես այն տարբերութեանն ու-
նեն, վոր պարսկերենում վոտքերի յերրորդ վանկերն էլ յերկար
են և ունեն յերկրորդական շեշտ. իսկ հայերենում այդ վանկերն
անշեշտ լինելով զժվար և նույն իսկ արվեստական կերպով յեր-
կարել, յեթե միայն դրութեամբ յերկար չեն:

Կոստանդինն այս ձևով հորինել է մի մեծ քերթված՝ «Բանք
յադպա անցաւոր մեծութեան»: Դրանից բերում եմ հետևյալ
չորս տողը.

Այս կենքս է ունայն և ժառանկ ենք մահու,
Չունի մեղ դրբունք բարութեան և շահու.
Երազ է խարող և խայալ անցաւոր,
է սուա սիրելի և ընկեր նենգաւոր:

Չայնով ողելիս այս տողերն ստանում են բարձրացող-ընկ-
նող սխիմ, այսպես.

Այսկենքսէ | ունայն | ժառանկենք | մահու,
Չունիմեղ | դրբունքբա~ | բութեանն | շահու.
Երազէ | խարող | խայալան~ | ցաւոր,
էսուսիր~ | բելի | ընկերենն~ | դաւոր:

Ինչպես կարելի չէ տեսնել, «ձայնով» կարդալիս սխիմական
վոտքերի անջրպետը, ուրեմն նրանց մեջ յեղած փոքր դադարն
ընկնում է նույն իսկ բառամեջերում և այնպիսի բառերից հետո
(բերված տողերի մեջ «և» շաղկապից հետո), վորոնք բնական ար-
տասանութեան ժամանակ հաջորդ բառի հետ պետք է կարդաց-
վեն: Սխիմական շեշտերը նույն են, ինչ վոր խոսքի բնական
շեշտերը: Կոստանդինը, սակայն, այս մեծ քերթվածի մեջ 352
սխիմական շեշտերից 19-ը դնում է այնպիսի վանկերի վրա, վոր-
ոնք շեշտ չունեն:

Կարելի չէ կարծել, թե հայերեն Կոստանդին Երզնկացու ապ-
րած շրջանում միայն ծանոթ է յեղել Ֆիրդուսու Շահնաման և
նրա բանեցրած չափը, վոր պարսից մեծ բանաստեղծից առաջ էլ
ուրիշները գործածել են: Յեղ իսկապես Գրիգոր Նարեկացին ունի

այդ չափով մի տաղ («Եկեղեցւոյ»), վոր Շահնամայի ձայնով
կարդալով, ստանում ե նույն բարձրացող-ընկնող ուրիշները:

Երկինքն ի յերկիրս և երկիրս ի յերկինքն,
Վայրէջք ի խոնարհ և վերելք ի բարձունս...

Չայնով ասելիս՝

Երկինքն ի յերկիրս և երկիրս ի յերկինքն,
Վայրէջք ի խոնարհ և վերելք ի բարձունս...

Այսպես ուրեմն, 10-րդ դարուց, Ֆիրդուսու աղբամանի
նախնից արդեն մեր բանաստեղծութեան մեջ գործածված կա Շահ-
նամայի վոտանավորի չափը: Սակայն դա հայերենում ուրիշ բան
չե խկապես, բայց յիժե անապետյան 11-վանկանի վոտանա-
վոր. սկզբից մի յերկալանկ յամբական վոտքով, մեջը մեկ մեկ
քողաղոտ յեռավանկ վոտքերով: Բովանդակութեան համեմատ բնա-
կան ընթերցումի ժամանակ դա ունի բարձրացող անապետյան
ուրիշ, և արվեստական կերպով ողելով կարելի յե բարձրացող-
ընկնող քողաղոտ վոտքերի ուրիշ տալ դրան: Իսկական բարձրա-
ցող-ընկնող ուրիշով վոտանավորներ հաջողվում ե հորինել միայն
մեր նորագույն բանաստեղծներին, և այդ առաջ և գալիս արևելյան
աշխարհարարում տեղի ունեցած առողջանական փոփոխութեան հե-
տևանքով¹: Այսպես են, որինակ, Չարենցի հետևյալ տողերը.

Աշունը | թափում ե | թերթերըս | հիմն,
Ու թննը | թըրջում ե | արտերըս | հիմն:

¹ Տես՝ Մ. Արևիկյան, «Հայոց լեզվի առաջափություն», Յերևան 1933, յեր.
241 հանդիսարարների համար տեսնել՝ Persische Grammatik, von C. Salemann
und V. Schukovski, Berlin 1899. և Грамматика персидского языка, сост.
Мирзою-Джафаром, Москва 1901.

Գ. Լ Ե Վ Ո Ն Յ Ա Ն

Ֆ Ի Բ Գ Ո Ի Ս Ի Ն Հ Ա Յ Գ Բ Ա Կ Ա Ն Ռ Թ Յ Ա Ն Մ Ե Չ

Բ Ի Բ Լ Ի Պ Գ Ր Ա Յ Ի Ա Կ Ա Ն Տ Ե Գ Ե Կ Ա Ն Գ

Հարուստ չե մեր գրականությունը պարս հեղինակների, մասնավորապես Ֆիրզուսու անմահ ստեղծագործության թարգմանություններով: Մինչ մեր թարգմանական գրականության մեջ մենք կտեսնենք Արևմտյան Յեվրոպայի և ուսև առաջնակարգ ու յերկրորդական բազմապիսի հեղինակների յերկեր: Մերձավոր Արևելքի, մեր անմիջական հարևան յերկրների՝ Թուրքիայի և Պարսկաստանի թե դասական և թե նոր շատ հայտնի հեղինակները գրեթե մնում են մեզ անծանոթ իրենց ստեղծագործություններով. ել չենք խոսում մեր յեղբայրական հանրապետությունների՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի մասին, վորոնց հեղինակներից վերջերս են միայն սկսել հատ ու կտոր թարգմանություններ կատարվել հայերեն լեզվով: Ընդհանուր գրականության պատմություն չունինք, կամ յեթե ունինք մի ձեռնարկ, լույս տեսած Վենետիկի Մխիթարյանների կողմից անցյալ դարի 70-ական թվականներին (Ջարբանայան), այնտեղ ել դարձյալ վոչ մի խոսք մերձարևելյան գրականության մասին:

Պարսիկ հեղինակներից մեզ մոտ առանձին բախտի յե արժանացել Սայամը, վոր լույս ե տեսել ամբողջական և մի քանի թարգմանությամբ, այնուհետև թարգմանված են քնարերգու Հաֆիզից (Սեյադ, «Կուունկ» 1868) և քառյակների մի շարք՝ առանձին գրքուկով (Մաքսուտյան), ապա և վերջերս Բաբա-թահիր Ռերիանի. (Թեհրան, Ռ. Արբանամյան): Մեր հին պարբերականներում հատ ու կտոր յերևում են նաև Սաադի, Ռուտաիլի, Ջալալիզդդին Ռումի:

Մենք տեսնենք ինչ կա հայ գրականության մեջ պարս դասական գրականության խոշորագույն դեմքի՝ Ֆիրզուսու, նրա «Շահ-Նամե»-յի և հերոսների մասին:

Ա. «ՇԱՀ-ՆԱՄԵ»-ՅԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ֆիրզուսուի, «Ռուտում և Սոհրաբ», ամբողջ վեպ և զանազան հատվածներ Շահ-Նամեյից. Գ. թարգմանեց բնագիր պարսիերենից Մամուել Գյուլգաղյանց, Եուզի, 1893 թ. 150 յերես.

Այս գրքում թարգմանիչն ունի տաս հատված՝

1. «Սպանդարի Յոթ խան ճանապարհի» նախերգանք յուր մեկենաս Մահմուդ շահին։
2. Նարիմանյան Սամ պահլավանի մենամարտը։
3. Ռոստոմի ծնունդը։
4. Ռոստոմը ստանում է իր հորից պահլավանական գուռը և վազրի կաշի պահպանակ։
5. Ռոստոմի «Մաշխ» ձին։
6. Ռոստոմի գնալը Ելբրուզ, Քեյ Կոբաղին բերելը։
7. Ռոստոմի առաջին կռիվը Ռուբանի դեմ և հաղթանակը։
8. Ռոստոմի նեոսաձգությունը, բուշան Գամուս վեպից։
9. Ազավան դեի վեպի նախերգանք և վերջաբանը։
10. «Ռոստոմ և Սոհրաբ» վեպի նախերգանքը։

Մրան հետևում է Ֆիրզուսու կենսագրությունից՝

1. Ֆիրզուսու գրած պատասխանը Շահի դպրապետին։
2. Մահմուդ Շահի յերեք բանաստեղծանքի և Ֆիրզուսու անպատրաստից բանաստղը։
3. Նույն Շահին Ֆիրզուսու ուղղած հանպատրաստից մի վոտանավորը։

Ապա գալիս է «Ռոստոմ և Սոհրաբ» վեպը 23 գլուխ, վերջում թարգմանիչն ունի այսպիսի ծանոթություն —

«Թարգմանության մասին մեր ձեռում ունեցել ենք տարբերությունները համեմատելու համար չորս պարսկերեն Շահնամաներ, վորոնց մեկը ապված է համեմատաբար 17 բնուիլ ձեռագիր Շահնամաների։ Հետևել ենք ավելի այդ վերջինին, նայելով հեղինակի վոճի և բովանդակության համեմականությանը»։

Գյուլզադյանցը «Շահ-Նամե»-ն թարգմանել է հովերյան տաղաչափությամբ 4-4-4-3, անա յերկտող նմուշներ Հովերոսից և Ֆիրզուսուց —

Վարդաձղին ծագէր յաշխարհ դայր առաւօտն այդածին
եւ Տեխեմար զգեղեցելի կապէր կօշիկ ի յոտին։
«Ողիտական», թարգմ. Քովմաճյանի

Հրաման արեց Ռոստոմ-Չալը թամբել բաշխը՝ փայլակ ձի—
Յեզ անբնդհատ հնչեցնել զալարափող պղնձի։

«Շահ-Նամե», թարգմ. Գյուլզադյանցի

2. Ֆիրզուսու, «Զոհակ Բյուրասպի աժդահակ» ամբողջ վեպ Շահնամայից։

Ա. Թարգմանեց բնագիր պարսկերենից Սամուել Գյուլզադյանց. Շուշի 1894 թ. 72 յերես։

Այս գրքում թարգմանիչն ունի՝ Ֆիրզուսու 8 տող ընծայակապանը Շահ-Մահմուդին. ապա առաջաբանը և մի յերկրորդ, ավելի ընդարձակ ընծայական նույն Մահմուդին։ Ապա գալիս է բուն նյութը՝ «Զոհակ Բյուրասպի աժդահակ» 11 գլուխ, վերջում հետևյալ ծանոթությամբ։

«Այս գրքում, նմանպես և հրատարակված «Ռոստոմ և Սոհրաբ» գրքում թվահամարով նշանակված ծանոթությունները մեր կողմից և մեր ինքնուրույն կարծիքները բոլորը միասին մի անդամից կտալին մեր վերջին գրքում, Ֆիրզուսու ընդարձակ կենսագրության մեջ»։

Նույն այս գրքում վորպես «հավելված», եջերի նոր համարակալումով, Գյուլզադյանցն ունի՝ «Զոհակ Բյուրասպի և Ջեմշիդ վեպի շարունակությունը», վորի մեջ Զոհակի և Ջեմշիդի պատերազմը, Ջեմշիդի վիրավորվելը Զոհակից, Ջեմշիդի փախուստը և թագուստը։ Ապա 3 հատված՝ 1. Ֆիրզուսու նախերգանք իր վիպագրության մասին, 2. Ֆիրզուսու վերջաբանը «Շահ-Նամե»-յի ավարտման մասին և 3. Ֆիրզուսու պարսավը Մահմուդ-Շահի դեմ։

3. Ֆիրզուսու, Սիլավուշ, Քեյ Պուրովից հատվածներ, ամբողջ վեպ Շահնամայից. Բ. Թարգմանեց բնագիր պարսկերենից Սամուել Գյուլզադյանց, Շուշի 1895 (?)։

Այս գիրքը մեր ձեռքի տակ չունենալով չենք կարող խոսել սրա մասին։

4. Շահնամակ Ֆիրզուսու, գրված Արտաշիր Բարականի, թարգմանեց Յ. Թիրաքյան Նյու-Յորկ, 1909 թ.։

(Նույնի մի մասը նախ տպագրված է Պարիզի «Անահիտ» հանդեսի մեջ)։

Բանասեր-լեզվաբան, պարսից արքունի բժիշկ, Հարություն խան Թիրաքյան ժամանակագրական կարգով Գյուլզադյանից յերկրորդն է, վոր ձեռք է դարկել Ֆիրզուսու թարգմանության։ Բայց նա գործին մոտեցել է վորպես գիտնական քան արվեստագետ։ Չենք և պահլավ լեզուների ուսումնասիրության աշխատանքներին զուգահեռ նա թարգմանական աշխատանքները կատարել է այդ լեզուների և հայերենի հարաբերության խնդրում «նոր հայտնություններ» յերևան հանելու։ Թիրաքյան իր այս

գիրքը մի պարզ ընծայականով նվիրաբերում ե «Հայոց-քերթող բանաստեղծ Հայրիկի» հիշատակին:

Յերևում ե վոր Խրիմյանն ե յեղել Թիրաքյանին նամակներով հորդորողը «Ջանալ ի հայ յեղուլ պարսիկ գրական հրաշակերտները»: Դոկտոր Թիրաքյան, նախ, լույս ե ընծայում ա. «Արտաշէր Բաբական Կարնամակը» Պարիզ 1907 թվին, ապա յերկու տարի անց, Նյու-Յորկում բ. Ատրպատ (Մարասպանդա անդարձ) և յերրորդ՝ Ֆիրզուսու Շահնամակը:

Թիրաքյանի այս գիրքը պարունակում ե յառաջբան (4 էջ), «մի քանի խոսք Ֆիրզուսի վրա» (5 էջ), ապա բուն նյութը յերեք «ըրվագի» մեջ, 1975 տող: Թարգմանիչն աշխատել ե պահել Շահնամի տաղաչափական ձևը 6 — 5 = 11 վանկ, վորը սակայն այնքան ել չի հաջողվել նրան:

Ահա մի նմուշ՝

Աբազան ներս կոչեց պատանին սիրով
Յեղ շատ բաներ հարցուց Բառաքի վրայով
Իր գահուն մոտերը տեղ ցուցուց անոր
Պալատեն վոչ հեռու մի տուն փառավոր...
Իրվագ Ա.

5. Ֆիրզուսի, Սոհրաբի «Մամանդ» ձին. (քողվածք Ս. Գյուլզադյանցի Թարգմանություններէ) 70 տող. «Գիր և կյանք» Հովհ. Մալխասյանի և Նար-Դոսի. Թիֆլիս 1911 թ. էջ 593.

6. Ֆիրզուսու «Բեժան և Մանիժա» վեպի նախերգանքը (Շահնամէյեց 72 տող) Թարգմ. Գևորգ Ասատուր. «Նորք», Յերևան 1924 թ. նո. 4, էջ 60 — 62.

Թարգմանիչը պահել ե ընազրի չափը 6 — 5 = 11:

Սե սաթի գիշերըն ե կպրում լողում
Հրատն յերեակ այուրը չեն զոզում...

Գ. Ա. իր Թարգմանության տակ ունի այսպիսի ծանոթություն՝

«Աբուլ Դասիմ Թուսեյին, մականունով Ֆիրզուսին, Պարսկաստանի ամենամեծ եպիկ բանաստեղծը, ապրում եր 925—1020 թվականին...»

«Շահ-Նամէ»-յի բարձր դեղարվեստական եպիզոդ-վեպերից մեկն ե «Բեժանի և Մանիժայի» դաստանը — վորի նախերգանքի Թարգմանությունը տալիս ենք այստեղ»:

7. Ֆիրզուսի. 1. «Փոքրիկ բանաստեղծը» «Աղբյուր» ամսագիր, Թիֆլիս»

1884 նո. 8 — 9, էջ 288 — 296. 2. «Պատանի բանաստեղծը», էջ 297 — 304 և 3. «Դրախտայինը» նո. 10, էջ 359 — 364:

Թարգմանիչը՝ Րաֆֆին ունի այսպիսի ծանոթություն՝

«Թարգմանելով Վ. Ովսենկովի այդ գեղեցիկ աշխատությունը, թույլ տվեցինք մեզ մի քանի տեղերում փոփոխություն անել, վորոնք չէին համապատասխանում այն ավանդությանը, վոր կապված ե Պարսից մեծ բանաստեղծի կենսադրության հետ»:

8. Ֆիրզուսից, 6 տող Թարգմանություն (ըստ յերևույթին սուսերենից)

«Կուզեցի հարվել, ձուլվել իմ յերգին...»
Հով. Թումանյան, «Բանաստեղծություններ»
Թիֆլիս, 1903, էջ 223.

9. «Ներգիծարանը» թիւն.

Ի դիմաց մեծանուն բանաստեղծ պարսից Ֆիրզուսի մականվանելոյ առ ուլթան Մանուզ շահն իւրեանց այնը աղազաւ զի Շահն այս խոստացաւ տալ նմա զհարուստ վարձ վասն յօրինելոյ զգիրքն Շահնամէ չափաբերական օճիւրայց յետ աւարաման գործոյս անկատար եթող խոսմունս իւր»

«Ով արքա Մանուզ արքող աշխարհաց՝
Թէ չունես զերկիւզ իմա՝ դոյ աստուած...»

Ամբողջը բնութում ե 202 տող. Թարգմանություն Սեյադի:

«Երկասիրութիւն Սեյադի կապիտան Պետրոս բեգի Մազաթեանց. Բազու, 1884. դ. մտո, էջ 31:

10. Ֆիրզուսի (Հայնէից)

Ո՛վ ինչ ե ասում...
Յերբ վոր աղքատը մի խոսք ե խոսում
Թումանի մասին—արծաթի թուման
պետք ե հասկանալ և ոչ ավել բան,

այսպես շարունակվում ե մինչև 154 տող.

Թարգմ. Րաֆֆի, «Աղբյուր» Թիֆլ. 1884, էջ 352—358.

11. Պոետ Ֆիրզուսի, Հայնրիխ Հայնեյի. (տաղաչափական)

Յեթե մի անճարակ աղքատ
Մտքումն իր հաջով բոկսի,
Ի հարկե, կիտրոնի վոչ շատ
Արծաթե թումանի մասին...

ա յա կես շարունակվում է և բռնում ամբողջը 154 տող. թարգմ. Սո-
ղոմոն Տարոնցու:

«Սորհ. Հայաստան» 1934 թ., № 122.

12. Ֆ Ի ր զ ու ս ի, Ծաղր սուլթան Մանուելի մասին. (տաղաչափական)

Ով աշխարհակալ դու. սուլթան Մանուել
Մարդուց չես քաշվում, քաշվիր Աստրժուց...

Ա յա կես շարունակվում է, ամբողջը բռնելով 218 տող:
Թարգմ. Սողոմոն Տարոնցու. «Ս. Հայաստան»
1934 թ. № 141.

13. Ֆ Ի ր զ ու ս ի, Հատվածներ «Շահ-Նամե»-ից

Զարմանալի յե մարդկային թե մարմինը թե հոգին:
Շարունակվում է, բռնելով 28 տող.
Թարգմ. Սողոմոն Տարոնցու, «Գրական թերթ»
1934 թ. № 18.

14. Ֆ Ի ր զ ու ս ի, Ռոստամի և Ջոհրբի վերջին մենամարտը:
Թարգմ. Սողոմոն Տարոնցի, «Գրական թերթ» 1934, № 20.

15. Թ Ի ր ա ք յ ա ն Մ Ի Ն Ր Ղ ա տ.

Պրոֆ. Հրաչյա Աճառյանը մեզ հաղորդեց, Վոր Նյու-Յորկից,
Հ. Թիրաքյանի վորդի Միհրդատ Թիրաքյանից ստացել և մի
նամակ և այդ գրություն մեջ վերջինս հաղորդում է, Վոր ինքը
Թարգմանում է Ֆիրդուսու ամբողջական Շահնամեն, և Վոր ար-
դեն գործի մի յերրորդ մասը պատրաստ և ապագրություն:

Բ. ՖԻՐԻՈՒՍՈՒ «ՇԱՀ-ՆԱՄԵ»-ՅԻ ՅԵՎ ՀԵՐՈՍՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. Ֆիրդուսին և իրեն Շահնամե քերթվածը
«Բազմավեց» ամսագիր, Վենետիկ 1858 թ. էջ 362 — 366.

Հողվածագիրը տալիս և բանաստեղծի կենսագրությունը,
հայտնում և նույնպես, Վոր Շահնամեն առաջին անգամ Ֆրանս.
Թարգմանված է 1838-ին և բնագրով հանդերձ հրատարակված
Պ. Մոլ արևելագետի կողմից:

2. Գ և ո Ր Գ Ա Օ ա տ ու ր — Ֆիրդուսին, Ռոստամ և Ջոհրբ, Ս. Գյուլզա-
դյանի հրատարակության մասին քննադատական հոդված, «Մուրճ» 1894 նո. 5.

Բազմավեցի զանազան պատկերներ

3. Խ ա լ ա թ յ ա ն ց Բ[ազբաթ], Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մեջ ա. առաջարան, բ. նյութ, վանա, հողագա և Ապարանի բարբառներով. Պարբերապարունթյուն «Բանասեր»-ի 1901.

Այս գիրքը պարունակում է առաջաբան, վորի մեջ ա. Հայ և Պարսիկ հերոսները. բ. «Արքայից գրքի» (Շահնամեյի) գրականական մշակումը. գ. Շահնամեյի համառոտ բովանդակությունը: Ելուք, վորի մեջ 1. Բ ու ը ղ ի, պատմել է Ապարանի Թաքարի գյուղից Բարսեղ Հարունթյունյանը, 2. Ռ ո ս տ ա մ, պատմել է վանի Զիրուխու գյուղացի վարդան Գալստյանը՝ Եջմիածնում, 3. Ռ ը ս տ ա մ ի Զալ. պատմել է Ապարանի Զամրու գյուղից Մուրադ Մխիթարյանը, 4. Ռ ո ս տ ա մ, քրդերեն վարիանտ, պատմել է Սուրմալույի Քարվանսարա գյուղից յեզիզի Փիր Կակոն:

4. Հ ո վ ա ս ի ժ յ ա ն Գ ա ռ ե գ ի ն վ., Հայ Իրանական վեպ Ռոստամ Զալ ժողովրդական վեպ, տեկտը և ուսումնասիրություն «Ազգագրական Հանդես»-Թիֆլիս, գիրք 8—9, 1901—2.

5. Հ ա յ կ ու ն ի Ս ա ը զ ի ն, Ռոստամ ու Զալ, ապա «Ընտանի Զալ» երկու տեկտ Մոկաց և Քաջբերունյաց Արծկեյի Աւրնիլոյս գլուղի բարբառով «Եմինյան Ազգագրական Ժողովածու», Մոսկով 1903

6. Լ ա լ ա յ ա ն Յ ե ը վ ա ն ց, Ռոստամ Զալ, Եր Բայազեզի բարբառով «Ազգագրական Հանդես» 1906 նո. 2 (գիրք 14):

Գ. ՖԻՐԴՈՒՍՈՒ ԱՆՎԱՆ ԿԱՄ «ՇԱՀՆԱՄԵ»-ՅԻ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Կ ո ս տ ա ն ղ ի ն Յ ե ը զ ն կ ա ց ի (տաղերգու 14 դարի), իր մի տաղը հորինել է Շահնամեյի տաղաչափությամբ, վոր ունի այսպիսի վերնագիր՝ «Բանթալապան անցաւոր մեծութեան...» այս վերնագրի տակ ունի այսպիսի ծանոթություն.

«Այր մի կայր եւ Շահնամայ տեք ձայնով, նա եղբայրք խնդրեցին, թէ ի Շահնամէի ձայն մեզ ոտանաւոր ասա, ես շինեցի դրանս գայս ի Շահնամայի ձայն կարգացէք»:

Ինչպես յերևում է Յերզնկացու որերում Հայաստանում յերգվել և ասվել են Շահնամեյից հատվածներ, վորոնք և պատճառ են դարձել մեր տաղերգույին գրել նույն շափով մի վտանավոր, վոր նույն «ձայնով կարդան» հայերեն:

Յանուն անմեղին Աստուծոյ մեծին

Յանուն Հօր եւ որդւոյն որ է միածին... և այլն. 22 տուն.

Կոստ. Երզնկացի, Վենետիկ, 1905 էջ 198.

«Թեպետ և Կոստանդինի ժողովուրդը «Բանք յազգս անցաւոր մեծութեան», Շահնամայի բովանդակութեան և նույն իսկ գեղեցիկութեան հետ վոչ մի կապ չունի, գրուած է Կ. Կոստանյանց, բայց և այնպես մենք տեսնում ենք, վոր Կոստանդինը վոչ միայն Ֆիրզուսու տաղաչափութեանը քաջ տեղյակ է, այլ մինչև անգամ նորա ձեռքին էլ և հետևում, նա իր յերգն սկսում և գրեթէ այնպես, ինչպես Ֆիրզուսին յուր Շահնաման»։ «Գր. Աղթամարցի և իր տաղերը», Թիֆլ. 1898. էջ 107.

2. Գրիգոր Աղթամարցի.

Իր տաղերից մեկի մեջ («Տաղ վասն սիրոյ») Աղթամարցին ունի այսպիսի տողեր.

Ունքերդ և քաման, թարթափդ և քո բեր
Ջահանգար լաջար մեքունի թապտեր,

Հրատարակողը՝ Կոստանյանց իր ծանոթութեան մեջ ասում է՝

«Աղթամարցին թեևս Ֆիրզուսու Շահնամայից առած և Ջահանգար լաջար մեքունի քապտիք նախադասութիւնը, վորովհետև քահանգար և քիհանգար (աշխարհակալ) Շահնամայի յերգչի սիրած խոսքն է».

Կ. Կոստ. «Գրիգոր Աղթամարցի և յուր տաղերը» Թիֆլ. 1898 էջ 71.

3. Կոստանյան Կ.

Գր. Աղթամարցու տողերին կից իր հրատարակած «Ալեքսանդրի պատմութեան կաֆաների» առաջաբանում Կ. Կ. գրում է՝

«Այլ անգամի թողնելով պարզելու այն խնդիրը, թե վոր չափով ազգեցութիւն և ունեցել միջնադարյան հայոց գրականութեան վրա, այժմյան հարեան ցեղերի, մասնավոր պարսից բանաստեղծութիւնը, մենք այստեղ կարեւոր ենք համարում հիշատակել, վոր Աղեքսանդրի պատմութեան մեջ կաֆաներ հյուսող յերգիչներն անշուշտ ծանոթ են յեղև Շահնամայի այս մասերին, վորոնք վերաբերվում են Աղեքսանդրին»:

«Գր. Աղթամ.» էջ 106.

4. Սայաթ-Նովա.

Իր «Գուն և զլիսն իմաստուն իս» խաղի մեջ աշուղն ունի այսպիսի մի տող.

«Զկա ըիդ պես հուրմի հեքիմ՝ դուն Բոստամի Զալ թագավոր».

Գ. Ալավերդյանն իր հրատարակութեան մի ծանոթութեան մեջ ասում է.

«Բոստամի Զալ — Բյուստամի Զալ. Զալի վորդի Բյուստամն՝ վորո քաջութիւններն գովաբանում և Ֆիրզուսին իր Շահնամայում»:

Սայաթ-Նովա, Մոսկվա 1852 էջ 67.

Գ. Ասոնյան իր «Սայաթ-Նովայի» մեջ (Յերևան 1932 թ.) նույն խաղի տակ ծանոթութեան մեջ ունի այսպիսի տեղեկաւոր.

«Բոստամի Զալ միջնադարյան հռչակավոր պարսից բանաստեղծ Ֆիրզուսու Շահ-Նամայի հերոսներից են Զալ և նրա վորդի Բոստամը»:

5. Շահնազիդյան Սարաս.

«Գրիգոր Մաղիստրոսը, յուր ժամանակի (11 դար) բազմակողմանի և տաղանդավոր ուսումնականներից մէկը, «ճնորհոք Բրիտտոսի Ատուծոյ» յերեք որում հին և նոր կտակարանի պատմութիւնը փոխում և ժողովուրդը հազար տուն և յուրաքանչյուրը բաղկացած յերկու տողից, ինչպես և նույն դարու Իրանի ամենամեծ բանաստեղծը՝ Ֆիրզուսին, գրում և յուր ակննավոր «Շահնամա» 60 հազար տուն, նույնպես յերկտող՝ Վորպես յերկուսում և այս գործում Գրիգոր Մաղիստրոս հետեւել և Ֆիրզուսին բանաստեղծին, վորովհետև Ֆիրզուսին յուր Շահնաման գրել է 1009 թվին, իսկ Մաղիստրոսը 1044 թվին՝ Մեկը սկսում և պարսից առասպելական դարերից մինչև յուր ժամանակը, մյուսը՝ Աղամից մինչև յերկրորդ դարուստը՝ Յերկու ևս բանաստեղծութեան ձևը նույնն է»:

«Ամանային նամակներ» Մոսկվա, 1897, էջ 117:

6. Փորթուգալ Միքայել փաշա, «Պատմութիւն Նիդըլանդի և քրն-նութիւնը» Վենետիկ, 1903 թ.

Իր ընդարձակ առաջաբանում հեղինակը մի քանի անգամ հիշատակում է Ֆիրզուսու անունը լեզվական խնդիրների առընչութեամբ.

ա. «Բայց եւ ակն հանդիման կը տեսնենք այն այլալուծութիւնը՝ զոր իրենց պարսկերենը վշտասոյան Գարեհի որեն մինչև Սասանյանն Արտաշիր և ապա ցՖիրզուսին, դժվարին և հավատալ թե Հայկազն Տղրան և Վուսթայուս իրարու զուրացածը պիտի հասկանային, յեթե յերեք հանդիպոյին իրերաց, ինչպես վոր հայտնի յե՛ թե Արտաշիր, Հազկերտ և Ֆիրզուսին պիտի չկարեային հասկանալ Գարեհի լեզուն» էջ 87.

բ. Այժմ Պարսկաստանի հնագույն մատենադիրը Ֆիրզուսին է, զոր գրեաց իր Շահնաման Գրիստոսի 1003 թվականին, այս է մեր ձեռքը հասած նախնադույն հայ հեղինակութիւններեն 700 տարի ետքը», էջ 87.

գ. «Նույնպես Ֆիրզուսին ատենը վոչ միայն բեկտագիրք, այլ և Ալիստան, այլ և Սասանյան պաշտօնական լեզուն Բահլավի սեպված լեզուն էր», էջ 100.

դ. «... ինչպես և մոզական որենքը վանեցին ու ջնջեցին պարթևաց ատենը մտած հունական դիցապաշտութիւնը, ինչպես ալ ավելի վերջերս Ֆիրզուսին իր մեծահատոր դուրսագնորդութիւնը ջանացեր և հաջողեր էր ի գլուխ հանել

տանց գործածելու արաբական բառեր՝ վոր մուսք դրած էյին մահմեդական-
նութենն ետքը», էջ 109.

6. «Երկու գրութեան ձև ունին ետքը, չափեալ տաղեր՝ վորք պարսկց
վկայատանաց յերդերն ըլլալու էյին, եւ որովք հյուսեց վերջերս Ֆիրդուսին գյուր
գյուրազնեղութեանը», էջ 150.

7. Փ ա ո ն ա կ .

Իր «Ոմար Պայամի քառյակները» հրատարակութեան առա-
ջարանում մի քանի անգամ հիշատակում ե Ֆիրդուսու անունը.

«Իր (Պայամի) ծննդավայրն ե Նիշաբուր քաղաքը Պորսանի մեջ, վոր
պարսից բանաստեղծութեան մասին այնքան նախասիրական «տեղի իջման»
եղած կթվի ծնունդ աված ըլլալով տասնյակն ավելի պարսիկ բանաստեղծնե-
րու ինչպէս Ֆիրդուսին» և այլն:

«Ոմար պահած ե այդ համեստ մականունը (վրանական) փոխանակ ավելի
շողոշուն մը ընտրելու՝ ուրիշ պարսիկ բանաստեղծներու նման, ինչպէս Ֆիր-
դուսի (վոր «գրատեսային» կնշանակե), Մաադի (յերջանիկ), Ենվարի (լուսավոր):
«Ոմար Պայամ», Պարիզ 1904, էջ 3:

8. «Շ ա հ - Ն ա մ ե»-յ ի հ ա յ ե բ ե ն թ ա ր դ մ ա ն ու թ յ ու ն ք ը

Պոստում ե Ս. Գյուլզադյանի թարգմանութեաննրի մասին:

«Հանդ. Ամսօր.» 1896, էջ 253.

9. Ս ր վ ա ն ձ ա ե ա ն Գ ա ր ե դ ի ն վ .

Իր «Համով-հոտով» աշխատութեան մեջ Գ. բաժնում, «Քանի
մը հեքաթներ» վերնագրի տակ, տպագրել ե «Մ ա լ մ ա ն ն ու
Ռ ո ս ս ո մ ն» անունը կրող մի փոքրիկ «հեքիաթ»: Այստեղ Ռոս-
սոմի հայրը Չ ա լ ի փոխարեն կոչվում ե Չ ա լ , ձին՝ Ն ե ջ ե բ ա-
լ ա ք : Ռոսսոմ մենամարտի յե զուրս գալիս Մալմանի դեմ.

«Ձեները կը փռվին, կուտան կ'առնեն, կեղնեն ձին, կը գրկվն ու մեկ-
մեկու բարձամեն կու կախվին Մինչև այսօր իրար չեն հաղթած: Ան ա յ ա ե
վոր քանի տարին հեղ մը դիրար կը քաշկուտեն ու գիրար կը ջրոքեն, ատոնց
զարբեն ժամկ կը լինի...»:

«Համով-հոտով», Թիֆլ. 1904, էջ 222.

10. «Ֆ ի ր դ ու ս ու «Շ ա հ - Ն ա մ ե»-յ ի հ ա յ ե բ ե ն թ ա ր դ մ ա ն ու թ յ ու ն ք ը

Պոստում ե Ս. Գյուլզադյանի թարգմանութեաննրն ամ-
բողջական հրատարակութեան հանձնելու մասին:

«Արձագանք» Թիֆլ. 1906 թ., № 71.

11. Ֆ ր դ ու ս ի (935—1020) պատմերներ նրա կյանքից, կազմեց Աթ.
Քնկոյանց. Թիֆլ. 1912. Հրատարակութուն «Հերմես» տպարանի. 24 էջ.

Կազմողն իր գրքույկի մինչև 20-րդ էջը բանաստեղծի կեն-
սագրութեանն անելով, վերջը առաջ ե բերում մի քանի հատ-
վածներ Գյուլզադյանի թարգմանութեաննրից:

12. Շ ա հ ն ա դ ա ր յ ա ն Աս. Ֆիրդուսու «Շահ-Նամե»-յի ձեռագրի մի
որինակը.

Հոգվածագիրը խոսում ե Յերեանի Պետ. Թանգարանում
գտնվող «Շահ-Նամե»-յի ձեռագրի մասին, վոր գրված ե Հիճրայի
1245 թվին (1827-ին). Մահմուտ անունով մի խանի հրամանով և
Մահմուդ Հյուսեյին Իրն ալի Մուհամեդ ազավալի ձեռքով:

«Պ. Հայաստան» 1934 թ. № 120.

13. Ո ր բ ե լ ի Ի ո ս ի Ֆ. «Շահ-Նամե» (Ֆիրդուսու ծննդյան 1000-ամ-
յակի առթիվ).

Հոգվածագիրը խոսում ե Ֆիրդուսու և նրա ստեղծագործու-
թեաննրի գրական ու գեղարվեստական արժեքի վրա, նշելով վոր
բանաստեղծի 1000-ամյակի տոնը «միջազգային բնույթ ե կրում»:
«Պ. Հայաստան», 1934, հունիսի 30.

14. Մ ե լ ի ք - Ո հ ա ն ջ ա ն յ ա ն Կ., «Ֆիրդուսին».

Տպագրված ե հեղինակի «Ֆիրդուսին և իրանական վիպական
մոտիվները «Շահ-Նամե»-յում և հայ մատենագրութեան մեջ» աշ-
խատութեան առաջին գլխի մի մասը:

«Սորհրդ. Արվեստ» 1934 թ. № 5—6.

Կազմելով այս բիրլիոգրաֆիական տեղեկատու հոգվածը, մենք
այն կարծիքին չենք, վոր սա մի լրակատար աշխատանք ե. թե-
րևս մեր պարբերական մամուլի մեջ լինին դարձյալ ուրիշ ուրիշ
հոգվածներ և հիշատակութեաննր, վորոնց հավաքելը և ի մի
խմբելը կը մնա հետագային:

Ինչպէս տեսանք Շահնամեյի հանճարեղ հեղինակի անունը
մեր բանասերները և թարգմանիչները գրում են տարբեր ձե-
վերով՝ Ֆ ր դ ու ս ի , Ֆ ի ր դ ու ս ի , Ֆ ի ր դ ո վ ս , Ֆ ի ր դ ե ս , Ֆ ի ր -
տ ու զ ի : Վժը ձևն ե ավելի ճիշտը, դրա պատասխանը թողնում
ենք մեր լեզվաբաններին և պարսկագետներին:

ԱՍ. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

<ՇԱՀ-ՆԱՍԵՆ>-ՅԻ ԶԵՌԱԳՐԻ ՄԻ ՈՐԻՆԱԿԸ

Է. Հաշակափոր Ֆիրզուսու «Շահ-Նամե»-յի դյուցազններգությունը յուր գրավիչ բովանդակութեամբ և գեղարվեստական հոյակապ կառուցվածքով պարսիկ ժողովրդի ամենասիրելի ընթերցանութեան գիրքն է յեղև: Դարեր շարունակ բաղմաթիվ ձեռագիր օրինակներ են արտագրվել նրանից, վորոնք մեծամասամբ զարգարվել են «Շահ-Նամե»-յի ալ և ալ մասերի բովանդակութեան հիման վրա վառ յերևակայութեամբ ստեղծած նկարներով: մինչև անգամ յերբ Պարսկաստանում և Հնդկաստանում արդեն սկսել է յին հրատարակվել «Շահ-Նամե»-յի վիմատիպ օրինակները (XIX դարի սկզբներէն), զրանից հետո էլ դեռ բավական ժամանակ Ֆիրզուսու հանճարի յերկրպագու անհատներ շարունակում է յին ալ նույն գրքի ձեռագիր օրինակները պատրաստել տալ իրենց ընթերցանութեան համար: Ալ և պատճառը, վոր ներկայումս «Շահ-Նամե»-յի բաղմաթիվ ձեռագիր օրինակներ կան վոչ միայն Պարսկաստանում, Հնդկաստանում, Իրաքում և Թուրքիայում, ալ և աշխարհիս բոլոր քիչ ու շատ հայտնի թանգարանների ձեռագրատներում և մասնավոր անձանց մոտ: «Շահ-Նամե»-յի ամենահին ձեռագիր օրինակը, վորը հասել է մինչև մեր օրերը, արտագրված է XIII—XIV դարերում, Ֆիրզուսու մահվանից 2—3 դար հետո:

Թ. Հայաստանի Պետական Կուլտ-պատմական թանգարանը ներկայումս ունի «Շահ-Նամե»-յի յերկու ձեռագիր նկարազարդ պարսկերեն օրինակներ, վորոնցից ամենից ավելի աչքի յե ընկնում № 20-ը (բնագույքամտոյանի № 4786/327), վորն ստացվել է Լազարյան ձեռարանից:

Ալ և ձեռագիրը թեև արտագրվել է XIX դարի առաջին կեսում, հետեաբար վերջին ժամանակի գործ է, բայց ձեռագրի թե ներքին և թե արտաքին հանգամանքներից, ինչպես նաև մասնական հարկութեան տեսակետից յերևում է, վոր դա ընդօրինակված է XVI—XVII դարերի լավագույն մի օրինակից:

«Շահ-Նամե»-յի այս ձեռագրի մեծութեանն է 35×23×5 ս.

բաղկացած է 389 թերթից (777 էջ)։ յուրաքանչյուր էջը հավա-
սարաչափ բաժանված է 4 սյունյակի, վորոնցից ամեն մեկի բարձ-
րությունն է 19, լայնությունը 2 ա. և բովանդակում է 27 տող-
բացի գրանից սյունյակները լուսանցքների կողմից (վերին, ներ-
քևի և աջ կամ ձախ) շրջափակված են համաչափ լայնությամբ
գծած արտաքին մի այլ սյունյակով, ուր վոտանավորների տո-
ղերի գրությունը շարունակվում է թեք ուղղությամբ և ուր տո-
ղամիջերին թողնված են յուսանկյունաձև գծազրամ փոքր և ազատ
տարածություններ տողերի թեքության ուղղությունը ճշտու-
թյամբ պահպանելու համար։ Շրջափակի սյունյակը պարունակում
է 50 տող։ Յուրաքանչյուր էջ ունի յերկու լուսանցք, վորոնցից
ա-ի լայնությունն է 1,7 ա. (հաշվելով թերթի ծայրից) և բա-
ժանված է հարևան մի այլ լուսանցքից յերեք գծով, մյուս լու-
սանցքի լայնությունն է 3 ա. և բաժանված է թեք գրությամբ
տողերի սյունյակից վեց դանազանագույն գծով։ Լուսանցքները,
արաբական տառերով գրված ձեռագրերում ընդունված սովորու-
թյան հակառակ, միանգամայն ազատ են վորևե գրությունից։
Մարող ձեռագիրն այնպիսի խնամքով և մեծ զգուշությամբ է
գրված, վոր չկա ավելացրած կամ ուղղած մի բառ անգամ։ Թեք-
թերի յերկրորդ էջերի ներքևի լուսանցքներում կրկնված է հա-
ջորդ էջի առաջին տողի մի կամ յերկու բառը՝ բովանդակության
շարունակությունը ճշտությամբ պահպանելու համար։ Թուղթը
մարմնագույն է, հղկված և խիստ բարակ, ունի խավաքարտե
կազմ, վորի արտաքին յերկու յերեսները պատերազմների տեսա-
քաններ են նկարված, իսկ նույն կազմի ներսի յերեսները քա-
ռանկյունի զարդարուն շրջանակի մեջ մուգ-կարմրագույն ֆոնի
վրա ծաղիկներ և թռչուններ են պատկերացրած. ձեռագրի սկզբ-
բից և վերջից մեկական մուգ-դեղնագույն թերթեր իրև պահ-
պանակ են ծառայում։ Գրությունը մանրատառ նասխի յե սևա-
գույն մեխանով, պարզ և անշփոթ տառերով, անոնց ավելորդ
գծերի. վերնագրերը՝ բաց կարմրագույն մեխանով։ Ձեռագիրը լավ
վճակում է գտնվում, միայն մի քանի թերթեր լուսանցքների
կողմից, ինչպես նաև ա-ին էջի խորանագարդը, թղթի նրբու-
թյան և նկարների գույների աղբեցության շնորհիվ քիչ պա-
տառվածք և ձեղքվածքներ ունին. ջրաներկ մանրանկարների մեջ
սպիտակ գույնը մասամբ թափված է։

Ձեռագրի 1, 2, 411 էջերը մանրանկար ծաղիկներով և արե-
վելյան վոճով գեղեցիկ խորանագարդեր են, ուր տիրապետող
գույներն են վոսկեգույնը, մանիշակագույնը, բաց և մուգ կար-
միրը, մասամբ նաև սպիտակագույնը. 1, 2, 12, 13, 411, և 412
էջերի լուսանցքները ծաղիկազարդ են, իսկ նույն էջերի գրության
տողերն ընդգծված են վոսկեգույն, խոշոր կեռման գծերով։ Այս
մասի վերնագրերը գեանդված են նկարազարդ յեզրերով գծած լայն
վոսկեգույն ֆոնի վրա, իսկ այդ նույն էջերի սյունյակները բա-
ժանված են միմիանցից մանիշակագույն և կարմրագույն զար-
դարուն գծերով։

Ձեռագիրն ունի միայն մի հիշատակարան, վորը գեանդած է
գրքի վերջին (777 էջ) և բովանդակում է հետևյալը՝ «Յոգնու-
թյամբ պարզեառու թագաւորին ամեն մասով վերջացավ պեր-
ճարան և արժանավայել «Շահ-Նամե» գրքը ի վայելումն,
խմաստնագույն շեյխ Աբուլ Դասիմ Թուսիթ, մականվանյալն Ֆիր-
դուսի. տերն վոզորմե, գիլհաջ ամսի 3-ին չորեքշաբթի որը
1245 թվին [1828 թ.] ըստ հրամանի բարձրապատիվ, վսեմագույն,
փառապահ, յերջանկության ուղեկից, կորովի, արթնությամբն
շրջանայաց, հենարան մեծամեծների Մահմետ Քիարիմ Սանի,
նվաստ ծառա գրիչ Մահմետ Հուսեյին Իբն Ալի Մուհամմետ
Աղավալի»։ հայտնի չե գրության տեղը և նկարչի անունը։

«Շահ-Նամե»-յի այս ձեռագիրը բովանդակում է նախ մի
ընդարձակ նախարան (1—11 էջը) անոնց վորևե վերնագրի,
թեև դրա համար առանձին տեղ է թողնված. Այդ նախարանը
Ֆիրդուսու գրչին չի պատկանում, այլ կազմված է անհայտ մի
գրչի ձեռքով ալիլի հետին ժամանակներում, հավանականաբար
XIV դարի վերջին, ժողովրդի մեջ առածված ավանդությունների
հիման վրա և վերաբերում է Ֆիրդուսու կյանքին, «Շահ-Նամե»-ն
գրելու հանգամանքներին և վերջանում է գրքի մեջ հիշված գյու-
ցագույնների, իշխանական դինստախանների և թագավորների տա-
րեթիբի ցուցակով, Առաջին անգամ այդպիսի նախարան գեանդ-
ված ենք գտնում «Շահ-Նամե»-յի մի ձեռագրի մեջ, գրված 1425 թ.
Թիմուրի թուր Բեյխանգուր Սանի հրամանով (տպագրվել է 1892 թ.
Մեկենի հրատարակությամբ). նույնը պարունակում է նաև 1434 թ.
գրված մի այլ ձեռագիր, վորը Ֆրանսերեն թարգմանությամբ
հրատարակել և Վալլենբուրգը (Վիեննա 1810 թ.), ապա Դով-

լաթ-շահի ժող 1487 թ. ձեռագրում (հրատարակել է Վուլլերսը Բոննում 1831 թ.)։ Այնուհետև այդպիսի նախաբան ամփոփող ձեռագրերի թիվն ավելանում է։ Սա. Նազարյանը յուր դիպերտացիայի համար նյութ ծառայեցրեց այդ նախաբանը, վորը և թարգմանեց ռուսերեն։ Թեև ավանդույթ չունի, վորի հիման վրա կազմված է նախաբանը, կարող է վորոշ չափով միայն արձագանքը լինել իրականության, բայց դրա անհայտ հեղինակը լինելով բուն իրանցի և կատարելապես յերկրպագու Ֆիրդուսու հանճարին և նրա անմահ ստեղծագործության, համոզված է լինել, թե Ֆիրդուսու հայածական կյանքի և «Շահ-Նամե»-ն գրելու հանգամանքների մասին տարածված ավանդույթ չունն ամբողջովին համապատասխանում է իրականության. այդ պատճառով նա ճգնել է այս նախաբանի մեջ այնպիսի պատկերավոր վոճով և լուսավոր գույներով հանդես բերել Ֆիրդուսու դեմքը և անհրապույր ձևով գծագրել Ղազնևիի շահ Մահմուդին, վոր պարսիկ ընթերցող հասարակությանը միանգամայն համոզված է յեղել դրա ճշմարտությանը։ Բայց թե Ֆիրդուսու յուր մասին հայտնած տեղեկույթ չունենիր («Շահ-Նամե»-յի, «Յուսուֆ-Ջուլեյխա»-յի և «Յերգիթանը»-ի մեջ) և թե Ահմետ Արուզիի (այ Արուտի) 1116 թ. բանաստեղծի հայրենիք Թուսում նրա մասին հավաքած կենսագրական տեղեկույթ չունենիր մեծամասամբ չեն համապատասխանում ավանդական այդ ավյաներին¹։

Ձեռագրի 12-րդ էջից սկսվում է «Շահ-Նամե» դյուցազնի գույթ չունն առանց սովորական ընդունված վերնագրի (թեև գրա համար առանձին տեղ թողնված է)։ Վուլլերսի հրատարակույթ չունն (Լեյդեն 1877)² այս էջում ունի հետևյալ վերնագիրը՝ «Շահ-Նամե

¹ «Շահ-Նամե»-յի այդ նախաբանը բնույթյան տարակա յե գործքի և պարզաբանի Ժ. Մուր (1838 թ. Փարիզ), ինչպես նաև Նեոլգեկեն՝ յուր «Das iran. Nationalepos» արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ («Grundriss der iran. Philologie», Siras, 1895)։ Վուլլերսի 1877 թ. հրատարակույթ չունն չունի հիշյալ նախաբանը։

² «Շահ-Նամե»-յի բնագրի ամենավաղ հրատարակույթ չունն կատարել է Վուլլերսը 1877—1883 թ. թ. հիմնված Մուլի հրատարակույթ չունն վրա, ուր ցուցաբերված են նաև Մեկենի 1829 թվի հրատարակույթ չունն տարբեր ընթերցումները։ Վուլլերսը հրատարակել է «Շահ-Նամե»-յի միայն յերեք հատորը վերջին՝ չորրորդ, հատորը բացակայում է. ձեռագրի համեմատույթ չունն կատարված է Վուլլերսի հրատարակույթ չունն հետ։

դիրքը», «սկիզբ», «հանուն գիթած և վորոքմած սաստուծուն», վերջին դարձվածը հիշված է միայն 411 էջի վերնագրի ներքև, վորտեղից սկսվում է Լվարսարի պատմութ չուննը։ 16 յերկտողից հետո այս ձեռագրի և Վուլլերսի հրատարակույթ չունն վերնագրերն ընդհանուր գծերով միայն համապատասխանում են միմյանց, տարբերութ չունն նկատելի յե ավելի բառերի գործածութ չունն և վոճի կազմութ չունն մեջ։ Այսպես Վուլլերսի հրատ. ա-ին գլխի վերնագիրն է՝ «Պոսք ներբողական իմաստութ չունն մասին». մեր ձեռագիրը նույն վերնագիրն արտահայտում է՝ «գովեստ իմաստութ չունն». բ-րդ գլուխը՝ «Պոսք տեղեկքի ստեղծագործութ չունն մասին», իսկ ձեռագրի մեջ՝ «ստեղծագործութ չունն տարբերքի». Բացի դրանից ձեռագիրն ունի գլուխների ավելի քանակ, քան Վուլլերսի հրատարակույթ չուննը. և այդ նոր գլուխների հավելումից առաջացել է այն հանգամանքը, վոր վոտանավորների տողերի մե մասը կամ անցել է նախորդ գլխին և կամ կցվել հաջորդին։ Բայց և այնպես «Շահ-Նամե»-յի 60 հազար յերկտող վոտանավորների քանակը նույնն է թողնված։ Այլքի ընկնող տարբերութ չունն և նկատվում վոտանավորների տեղերի, ինչպես յերբեմն նաև հանգրի կազմութ չունն մեջ, յերբեմն տարբեր ածականների, հատկացուցիչների ու բայերի գործածութ չուննը ցույց է տալիս, վոր մեր ձեռագրի բնագիրը, վորը XVI—XVI դարերի գործ պիտի լինի, դեռ այդ ժամանակվանից ունեցել է ընթերցանութ չունն աչքի ընկնող տարբերութ չունններ։ Վուլլերսի հրատարակած «Շահ-Նամե»-յի յերբորդ հատորը վերջանում է Դարեհ վերջինի սպանութ չունն Աղեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակ, վորը համապատասխանում է մեր ձեռագրի 493 էջի վերնագրին՝ «Դարեհի կտակն Իսկենդերին», վորից հետո Ֆիրդուսին կրկին մի ձոն է նվիրում Մահմուդ շահին և ապա շարունակում յուր դյուցազնի գույթ չուննը, սակայն՝ «Իսկենդերի պարսից գահը բարձրանալը» և ապա հաջորդաբար շարահարում է մինչև Մասունյան Հազկերա վերջինի մահը։

Այս ձեռագրի ամենահետաքրքիր և ուշագրութ չունն արժանի կողմն է կազմում նրա մանրանկարչութ չուննը, վորով դարդարված են գրքի 52 էջերը. նկարչի համար իրեն նյութ են ծառայել «Շահ-Նամե»-յի մեջ զեղարվիստական պատկերացումով հանդես բերված դյուցազուհիները, առասպելական շրջանի թագավորները,

արքաները և զորավարներն ու հերոսները, նրանց կովի, վորսի, հանդեսների, խրախճանքի, սիրահարութեան և պալատական կյանքի այլ և այլ տեսարանները, ինչպես նաև այդ բոլորին կից իրանի կապտագույն կամ արեվառ յերկինքը, գորշ և լեռկ լեռներն ու բլուրները, կանաչ մարգագետինները, ջրառատ ավազանները և սաղարթախիտ նոճիները, Թեև ձեռագրիս մանրանկարչութեան հեղինակն ապրում էր XIX դարում, Ղաջարների հարստութեան շրջանում, յերբ պարսկական արվեստը վոչ միայն անկման վիճակում էր գտնվում, այլ և Սեֆեվյանների թողած հոյակապ ղեղարվեստական կառուցվածքները բարբարոսաբար ավերվում, իսկ վորմանկարները դաժով ծածկվում էին, բայց և այնպես նա կարողացել է վորոշ չափով հավատարիմ մնալ պարսից Սեֆեյան շրջանի (XVI—XVII դարերի) նկարչական գաղտցին։

Պարսից մանրանկարչութեանը շինական արվեստի ուժեղ ազդեցութեան և կրելու Դեռ ևս XIII դարում պարսից զանազան ֆեոդալների պալատները, ինչպես և հասարակական այլ և այլ շինութեանները զարգարված էին շինացի արվեստագետների ձեռքով։ Շահ Արաս մեծի ժամանակ նշանավոր նկարիչներ հրավիրվեցին Չինաստանից, Հնդկաստանից և Յեթրոպայից։ Հնդկ հրչակավոր նկարիչ Մանին յերկար ժամանակ մնաց Պարսկաստանում, յուրացրեց պարսից հին նկարչական գաղտցի արվեստը և տիրապետելով նրա տեխնիկային՝ կարողացավ հոյակապ ղեղեցկութեամբ զարդարել Սեֆեվյանների պալատները։ Ահա այդ ժամանակն է, վոր սկսվում է պարսկական արվեստի բենեսանսը՝ Ահմեթ Թավրիզին հիմնում է յուր նկարչական գաղտցը, վորտեղից յեջնում են տաղանդավոր արվեստագետներ, վորոնց ամենանշանավոր ներկայացուցիչն էր Բենդադեն, վորի Մասադու «Բոստան»-ի նկարագրերը համարվում են պարսից արվեստի մեծագույն ստեղծագործութեանները։ Պարսկական արվեստն ունեցավ նաև գործնական մեծ նշանակություն. հանդես յեկան արհեստագետներ, վորոնք փայտի, պղնձի, արծաթի և վոսկորի վրա սկսեցին ղեղեցիկ կերպով և մեծ ճաշակով փորագրել այն, ինչ վոր տալիս էր պարսկական մանրանկարչութեանը կամ թե նույնը գործագրել նաև գորգագործութեան մեջ և շինանյութերի համար շքադյուս պատրաստելու։

Ահա այդ գաղտցին և հետևել նաև այս ձեռագրի անանուն։

Ռոստոմը պայմանում է Իսպինդխանին

նկարչիչը, վորն յուր տաղանդի ամբողջ ուժով աշխատել և բազմազան և նուրբ գունների ներդաշնակութեամբ պատկերացնել արեւելյան քնքուշութեանն ու գրավչութեանը: Այստեղ հանդես բերված նկարներն իրենց հիմնական գծերով զեկորատիվ են, ավելի ուժեղ տպավորութեան գործելու համար և վոչ իրական. նկարչին հաջողվել է ջատուեն կերպով պատկերացնել Իրանի պարձառ-կանաչ մարգագետինը, բարձր սաղարթախիտ նոճիները, մուգ-կապտագույն ջրերը, լազուր կամ արևմտ յերկնակամարը, ինչպես նաև լերկ լեռներն ու բլուրները և բաց մոխրագույն գետինը, պալատական կահկարասիների նկարազարդերը, մարգկանց հողուտաների, ձիերի և փղերի ծածկոցների ղեղեցկահարու գործվածքները և այլն: Նկարչի սիրած ժանրն է հանդես բերած գույնազուսների, թագավորների, զինվորների, ձիերի և փղերի խտացրած նկարները առ ավելի փոքր տարածութեան վրա, ուր շատ անգամ խախտվում և հեռանկարի հիմնական սկզբունքը ինչպես արեւելյան շատ զեղարվեստագետներին, այնպես էլ «Շահ-Նամե»-յի այս ձևագրի նկարչին չի հաջողվել ճշտութեամբ պատկերացնել մարդկանց գեմքերի գծագրութեանը նրանց հոգեկան ապրումներին այլ և այլ մոմենտներում. հանդես բերված մարդկանց գիմագծերն առհասարակ միատեսակ են, ստոն ու անկենդան թե ուրախութեան և թե սարսափի բոպեներին. յերբեմն նույն իսկ մարմնի զանազան անդամների համաչափութեանը ճշտութեամբ չի պահպանված: Չնայելով այս պակասութեաններին, վոր հատուկ են առհասարակ արեւելյան մանրանկարչութեան, այնուամենայնիվ «Շահ-Նամե»-յի այս ձևագիրը բավական մեծ հետաքրքրութեան է ներկայացնում թե մյուս ձևագրերից ունեցած տարբեր ընթերցանութեամբ և թե գլխավորապես պարսկական մանրանկարչական արվեստի ուսումնասիրութեան տեսակետից¹:

¹ Ներկա ժողովածուի մեջ լույս տեսնող մանրանկարները վերցրված են այս ձևագրի «Շահ-Նամե»-յի որչանակից: Խմբ.

« Ռ Ո Ս Տ Ա Մ - Զ Ա Լ »

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊ

Պատմեց Նառեկիցի ՊԱՏՈՒՐ ՊՈՂՈՍԵԱՆ

Գրի առաջի 1915 թ.
ԱՐՏԱՇԵՍ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

Խմբագրություն յեկ առաջարան
Կ. Մեկրի-Ունեթանեթանի

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Ռոստամ-Ջալ» ժողովրդական վեպի այս պատումը դանձում է ՀՄԽԿ Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտի ֆոլկլորի արխիվում և Այտեղ կենտրոնացած են ասորիներ առաջ «Հայ Ազգագրական Ընկերության» նախածնունդով և վաստակազոր ազգագրագետ Յերվ. Լալայանի անմիջական ղեկավարությամբ կազմակերպված բանահյուսական գիտարշավի նյութերը Այդ գիտարշավը մոտ 2 — 3 տարի տևող ֆոլկլորիստիկ աշխատանքների ընթացքում հավաքել ու դրել է ասել հազարից ավելի «Տեքստեր», վեպեր և գրույցներ, մի քանի հարյուր առակներ, հազարավոր առածներ, հանելուկներ, յերգեր, տաղեր, շուտասեպուկներ և այլն:

Գիտարշավի նյութերի մեջ աչքի չեն ընկնում «Ռոստամ-Ջալ» հայ-իրանական ժողովրդական վեպի 7 վարիանտները:

Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտը 1932 թ. սկսած յեռանդուն հավաքում է հայ և քուրդ ֆոլկլորը Ընդամենը յերկու տարվա ընթացքում կազմակերպված գիտարշակներ, անհատական գործուղումների միջոցով ի թիվս այլ բանահյուսական նյութերի՝ զբի յեն անվամբ հայ-իրանական և քուրդ-իրանական այս ժողովրդական վեպի 10 — 12 նոր պատմներ: Գրանցված նյութերի մեջ մանավանդ աչքի չեն ընկնում քուրդ-իրանական վեպի քրդական վերսիաները, վորոնց մեծագույն մասը յերգել կամ ասել են հնչուն վտանափորներով Թորոնդային Հայաստանում ներկայումս հաստատված՝ սասունցի, մսկայի, շուտախցի և ուրիշ գավառների հայերը՝:

Ինստիտուտի «Ֆոլկլորի արխիվում» կուտակված հայ-իրանական վեպի պատմները, վորպես նմուշ, առաջարկում են ֆոլկլորիստների և իրանագետների հատուկ ուշադրությանն այս վերսիան:

Պատումիս սուսցոդն և Նարեկցի (Սեռունիք) անգրագետ քրտանչի՝ Պատուր Պողոսյան (50 տարեկան, զբի ասնելու մամանակ), վորը լսել է սովորել է այս «Տեքստեր» համայնուղացի հռչակավոր «Տեքստ քոող» հյուան Ուստա Հարոյնց Ուստա Հարոն, Պատուրի սեպուկ, բացի «Ռոստամ-Ջալ»-ի այս հյուղից գիտեր ևս ուրիշ հյուղեր և բազմաթիվ հայերեն և քրդերեն տեքստեր ու գրույցներ:

«Ռոստամ-Ջալ»-ի այս պատումը զբի յե ասել 1915 թ. ն. Ալեքսանդրա-

¹ Ինստիտուտի Քրդագիտական սեկցիան պատրաստում է քուրդ-իրանական վեպի քննական հրատարակությունը (քննարկ, ծանոթագրություններ, գրական-բանասիրական ներածություն և լատարան):

պրում նարեկցի ուսուցիչ (այժմ հանգուցյայ) Արաբիս Բարեղյանը՝ Սո ազգազարգես Եր. Լալայանի ամենադասնազուն ողնականն է յեղած Ա. Բարեղյանի գրչին են պատկանում Ինստիտուտի ժողովածուների մեջ մոտ 150 հեքաթ, զրույց և այլն, վոր նա զրի յե առել իր կարողութունների համեմատ, հատուկ ուշադրութուն դարձնելով հավաքած նյութերի բարբառային առանձնահատկութունների վրա:

Լույս ընծայվող այս պատուէր ձեռագրի մեջ արձակ է զրի առնված: Ընթերցանութիւնը դուռ ապնելու, ինչպես և վեպի բովանդակութիւնն ըստ եպիգրֆների ավելի ընդգծելու և կոնկրետացնելու նպատակով՝ մենք հատմանների յենք բաժանել այն, յուրաքանչյուր եպիգրֆին տալով հատուկ վերնագիր՝ Բացի դրանից հարադատութիւնը պահպանելով պատուէրի տեքստը՝ վեր ենք ածել մեր ժողովրդական վեպին հատուկ «փոսանավորի» տողերի: Քմբազարկան այս աշխատանքը կատարելիս՝ հիմք ենք ընդունել մեր բանահյուսութիւնն և տաղաչափութիւնն հայտնի մասնագետ պրոֆ. Մանուկ Աբեղյանի ժողովրդ. վեպի տողաւան սկզբունքները:

... «Յամբական փոսանավորների մեջ, առում է պրոֆ. Մ. Աբեղյանը, մեկ մեկ կարող են շարժուել դուրսէլամբ մասնել անապետայան վտակեր, վորոնցով վերանում է յամբական ու թմբ միակերպութիւնը, և տողը մեկ վանկով յերկարում է: Այս միևնույնը կարող և լինել նաև յամբական պարզանչա տգտա փոսանավորի մեջ: Անապետների այս խոսնուրդն այնպես պետք է լինի, վոր իշխող վոտքը մնա յամբականը, այսինքն՝ յամբական վոտքերի թիվը տողի մեջ ավելի լինի, քան անապետայանը, վորպեսզի չփոխվի հորինվածքի ընդհանուր յամբական ընտանութիւնը»¹:

Այսպիսի ազատ փոսանավորներ գործ են ածվում մեր ժողովրդական յերգերի և վայրագների մեջ («Մոկաց Միրզեն», «Կարոտ խաչ», «Ալան Աղին», «Նարեկացին», «Ալեքսաննոս» և այլն): Այս տեսակի փոսանավորներով են աւժած և մեր «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի պատուհանները: «Այստեղ սիթմական վոտքը լսելի չի ավելի պատմական ու նկարագրական հատմանների, ինչպես և յերգերի մեջ. սիթմը համեմատաբար պակաս է կարճ խոսակցութիւնների մեջ: Հնում, յերբ յեղել են վարպետ ասացողներ, անշուշտ, ավելի մեծ տեղ է բռնել փոսանավորը, վորը հետագայում մասամբ վերածվել է արձակի»²:

Այս տեսակի փոսանավորի տողերի մեջ վանկերի թիվը կայուն չի և տատանվում է 2-ից մինչև ամենաշատը 15 — 16:

Մեջ բերենք մի նմուշ «Ռոստամ-Չալ» ժող. վեպի պատուէրի մեր տողատուէրից.

«Ռոստամ զընաց մեյդան, թող էխան.
Սալման ենդեխն եկավ:
Ենոնց սրտքեր երին սընդան,

¹ Պրոֆ. Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափութիւն, Յերևան 1933 թ., § 88, յեր. 365 հտվ:
² Անդ, յերես 370:

Ենոնց գորդեր երին կռան.
Ենպես դորդ կը դանեն մեկ-մեկու սրտին,
Կրակ մոտեն կը թալան.
Թուր խալնով, մնաց պուն.
Գորդ խալնով, մնաց ող:
Սըմուռ խավքեր ենոնց հախուն,
Փախան, գացին ձիայի Կաֆ»¹:

Մի յերկու խոսք էլ այս պատուէր բարբառի մասին
Նարեկի յբարբառը պատկանում է Վանա մայր ճյուղին²: Բացի «ա», «ո» և «ու» ձայնավորներից այս բարբառում կան նաև \bar{a} = արար. | (որին. «շքքքք» քառի մեջ), \bar{e} = գերմ. \bar{e} , \bar{o} = ֆրանս. \bar{o} » կամ գերմ. \bar{e} և \bar{o} :

Բաղաձայններից «գ», «կ» (մասամբ) և «ք» արտասանվում են ըմայնացած և հնչվում մտափորագն արագ արտասանած «գյ», «կյ» և «քյ»: Հատուկ տղադրական նիշ չունենալու պատճառով ըմայնացած այս բաղաձայնները թողնվում են անփոփոխ՝ «գ», «կ» և «ք»:

Այս յբարբառի մեջ բոլոր հայաբմատ, մի քանի էլ հայացած, քառերի «ն» դաձում է «խ», որինակ, «խաց» (հաց), «խեր» (հայր), «խինգ» (հինգ), «խամբ», «համբախ», «խալնով», «խեծնել», «խավքեր» և այլն: Հաճախ ձայնավորներից առաջ ավելանում է «ն» հնչյունը, որինակ, «հախալն» (աղբյուր), «հիլիլու», «հետք», «հեխու», «հըլին», «հըրդկել» և այլն:

Մյուս բաղաձայնները թողել ենք անփոփոխ բանահատմանը: Պետք է այստեղ նկատել, վոր հանդ. բանահատմանը չի հետևել դրանցման վորոշ սկզբունքը և տուրք է տվել արևելահայ և արևմտահայ խոսնի բարբառային տառադարձութիւնը:

Վերջում կցել ենք «Ռոտք և բարբառային դժվար հասկանալի քառերի և քերականական ձևերի բառարան»:

Հայ-իրանական վեպ «Ռոստամ-Չալը» չի վրիպել մեր հմուտ բանահատմանի աչքից: Մեր ժողովրդական բանահյուսութիւն, մասնավորապես «Սասնա ծռեր» ժող. վեպի պատուհաններին զուգընթաց՝ նրանք հավաքել և զրի յեն առել նաև ծաղումով ոտար՝ իրանական կամ քրդական, բայց ժամանակի ընթացքում հայացած, հարազատացած այս և սրա նման այլ ժողովրդական վեպեր: Այս բնագավառում մեծ փաստակ ունեն մեր բանահատմանների ավագ սերունդը՝ Գարեգին Սրվանձոյան, Սարգիս Հայկունի, Յերվանդ Լալայան, Բազբառ Մարտիանց, Գարեգին Հովսեփյան և ուրիշներ³: Սրանց ջանքերով հրատարակված և Կուլտուրայի Պատմ. Ինստիտուտում պահվող պատուհանները վիտ-

¹ «Ռոստամ-Չալ», գլուխ 15:
² Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտութիւն, ԵՄԺ, հտ. Ը, 1911, յեր. 140—155:
³ Տե՛ս Գարեգին Լեոնյան, «Յիրդ. Հայ դրակ. մեջ», յեր. 129—144:

յում են, վոր այս վեպը նույնքան տարածված է յեղել Հայաստանում, վորքան մեր «Սասնա ծաեր» ժողովրդական վեպը Մեր վեպի ասացողները՝ չնչին բացառութեամբ՝ գիտեն նաև «Ռոստամ-Ջալ»-ի ճյուղերից վորեւէ մեկը և դիտարկածն «ասուլ» են թէ հայերեն և թէ քրդերեն:

Հայ-իրանական վեպի հովաքման զուգընթաց՝ բանահավաքները (Բաղ-ձառախանց, Գար. Հովսեփյան) փորձեր են արել նաև ուսումնասիրելու հայկական պատմութեանը՝ համեմատած Ֆիրզուսու «Շահ-Նամե»-յի հետ նրանք արդեն նկատել են, վոր հայ-իրանական վեպը «փոխառութիւն» է Ֆիրզուսու «Շահ-Նամե»-յից, բայց այդ «փոխառութիւն»ը կատարված է միայն ելական, բուն վիպական մասերով, հաճախ աղբյուրի պատմվածքից տարբեր կապակցութեամբ, հայացքներով, շարահյուսութեամբ Մի հատված, վոր «Շահ-Նամե»-յի մեջ ուրիշ կապակցութեան մեջ է պատմված, այստեղ միացված է բոլորովին այլ պատմութեան կամ հատվածի հետ» և վեպի կառուցվածքի, շարահարմարութեան և գեղարվեստական տարբերութիւնները մեծ մասը բնաստանողի յերեւակայութեան և ստեղծագործութեան արդունք են, քան բուն, ժողովրդական վեպի մտեր»... «Ժողովուրդն յուր ստացած նյութը կրճատել կամ ավելացրել, փոփոխել և դասավորել է յուր հայացքները, ճաշակը և գեղարվեստական հակումների համեմատ» 2:

Հայ-իրանական վեպի և Ֆիրզուսու «Շահ-Նամե»-յի տարբերութիւնները մեծ մասը նաև պետք է տաճարացած լինեն հետևյալից. 1. Հայը կամ նրա միջնորդ աղբյուրն ուղավել է Ֆիրզուսու հեանողութեամբ XI—XII դ.դ. կազմված «Բարզու-Նամե»-յի, «Ֆերամարդ-Նամե»-յի և նման պոեմների վիպական մոտիվներից. 2. Հայկական վերսիան կազմված է բուրդ բանահյուսութեան-հերոսական վեպի միջնորդութեամբ և ազդեցութեամբ (հայ ասացողների մեծ մասն այդ վեպը պատմում — «ասուլ» է հայերեն և քրդերեն). 3. Հայ պատմողն, անշուշտ, ուղավել է նաև Ֆիրզուսուց առաջ և հետո Հայաստանում պատմվող Իրանի վեպերի և առասպելների մոտիվներից 3, և վերջապես, 4. Կոնտամիւնացիայի սկզբունքով հայ պատմողը միացրել է այդ իրանական վեպին հայ բանահյուսութիւնից, մասնավորապես «Սասնա ծաեր» ժող. վեպից՝ կախողներ և պատկերներ, վերամշակել է այդ վեպը, ձևով ու վորոշ չափով բովանդակութեամբ յուրացրել, ազգայնացրել:

«Շահ-Նամե»-յի, «Բարզու-Նամե»-յի և այլ իրանական եպոպների համեմատութեանը հայ-իրանական վեպ «Ռոստամ-Ջալ»-ի այս պատմումի հետ (նմանութիւնները և տարբերութիւնները դժով) հատուկ ուսումնասիրութեան նյութ

1 Գ. Հովսեփյան, «Ռոստամ-Ջալ» ժող. վեպ, արատապոված «Ազգագրական Հանդէս»-ից, Թիֆլիս 1905, յերես 9.

2 Անդ, յերես 9. ասն նաև «Ֆիրզուսուն և Իրանի վիպական մոտիվները «Շահ-Նամե»-յում և մեր մատենագրութեան մեջ» մեր աշխատութ., յերես 101—104

3 Այդ վեպերի և առասպելների հիշատակութիւնները ծանոթ են բանասիրութեանը Մոսկու Սորենացու «Հայոց Պատմութիւն»-ից, և, հավելված Ա. և Բ., II, Ը, 2, 2Բ, 2Գ և այլն, Գրիգոր Մաղխարոսի «Թղթերից», հրատ. Կ. Կոստանյանցի, յերես 101, 126 — 127, 216, 230 և այլն:

և: Հակիրճ առաջաբանի մեջ հնարավոր չէ բավարար չափով վերլուծել այդ խնդիրը Այստեղ, կարծում ենք, բավական է միայն նշել հետևյալը.

ա. Հայ պատմութեան մեծ մասի անունները (քրդական արտասանութեամբ) կրկնվում են Իրանի եպոպների մեջ.

բ. Հայկական (նաև քրդական) վերսիաներն ընդհանուր առմամբ վերաբառնում են Իրանի վերսիաներում նկարագրված Իրան-Թուրանի հագարամյա անհարա կռիվը.

գ. Հայկական (նաև քրդական) վերսիաները վեպի վերամշակման բնագոյացում ազատ են յեղել Իրանում գոյութիւն ունեցող ստեղծագործական յեղանակներից. հայկականը բուն ժողովրդական ստեղծագործութիւն լինելով՝ դերձ է Իրանի անհատական-գրական ստեղծագործութեան ամենակայական ասբիլուտներից՝ անհատական ճշտ, լիբրական զեղումներ, նկարագրութիւններ՝ բնութեան և բնագործութեան խորհրդածութիւնների կարգով և այլն:

դ. Հայկական վերսիան, նկարագրելով իր անմիջական նանաչոյութիւնից հետո Իրան-Թուրանի պայքարը՝ սեղ-սեղ շփոթում է նրանց հերոսներին և վիպական միջադեպերը, որիննակ, Քեֆ-Կոսրային (Քեֆ-Պոսրով) համարելով Թուրանցի, իսկ Փիրանին՝ Իրանցի և այլն: Յեղ, վերջապես,

ե. Հայկական վերսիան հայացրել է յոշ միայն Իրանի հերոսներից շատերին 3, այլ և վիպական շատ եպիզոդներ պատմում է «Սասնա ծաեր» հայ ժողովրդական վեպի եպիզոդների նմանութեամբ, հայ վեպին հատուկ ստեղծագործական պրիոմներով ու ձևով, բովանդակութեան աստիճանական դարգացմամբ:

Այս վերջին կետը մասնավանդ ուշագրութեան արժանի յի Դա ցույց է ապլլա, վոր ոտար, հերոսական Իրանի վեպն այնքան հող է դառել հայ աշխատավոր գլուղացու միջավայրում, այնքան է հարստացացել, վոր ջեղակցելով հայ վեպի հերոսներին, սրանց ևլ է մասնակից դարձնում Իրան-Թուրանի կռվին, Իրանի փահլեանները սխրագործութիւններն ևլ հայկական ձևով է պատմում Այսպես որիննակ, 1. Ռոստամի ձի բնարելը, «պապիկ Թուր» ստանալը պատմված է յոշ «Շահ-Նամե»-յի նման և հեանողութեամբ. այդ եպիզոդներն իրանական անունները փոփոխութեամբ ամբողջապես հայկական են, այն են՝ Դավթի (Ջոջ Մհերի) ձի բնարելն ու հոր (պապիկ) Կայծակի թուր ստանալը:

2. Ռոստամի կռիվը «Թիրանի թագավոր Քեֆ-Կոսրայի հետ» համարյա ամբողջական հարատում և «Դավթի կռիվը Մարա Մեղիքի հետ» վիպական եպիզոդը ի Դավթի ճորանալուց հետո ուղում է հարձակվել Մարա Մեղիքի «անբար» վրա, բայց տեսնելով թշնամու բանակը՝ վախենում է և լաց լինում: Բուսիկի Ջալալին քաջախրում է նրան՝ խոտտանալով իր աջակցութիւնը: Դավթի օրտապնայված հարձակում է թշնամու վրա և անխնա կոտորում:

Ռոստամը հարձակվում է թշնամու բանակի վրա:

1 ա. Բ. Սալախանց, «Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մեջ» Պարիս 1901, յերես 8 — 11, 26, 26, 32, 33, 37 և այլն:

բ. Գ. Հովսեփյան, 5. ա., յերես 7, 12, 13 և այլն:

գ. Իմ «Ֆիրզուսուն և Իրանի վեպ» և առասպ. և այլն, յերես 114—116:

«Ռոստամ ըզձին քշեց, եկավ ցածր.
 Ինք վրբ ուր տժարացավ, լաց ետու վերենս
 Ձին ասաց.— Ռոստամ, Ռոստամ,
 Ընչի վախեցար, քե ինչ կ'լնի.
 Քու աստված կանչի,
 Համա քե վրբ իմ քամկին պրոնես, բնս ա:
 Ետա անքար վոր կա, մրժկի պես ա.
 Վոր յեմ պոչի հանճեմ տ'երթան,
 Վոր յեմ վոտքերուն, վոր յեմ բեհնին:
 Ուր աստված կանչեց, ինգնով մըչ անքրբին.
 Վոր թրով կը կտրեր, կը ջնրդեր,
 Վոր ձիու վոտքերու տակ կը կոխկրտովեր,
 Վոր բեհնով կը մեռներ:
 Տիր մ'իւ աչքեր երաց, իրիշկեց՝
 Ինչ երկու գըլթի մըչ անքրբին գընաց, եկավ,
 Թարամ, թի անքար, թի պան մացե:
 Ելնով եթող, եկավ, ասաց.
 — Կտրիճ են եր, ինչ ուր տնից չէրեր և տուն».

3. Հարկահաններին պատուհասելու միջադեպն այս վեպի մեջ նկարագրված է «Մասնա ծներ» ժող. վեպի նմանողությամբ Այստեղ էլ, ինչպես և նախորդ կետում, յերկուսի տարբերությունն այն է, վոր հայ-իրացական մասնաձևում և նկարագրում, քան նրա նախատիպ հայկականը:

Էկը տանի չափ կը կոծա,
 Վտկիք կը լըցա վր չափի վոռուն,
 Փետ կը տա, շուռ կը տա տակ:
 Ետա կը պարկանան:
 Թակավոր ինչըն վոր կ'ենա,
 Ռոստամի խեղ չկանա չարա տեսնա:
 Ռոստամն էլ զեանց ատամքեր
 Կը քնչա, գանա ճակատ,
 Կ'ասա.— Ին, գանցե Մալմանին ասեք՝
 Մեր քաղաք էլ ուր խարջ չիտա.
 Վոր չի գն կուրվ, մեկ ուր տիտվ ազը ուտա»:

4. Այս պատումը գրվածն է «Ռոստամի վորդի Ջոնրարի մանկական շարունակությունն ու քաղաքի բողոքը», «Ջոնրարի վորսորդությունն ու արտատեր պապի անեծքը», «Ջոնրարը մորից իմանում է, վոր իր հայրը Ռոստամն է» ամբողջովին վերապատմում են, տեղ-տեղ անգամ բառացի, մեր թլոբ Գավթի կամ Պղտիկ Մեծերի մանկական շարունակությունների, վորսորդության, այս վերջինիս (Մեծերի) կամ նրա վորդու (անանուն) նոր տեղն ու անունն իմանալու եպիգրոները Յեթն հայ-իրանական պատումն այս միջադեպերի մեջ փոխելու լինենք իրանական անունները հայկականներով, այդ դեպքում առանց տառանվերու

կարելի կը լիներ այս ամբողջ հատվածը «Մասնա ծներ» ժողովեպի բաղադրիչ մասը համարել:

Իերենք այդ եպիգրոպի մի կտոր:

Էնիկ լան ըմ կը պերա,
 Մնուն կը տնա Ջոնրար:
 Թի խըլղի ճիժ տարեկան կը պետանա,
 Ենի որական կը պետանա:
 Կ'ընի յոթ-տաս տարեկան,
 Կ'երթա խըտ ճըժերուն կը խողա:
 Բարդի ծառ կը կոտա,
 Ջճըժեր կը խանա վերեն,
 Վոր աբրընգուզն ասնս
 Հանկարծ ծառ կը թողնա,
 Ճըժեր մե-մեկ դեխ ըմ կը թնայն:
 Քաղաք կը դան, կը բողոքեն վերեն,
 Կ'ասեն.— Յաման, մե ճըժե կտրեց,
 Մեկ թնորբը ըմ երեք վերեն»...

Այսպիսի համեմատությունների շարքը մենք կարող ենք շարունակել նաև Արանք վոչ թե ընդհանուր վիպական նմանություններ կամ զուգահեռներ են, վոր հատուկ են բոլոր ժողովրդների, ներառյալ իրանցիների և հայերի, ֆոլկլորին, այլ սրանց մեծ մասը վիպական ընդհանուր մոտիվներ լինելով հանդերձ՝ բացակայում են «Շահ-Նամե»-յում և, վոր գլխավորն է, հայկական դուռնավորում են ստացել ու մշակվել, ձևավորվել են «Մասնա ծներ» ժողովրդական վեպի միջնորդությամբ, անմիջական հետևողությամբ և ազդեցությամբ Այս և սրանց նման վիպական մոտիվների և միջադեպերի համեմատական ուսումնասիրությունը մեծապես կը նպաստի «Մասնա ծներ» ժողովրդական վեպի գենեզիսի և կազմավորման խնդրի լուծմանը:

Ինչ են ասում, սակայն, հայ-իրանական «Ռոստամ-Ջալ» վեպի և «Մասնա ծներ» ժողովեպի վերը բերված համեմատությունները Պատասխանը մեկ է և Հայ-իրանական վեպը՝ լինելով իր ծագումով դուռ իրանական, վերաբաղակցելով իրան-թուրանի հազարամյա վիպական իրադարձությունները, վորոչ չափով պահպանելով այդ պայքարի վիպական հերոսների անունները, ապա փոխադրվելով (հայերի, թե հարեան քրդերի միջոցով—այդ կարևոր չէ) Հայաստան, ամբողջապես հարազատացել է, «ազգայնացվել», վերամշակվել հայ-վեպի վոգուն,

1 Շաս նամն են, որինակ, 1. «Բեժանգն այրի մեջ սպանում է թագավորի աղջիկը փախցնող Ֆունդա դեխն» = «Մանասարը սպանում է վիշապին (կամ դեխն) և ազատում թագավորի աղջկանը», 2. «Ռոստամի զինավառումն ու հզորանալը» = «Գավթի զինավառումն ու հզորանալը», 3. «Ռոստամի և Մալմանե Սնդիի մենամարտը» = «Գավթի և Մորա Միլթիի մենամարտը» և այլն, և այլն:

ազխարհըմբռնման և ձեռախորման համեմատ, և դարձել և «Սասնա ծռեր» ժող-
գիտի կողմնակի ճյուղերից մեկը: Արդի հայ «գուսանր», ասացողը, ճիշտ և
զխտակցում և, վոր «Ռոստամ-Չալ»-ը ծագումով հայկական չե, բայց նա սի-
րում և այդ «Նազը», ամենայն հոգատարությամբ մշակում և իր հոգեկան աշ-
խարհի լավագույն և հորազատ «հեքախներից» մեկը համարում:

Կ. Մելիք-Ռեանյանյան

Ռ Ո Ս Տ Ա Մ - Չ Ա Լ

Ռոստամի ծնունդը:

Ժամանակով մարթ ըմ կ'ըլնի, անուն Ջալ:
 Ջալ ուր կընիկ կը նստին փանջարեն,
 Կը տեսնան երկու ճնճղուկ վըր պատին.
 Են մեկ քառսուն տիր կը թռնի վըր են մեկլին, կ'եճնի տակ:
 Կնիկ կ'ասա. — Ջալն-Ջեռի, տես,
 Խընձ մեկ պրղսնձ ա, ենա քառսուն տիր են ինչ եր երաց:
 Հըուս կը գն, մեկ սախա ՚ըլին ցանկութեն
 Ջալա-Ջեռից կը թնփի տակ:
 Կնիկն ել կ'առնի, կը տա պերնին, մեկ տիր կը խըմա:
 10 Ին ամիս, ին որ վոր կը թըմըմի,
 Յով կը քնշա, հնար չ'ըլնի.
 Հեքըմներ կը ժողվեն վերեն,
 Կ'ասեն. — Պերանվե յա գնցե,
 Պերանվե պետք ա ըլնի տնս:
 Կնկան կող կը ճղեն ուրենց գիցածով,
 Լաճըն կը խանեն տնս:
 Լաճ կը շախեն, անուն կը տնեն Ռոստամ:

2

Ռոստամը ձեռք ե բերում իր համար ծովային մի յիվ ստանում ե պապիկի բուրձ
 ու զգեստը:

Ժամանակ ըմ կ'ընցնի, Լաճ կը ջնջանա,
 10 Ավուր մեկին կ'ասա. — Կնկո, ընցկ'նս չելնի,
 Ձի պնմ' տու, յես երթամ նեճիր:
 Խեր կ'ասա. — Վնրտի, ձի յոթ թավլախանա կա,
 Գընս աչքի, վոր ձին քու ջնն կ'ուղա,
 Սափսի, պե տնս, խեճի, գընս, նեճիր երա:

Կերթա, վոր մեկ ձիու քնակին ծեռ կը սնա,
 Փոր կը տա գետին, կը դն, կ'ասա.
 — Կնկո, ասաված քո տուն ավերա,
 Քե խորոտ կոտա բերգիր կա, երթան մուրդ կըրեն,
 Արարեք լծեն, չուր հիրիկուն կըրեն:
 Են ել կ'ասա. — Վոր ըցկոն ա,
 30 Գրնանձի յոթ ումլի կա շայիր,
 Վոր մեկին կը խաջես, առ պե:
 Կերթա ումլիքտերաց մեջ կան կը դն:
 Են մեկ ձիու հանձեով բարձք ջրվանի մ' կ'ըլնի.
 Երկու թիզ վըր ուր մուր պանցր ա:
 Ռոստամ կ'ասա նախորթուն.
 — Գրնան մեկ ենա ջրվանին պրունի պե ձի խամար:
 Են ել կ'ասա. — Յեմ հող չի յես գեն ջրվանին պրունեմ.
 Թի քենե կը դն, պրունի, դո հանձեով քե յա:
 Կասա. — Ընչի, քո կարողութեն չը խըսնի:
 40 Կասա. — Ենոր մեր ինչ կը քըրեր՝
 Ավուր մեկին ծովուց ձի մ' ելում,
 Երկու ախր թուով վերեն,
 Գրնանց մտավ մըջ ծովուն:
 Ռոստամ հեղի ելում վըրնաց,
 Ծեռ եթան վըրվանու, վիզ գրրկեց: —
 Ձե՛ ծովուց եր ելե՛ կասա ծովուն երաց, —
 Են ել վոտ աղակեցուց քարին, վըրվանու վիզ ծալեց.
 Ջրվանուն լեզու եկավ, ասաց.
 — Յեմ խեծնող տո՛ յես, վըր քե վե ել թո՛ մարթ չկա:
 50 Ընցավ հանձեով, ըզջրվանին առեց եկավ տուն:
 Գրնանց մըտ խեր, ասաց. — Կնկո, ձի թուր ըմ:
 Ասաց. — Վորախ, գրնան կըլիճխանեն,
 Միլունավոր թուր կա ենտեղ,
 Աչքի, մեկ քե խամար չոկի:
 Ռոստամ գրնանց ենտեղ.
 Վոր առեց, վոր շարժեց,
 Ելում իրեք կտոր, գնաց, ասաց.
 — Կնկո, ենունք խորոտ սեխ են,
 Ախչկներ գարնան տանեն,

416a, Կուլտուր-պատմական քանդակարտի գրքի 1828 թ. մեծագույն սրբանակի կտոր

- 60 Կեծուղ—մեծուղ խաննն,
 Ենոնք մարթու թուր չեն,
 Ասաց. — Վորաի, յես գիտեմ,
 Տու յիմ գլխու բաննն էս,
 Գրնս, քու պապիկե թուր, —
 Գո՞ դո՞ կուպր լցուկ կարաս,
 Բու պապիկ ինք ուր ձեռնով գորկե մեչ,
 Վով հիկ, հնար չը կարցե տեսե, —
 Գրնս, թի քեզնե կը դո՞, քնշի խանն տու:
 Գրնսց, ձեռ ետու հինք,
- 70 Ինչխ մազ խմորից քնշեն,
 Թուր քնշեց եխան տու. առեց եպե:
 Պապիկ խալաֆներն ել ինչ կեր, առեց:
 Ջձին ետար, ետու նալի:
 Նալբանդ զձին նալեց,
 Այար եաի վըր քնմկին,
 Պապիկ խալաֆներ խազանի,
 Ջթուր կապեց, ձին խեծավ:
 Մեկ զըլնի գրնսց եկավ մեյդան,
 Ջիու չարս նալն ել վտաքերուց թուան:

3

Հրեշտակը պոչառու է և մոտամի ձին: Ռոտամն ագառու է Սել անրի շինածորիկ տեղից Իրանի քաղախը Փիրամին:

- 80 Ժամանակ ըմ վերեն ընցավ:
 Ասաց. — Կահո, յես կ'երբշկեմ
 Մեր սարեր ինչըխ ալեր ա,
 Տնտասկ ա, մարթ չկա հինե:
 Ասաց. — Վորաի, վտապիկերու տուն ա,
 Հըպա ինչըխ շեն տ'ըլնի:
 Մե թակավոր ըմ կա,
 Ենա յոթ տարի կա, գնցե Սե սար,
 Շինածուրիկ տեղ ըմ կա, մտե հինե,
 Քաստուն գնդ խող տլի վըր արուան, ծածկե:
 90 Ասաց. — Ընչի՞ յա գնցե:

Ասաց. — Վոյն, Թիրանա թակավոր
Տրե վերեն կռիվ կուզն.
Են ել ուր հարուն՝ գացե մըտե զի:
Ասաց. — Վոյն, տն ձի շանց տը տաս,
Յեւ երթամ մեր թակավոր պերեմ.
Հետոն ա հետո, վոր յես զթակավոր տը պերեմ:
Խեր ասաց. — Վորտի,
Տն ձի ձեւ, քն ձին աննալի ա.
Ենա տաս որ կա, քն հանձեւ պունած ա,
100 Լած ա՛ տն տ'իյաս մըտ թակավոր, մ'երթն:
Ռոտամ մտիկ չ'երաց, ելավ զընաց:
Գընաց տնշախ մեջ, հինքն ել վըր ուր փոշպնավ-
Ձիուց եջավ, նստավ ետա տեղ,
Գն արտուենք աչքերուց եկավ տակ.
Կը մաածա. իրիշկեց, կը խի՛
Մարթ ըմ գն վըր ուր գըլխուն կայնուկ,
Խուրջին ել թեվեն թալուկ:
Ասաց. — Տն ինչ մարթ ես:
Ասաց. — Վոյն, յես նալքանդ եմ:
110 — Են, ասաց, աղեկ ա,
Շատ կարելի՛ աստված քե ձի խամար հերոզկեց:
Յեմ ձին աննալի ա. դե, արի, նալի:
Տոպրակ թեվեն առեց տակ, նալեր եխան տնս,
Ծեւ ետու ձիու վոտ վիրուց,
Ձին իշու պես կայննով, չորս նալն ել եզար.
Նալեր վոսկի յեն, պիվըսներ՝ արծաթ:
Ասաց. — Հեն որ՝ ինչ ենա նալեր զընգան,
Քու մեռնելն ինչ ա:
Տիր մ'ել իրիշկեց, մարթ չը կն.
120 Ելնով քն-փոշման եկավ:
Ռոտամ ձիուց եճնով տակ,
Տարավ թավլախանեն կապեց:
Եկավ, զընաց ուր հնդեն,
Վըր քինթ պերնին ինգնով զի:
Ենոնց պահման ել են ա,
Իրեք որ վերեն չըն խարցնե:

Իրեք որ թըմըմավ, խեր զընաց, ասաց.
— Ռոտամ, Ռոտամ, ետա քե ինչ ա ելի.
Չընի մեկ ըմ քե գեշ խոսք ա տըվե. ելի վե, խենք:
130 Ելնով ասաց. — Չե, վոյն, կնկո,
Մարթ ձի գեշ խոսք չանե, ձի աղեկ ավեր չ'երե.
Հնն յեմ նիյաթն են եր,
Մեկ ավուր մեջ յես չորս նալ թնլի.
Գացի սարի մեջ, մեկ փիթ ըխթիյար մարթ մ'եկավ,
Յեմ ձին նալեց, ասաց.
— Հեն որ՝ ինչ ենա նալեր ինեն,
Ռոտամ, քու մեռնելու որն ա:
Խեր ծըծղաց, ասաց. — Վորտի, ելի վե, մը վնխենա.
Ենի խրիշտակ ա ելե, եկե քու ձին նալե.
140 Հնմ տն շատ տ'ապրես, հնմ երկիրն ել տն տը գնվթես:
Լած ելնով վե, խաց կերու.
Ելնով ըզձին խեծավ, զընաց մեղան,
Բըռ ըմ գըլնի զընաց, երդեխեն եկավ.
Չե, ձիու նալ թնլի չը կա:
Մեկ քանի որ վերեն ընցավ.
Ելնով թախուժով ժողկեց, գացին Սե սար:
Գացին փորեցին, չուր տնն կընդան,
Յոթ մարթ հնխու մեռան ետա թակավորի թախուժից:
Վոր կընդան, խանին տնս, շատ ուրախացան,
150 Ասաց Չալա-Չեռին.
— Փիրան, Փիրան, ելի տնս,
Աստված մե նոր ալնի մ'ա տըվե,
Դոնեն ֆնտա տ'ենա,
Երթանք, ուտենք, խմենք, մե կյանք ենենք:
Ելան, երդեխ շատ ուրախութեն երին, եկան:

Թիրանի բազմութիւնն Կոստան կորում և Սեյլ-տարից վերագարձող իրանցիներին
հանապարհը իրանցիները փակչում են: Ռոստամի վախը. միու քաջալիբքը, Ռոստամի
հարձակումն ու քարգը:

Ետա Թիրանա թակավոր, Գեֆ-Կոսրա,
 Եկե կնոնց ճամբանս պրոնե:
 Վոր ցածրացան, իրիշկեցին մըշ տանտին, տեսան ի՞նչ. —
 Ել աստղերուն հաշիվ կա, մարթերուն հաշիվ չկա,
 160 Ենքան լըցված, տանտ, պրոնած ա:
 Ռոստամ ասաց. — Տո՛ւ ձե տրվեք մեկ դեխ, յես կ'երթնամ,
 Ախրը յա աստված տա ձի, յա տա կնոնց:
 Չալա-Չեռին վըր քինթ-պերնին՝
 Ինգանվ գետին, մնաց զի.
 Թակավորի թախումն ել փախան, գանցին վեր,
 Մեկ գըրի վերեն նստան:
 Ռոստամ ըզձին քըշեց, եկավ ցածր.
 Ինք վըր ուր ածանրացավ, լաց կուռ վերեն:
 Չին ասաց. — Ռոստամ, Ռոստամ,
 170 Ընչի՞ վնխեցար, քե ի՞նչ ելանվ,
 Գն աստված կանչի,
 Համա քե վըր իմ քանկին պրոնես, բնա ա:
 Ետա անքան վոր կա, մըթկի պես ա.
 Վնր յեմ պոչի հանձեով տ'երթան,
 Վնր յեմ վոտքերուն, վնր յեմ բեհնին:
 Ուր աստված կանչեց, ինգանվ մըշ անքըրին.
 Վնր թրով կը կըտրեր, կը ջնրդեր,
 Վնր ձիու վոտքերու տակ կը կոխկըտովեր,
 Վնր բեհնով կը մեռներ:
 180 Տիր մ'եկ աչքեր հպնց, իրիշկեց,
 Ինչ կըկու գըրթն մըշ անքըրին գընաց, եկավ,
 Խնրան, թի անքան, թի պան մնացե:
 Ելավ եթող, եկավ, ասաց.
 — Կարճ են եր, ինչ ուր տնից չեկեր և տոնա:
 Եկավ, ինչըխ խեր ընգե, գո մըշ ուր հանին ա:
 Ճանր եզար խոր իրես, ախլըլ եկավ վերեն:

Յլանվ լաճու գըթի պագեց,
 Գընաց զթակավոր վերուց, առեց, եպե:
 Եկան յոթ որ, յոթ գիշեր ուրախութեն երին, նստան:

Հպա Սալամե Սեդին բաճում և Չալա-Չեռին. սա ազատվում և մահից, յերգվելով
 իր փոխանակ Ռոստամին կուլի հանելու նրա դեմ:

190 Չալա-Չեռին ձին կը խեծնի, կ'երթն կան գան:
 Կ'երթա ճամբարի վերեն, կ'իրիշկա՝
 Դանվս ըմ են տեղեն գանցե:
 Ինչըխ գութան թանկն ամրովան գետին,
 Են ել են տեսակ, փորեր ա ըզճամբան:
 Շատ նկատի կ'անի, — հիսնի գանվս ա:
 Են ել կ'ինի խես գանվսին կ'երթա:
 Կ'երթա սարի հանձեով կը խի,
 Մարթ ըմ գո ենտեղ նստե,
 Կազան տրե վըր կըրակին, ուր կեր կ'եփա:
 200 Են ել կասա. «Վոլան, մըշ մեր թախումին
 Բերախտութեն չ'ելե մըշ Իրանա, ետա տրոն տ'ենեմ»:
 Կ'ըլնի վերուց ահակին քարեր կը կըտրա,
 Կը կըտրա, վոր տ'ըսպանա:
 Գարեր ինչ կը գան վերեն,
 Ծեռ կը տա հանձեով, կը թանն պանցը,
 Չեն հանն կ'ընցուցա վեր:
 Կը մտածա, կ'ասա. «Վոլան, յես թոնջար
 Յեմ քանակ նանջարոջ չըմ տըլի, մկա յեկ չըմ խոտ»:
 Կ'ըլնի վերուց հոնջամ կ'ենա, կը գան վերեն:
 210 Են ել կը պոնա, մագ ուր մուրսից կը քանջա,
 Չեռ վոտ կը կապա, կը թանն դի:
 Կը մնա չուր յեմնի կ'եփի,
 Խաց կը տընա ուր հանձեով, վոր տ'ուտա,
 Ընցկընա կ'իրիշկա կ'ասա. «Վոլան,
 Ետա յեխսիր յես ընցկընան կապեր եմ,
 Ընգան ետը մեղաց տակ»: Կ'արձկրա:
 Են ել կ'ըլնի մեկ մուղղար ըմ կը գան, կը մտածա,

220 Կ'ասա. «Վոլն, կարելի՛ յեմ մեռնելու որ հետորն ա,
 Կարելի՛ մեկ նախորոթ ըմ տեսե, ձի քնչ տ'ասես»:
 Ել ըմ կը տաննա, կ'երթա խետ:
 Կ'երթա, են մեկ քար կը կլորա,
 Հոն ջուճ կ'ենա վերեն, ձեն չ'ածա,
 Չուր կը մոթխըսնա: Ել ըմ կը պոնա
 Մազ ուր մուրսից կը քեշա.
 Մեռներ վոտներ կը կապա, կը տնա են տեղ:
 Կ'ասա. — Դե, յան քո՛ւ ոստոխն ձի տ'ասես,
 Յան թի չե, քու վիզ տը կտրեմ:
 Կ'ասա. — Վոլն, յես Չալա-Չեռին եմ:
 Են ել կ'ասա. — Վոլն, աստված քու տուն ա՛վիրա,
 230 Յես քու հոխուն եմ եկի՛ ձի տըվի եսա տեղորանք:
 Դե, ձի խոսք տու, վոր երթան,
 Քո՛ւ լաճ Ռոստամ հերոզկես զո՛ յեմ կոխվ, քե կը թողնե՛ս:
 Կ'ասա. — Տո՛ւ վո՛ւ ես, յես գիտեմ,
 Վոր երկիր հերոզկեմ, վոր զո՛ քե կընդընի:
 Կ'ասա. — Յես Սալմանե Սընդին եմ,
 Իմ տեղն Հընդի Յեման ա:
 Են ել կ'ասա, — Խն, անդ ըլնի,
 Յես յեմ լաճ հերոզկեմ, զո՛ քո՛ւ կոխվ:

Ռոստամ Չալա-Չեռից իմանալով յեղիւքյունը՝ կերպարանափոխված նամապարհ է ընկնում Սալմանե Սնդիի դեմ. նրան ընկերանում է Բեժանգը:

Կ'ելնի կը զո՛ ուր տուն.
 240 Ել սուտեն չխանա, վոր լաճուն ասա.
 Կ'երթա ուր հողեն, վըր քինթ պերնի կ'ինի.
 Իրեք որ կը թըմըմի: Ռոստամին ախպրադիր կա.
 Կ'ասա. — Դե, ելի, երթանք յեմ խոր խարցնի,
 Խեմ՝ քնչ ա ելի:
 Կը զան ենտեղ. Ռոստամ մըչ հողին կը պախկըվի.
 Դո՛ւսե նազար կ'երթա, կը խարցընա,
 Կ'ասա. — Չալա-Չեռին, Չալա-Չեռին,
 Ելի վե, քե քնչ ա ելի:

Կ'ասա. — Իրիշկի, խենք,
 250 Ռոստամ ետա դարընը չը կընդըվի:
 Կ'ասա. — Չե, մարթ չը կա ըստն.
 Ի՛նչ եկե քո՛ւ գըլթիս, համա ասն, ձենե մը պոխի:
 Կ'ասա. — Վոլն, յես զանցի սարի մ՝ մեջ,
 Սալմանե Սընդին ենտեղն եր:
 Են զձի հաղթեց, յես յեմին եմ երե,
 Վոր զՌոստամ տը հերոզկեմ ենոր կոխվ:
 Մըկա յեմ սխա կարնը չիտա, մնացեր եմ շիվար:
 Ռոստամն ել ենդեխեն կը թունի կ'ելնի տուս,
 Կ'ասա. — Ի՛նչ ենեմ, խերութնի անուն վըր քե յա.
 260 Թի չե, մըկա զքե տը պոնեմ զանեմ ենա թա՛վան,
 Մինչեվ կիյամթին տո՛ մնաս ենտեղ:
 Չե՛ անդի տակ քաղաք քաղքով՝ վըր մեր կոտին կ'ավերի:
 Տո՛ւ անդ ենես, չըզո՞ւ մե ասես:
 Կ'երթա յոթ յեղ կը զինա, կ'ենա քուրք,
 Կը թնլա վըր ուր թե՛վքերուն, կ'ելնի կ'երթա:
 Կ'երթա քիչ ըմ կը զանանա,
 Բեժանգ ենդեխեն կը զո՛:
 Ինչ կը զո՛, կը խի ենդեխեն՝
 Մեկ հանջանք մարթ ըմ կը զո՛, կը փախի:
 270 Ռոստամ կ'ասա. — Բեժանգ, Բեժանգ,
 Ետի տո՛ւ դարվե՛ կը փախես
 Կը տաննա կ'ասա. — Վոլն, աստված քու խիմ չը քակա,
 Ետա քնչ ա ելե քե, տո՛ւ ետա դար տ'երթաս:
 Կ'ասա. — Դընն խըտ քու պանին, քե գործ չը կա խը ձի:
 Կ'ասա. — Վոլն, յես տը զո՛մ խը քե.
 Կ'ասես, քո՛ւ քեֆն ա, չըս անե, քո՛ւ քեֆն ա:
 Կ'ասա. — Վոլն, յես տ'երթամ վըր Սալմանե Սընդուն կըռիվ:
 Վոր կը զո՛ն, զե գընն քու տուն,
 Քո՛ւ թաղբիր տես, արի:
 280 Կ'երթա չորս յեղ ել են կը զինա, կ'ենա քուրք,
 Կը թնլա վըր ուր թե՛վքերուն, կը զո՛:
 Կը զո՛, կը խասնի, կը տա ճամբնիս, կ'երթան:

Երանեմ ավերակ դաշտի մեջ դիվերի աղբյուրի վրա սպանում են յոթն յեղբայր
դիվերին:

Կ'իսկնն մեկ ավերակ տաշտի մ'ի մեջ:
 200 Ծոնր, պանն ծեռքեր չի'նի. շատ կը ծարվընան:
 Ռոստամ կ'ասա. — Բեժանդ, վոլն, հանր յես ծեռաց ելմ.
 Ետա սար-ծոնր կան արի, ճոնր կընդի.
 Ել վըր ձի կանգամ չըկա:
 Կ'ըլնի Բեժանդ, դեն կան կը գան, դես կան կը գան,
 290 Հանխպուր բմ կը կընդի, մեկ ջանդի ճոնր մընեն կը թանն:
 Կը գան զՌոստամ կ'առնի կ'երթա վըր հանխպըրին.
 Են տեղ ճոնր կը խմեն, խաց կ'ուտեն:
 Ռոստամ կ'ասա. — Բեժանդ, ձի քուն կը գան,
 Տան կաց հիշար, հանն չըլնեմ քընես,
 Բան յես կը սընթեմ, գոր տան քընի, յես կ'ըլնեմ վե:
 Ռոստամ կը քընի:
 Մ'անս, հանխպուրն ել յոթ գեղին ա:
 Դեղեր ետա տեղրանք ավերած, գան չը կա:
 Հիբիկուն գեղ տիկ կ'առնի կը գան, վոր ճոնր տանի:
 Բեժանդ կը պանս գգեղ,
 300 Ընցեղոմ կը գանս, հանի կը խանս:
 Դեղ կ'ըլնի տըքտըքալեն կ'երթա հեր:
 Կ'ասեն. — Քե ինչ ա ելե:
 Կ'ասա. — Յեմ փոր կը ցավի,
 Յես չը կարցա ճոնր պերեր:
 Կ'ըլնեն մեկել կը հերթեղեն, կ'երթա:
 Են ել ենպես կը տփա, կը թողնա՝ տանտակ կ'երթա:
 Յոթն ել կը գան. ետապես կը տփա, կը տանցուցա:
 Հիտին ջոջ ախպեր վոր կը գան,
 Ել բմ կը տփա, ետապես տանտակ կը տանցուցա,
 310 Կ'ասա. — Աստված ձե տուն քակա,
 Ել չըք անս, մանքամոտ կա վըր հանխպըրին.
 Քըլս հանանճոց ասեք, մեկն կը տըփվեր:
 Կ'ըլնեն յոթն ել խընդրանց կը գան:
 Կը գանեն Բեժանդին, կը կովեն:

Բեժանդ համա կ'իսի ուր գանրբի բանանվան:
 Ել աճաթու Ռոստամին չը կանչա:
 200 Հան հիտիվանց հեղի-հեղի կ'երթա,
 Վոտ կը գանս վըր Ռոստամի գլխուն:
 Աչքեր կը պանն, կը խի, ինչ. —
 320 Վերան գն կը տան հանճեղ գորդի,
 Բեժանդի հանֆանս վերեն կարած ա:
 Կ'ասա. — Աստված քան տուն ավիրա,
 Ընչի՞ շոտով չը կանչեցիր.
 Գանխն եր քե սպանեն, իմ աչքեր կուրցուցեն:
 Վոլն, յես չըմ կանս կայնե,
 Քե տուն վըր ձի վե, արի:
 Ինչ վոր կը գան, կը մոթխընան,
 Մեկ ծեռ կը թանն, գերկուս կը պանս,
 Մեկ ծեռ՝ գերկուս, կը գանս հիրար,
 330 Կ'ենս չիր, կը թանն:
 Կ'ասա. — Մեկ ել վըր ձի վե արի:
 Կը գան, երկու յել կը պանս, կը գանս հիրար,
 Կըսպանս, կը թանն. կը մես մեկն:
 Կ'ասա. — Են մեկն վոր քե:
 Բեժանդն ել դեն մեկ կը սպանա:
 Կ'ըլնեն կ'երթան, ըզգեղերու սարի պան կը շինեն.
 Յեղած-չեղած կը մես ներս,
 Ենոնք կը թողնեն, կ'երթան:

Բեժանգն այրի մեջ սպանում է բազավորի ազնիվը փայտեղ ճոնգա դիվի:

Շատ կ'երթան, քիչ կ'երթան, կ'իսկնն տաշտի մ' մեջ:
 340 Մուղզար բմ կ'երթան, կը խեն՝ ենտեղ քաղաք բմ կա:
 Ետ քաղքից մեկ բնշահի մ' կը տա տուն:
 Կը գան մըչ տաշտին, կը տանս կ'երթա:
 Ենոնք ել կ'երթան, նախորթ ոտատ կը գան ենոնց:
 Կը խարցենեն, կ'ասեն. — Եսիկ ինչ բնշահի յեր:
 Կ'ասա. — Ջանբմ, ձե ինչ գործ կա խըա են պաներաց,
 Գանցեր խըա ձեր հանին:

Ռոստամ կ'ասա. — Տնանքն, մենք էլ քո պես մարթ ենք,
 Խարցումից խո մեղավոր չելանք:
 Կ'ասա. — Տնավէր,
 350 Ենա յոթ տարի կա մեր թակավորի ախշիկ
 Ուր հողի մեջ նստեր եր, արեւ-լնս չըր բխե,
 Փանջարեն չըր գըխընե նստե.
 Մինակ հետը փանջարեն եպանց,
 Ֆոնդան գեղ եղար, առեց տարավ:
 Կ'ասա. — Գնլո, վճրտեղ տարավ:
 Կ'ասա. — Ետը տեղ քո ենա տանջախ մեջ մըչ հերին ա:
 Բեժանգ կ'ասա. — Քեռի, ընցկընան կ'ըլնի,
 Յեխտիր վըր մե վե ընցնի, մենք երթանք.
 Վսլան մեր պատվուն տեմ ա:
 360 Կասա. — Նախորթ, կանան մե շանց տաս են հեր:
 Կը լան, կը բոռա, կ'ասա. — Ասաված ձե տուն ավիրա,
 Յես ոլուխ-չոջուխ տեր, աղքատ,
 Յես դան են տեղ, ենոր բեհն դձի կը սպանա,
 Յես քնչըխ շանց տամ:
 Ռոստամ ձեռ կը պոնա, կը քանջա, կ'ասա.
 — Համա արի, դատնուց շանց տու մե, տանցի,
 Քե լանդի չը կա. գընան քո տուն:
 Կը տանի, շանց կը տա, կը տանա:
 Կ'երթան վըր հերի պերնին,
 370 Ել Ռոստամ չը կանա մտի ներս:
 Բեժանգ կ'ասա. — Յես կը մտնեմ ներս,
 Թի հաղթեցի, հաղթեցի.
 Թի չը հաղթեցի, չխո տու պխես են:
 Կը մտի ներս, գեղ ուր գլխ տրե վըր աղջկան ծնգան, քնե:
 Ախշիկ կ'ասա. — Թող գընան խըտ քու պանին,
 Են անաստվածի խեռ թն ճար չելնի:
 Կ'ասա. — Ջանըմ, յես ենոր խոգու խամար եմ եկե,
 Յես դըր՞ տը թողնեմ, երթամ:
 Կ'ասա. — Վըր ենոր սեյրի կա.
 380 Ենի մեկ ուր թըրով՝ թի սպանվի, սպանվի,
 Թի չե՞ թն պանով ենոր սպանվել չը կա:
 Թուր գորկուկ մըչ կըպրին կ'ելնի:

Բեժանգ կը քանջա տու, ախշիկ կ'ասա.
 — Ինչ կը գանես, փախի, մտի տեղ հողեն,
 Թի չե՞ ուր գըլնի կը գըլոս, կը գըլոս,
 Կը գանա, քե կը տանի հանգութք, կը կուրուսա:
 Բեժանգ թուր կը թնլն, վիզ կը կարա, զինք կը պախա,
 Գըլնի փաթ ըմ երկու կը գըլոս,
 Կը գանա, գլեչ կը կուրուսուցա:

Նրանք բազմաթի աղջկանը տալիս են մի նախորդի, վոր տանի համանի բազմաթիս. Ուխտորդը վագրին ե համանում. սա համանում ե բազմաթիս, հայտնելով, վագրին ե ազատել աղջկան ղեկից:

390 Կ'ըլնի գախշիկ կը խանա տու, կը գան մըտ նախորթ:
 Կ'ասա. — Նախորթ, ախըր մենք վըր ճամբրին ենք,
 Տու եսա ախշիկ տար, ուր խոր տուն թնսլիմ երա:
 Ախշկան ել կ'ասեն. — Ջըլնեմ ասես՝
 Ընցկընան մարթեր մ՞ եկան գձի ազատեցին:
 Ախշիկ գողտիկ գամարթեր կը նշանա,
 Եստեք կ'երթան խըտ ենոնց հնլին:
 Նախորթ գախշիկ կը պերա,
 Կ'ասա. — Ջանըմ, յես մեկ նախորթ մարթ ըմ,
 Յես քնչըխ տըլնեմ թակավորի իրես:
 400 Կը տանի, վնգըրն թնսլիմ կ'ենա:
 Վնգըրն ել կը պերա, ճարիկ ըմ կը տա նախորթին,
 Կ'ասա. — Գընան խըտ քու հնլին:
 Վնգըր կ'երթա մըտ թակավոր:
 Թակավոր կ'ա. — Ա՛խ, անխոտ անաստված,
 Ենա իրեք որ կա, յեմ ախշիկ տարած ա,
 Տու խնդանուց վըր ձի վե չըս իգան:
 Կ'ասա. — Ողորթ վոր ժամանակ ա,
 Աղեկ երողի գըլնի ծակ ա:
 Ենա իրեք որ կա, կը գանեմ, կը գորկըմ,
 410 Ջորով եմ գախշիկ ազատե.
 Մկա տու ձի շանան կը տաս:
 Կ'ասա. — Տո ջանըմ, տու քնչ կ'ասես:

Կ'ասա. — Ո՞ն, գախչիկ աղատեր եմ, գո՛ իմ տունը
Թաղավոր շատ կ'ուրախանա,
Կը հերսո՞ղկա գախչիկ կը պերա, խոր կը հանցնա:
Ախչիտն կը խարցնեն. — Ողորթ վանդիր ըզքե եպե
Կ'ասա. — Չըմ գիտե, խո՛ս:
Ենտնք կը մեան մըչ ենտնց հալին:

10

Բնականը մի քաղաքի քաղաքի մտ տամբուր նվագող յեղ յերգիչ է գառնում:

Ետնք կ'երթան. շատ քիչ, աստված դիտի:
420 Կ'երթան մեկ քաղաք ըմ կը հանդիպեն:
Բեժանդ կ'ասա. — Բեռի, տո՛ նստի ըստն,
Յես երթամ քաղքի մեջ կան դամ,
Բանքի տեղ ըմ կընդընեմ մե:
Բեժանդ կ'երթա, կան կը գո՛.
Կ'երթա թաղավորի սարեն, կը մտնի ներս,
Կ'ըլնի վեր, թամանդա կ'ենա, կը նստի:
Կ'ասեն. — Դե նստի, մե մասնի մ'ասա:
Բեժանդի կողից տամբուր ըմ կեր կախուկ:
Նստալ, ուր տամբուր պոնեց ուր ծեռ,
430 Բանդ ըմ երկու խաղ սասց:
Ձե մ' կեր վերեն, մարթն խելքե քնր, թուփ կը լեր, կը գեր,
Ենքան քաղցր ձե մ' կեր վերեն:
Թաղավոր ձենին շատ խամբալ, ասաց.
— Վոլն, տո՛ քանի մ'որ տը մնաս ըստն:
Ասաց. — Ձի մեկ ընդեր կա, հողե մ' տըվեք,
Յես յեմ ընդեր նստենք հինե.
Ինչ գո՞խ ուզեք, գամ, ձե խամար խաղ սսեմ:
Հողե մ' տըվին, երկուսն ել եկան.
Ռոստամ մաներ ներս՝ Բեժանդին տեղ չըր ըլնե.
440 Բեժանդ մաներ ներս՝ Ռոստամին տեղ չըր ըլնե:
Ենտնք ել խրնդրաց գացին.
Մեչքով վեր ներս մնացին, վոտքեր մնաց տո՛ս:
Հըմեն հիբիկուն, կ'երթեր թաղավորի դիվան,
Տամբուր կը քնչեր, խաղ կ'ըսեր:

Սարևոնն Սնդին հարկահաններ և ուզարկում այդ ֆալաֆը. Ռուսամը պատահաբար
 և հարկահաններին. նրա պատգամը Սարմանն Սնդինն:

Ավուր մեկին Սարմանն Սնդու խնրջդարձներ եկան,
 Յոթ տարվան խնրջ կը ժողվեն:
 Բեժանդ ելնով վազեց մըտ Ռոստամ,
 Ասաց. — Յե՛մ ահընջկէն...

Սարմանի խնրջդարձներ եկած ա ըստն:

450

Են էլ ասաց. — Շնտ աղեկ ա.

Գընն, խընթըրվի, ասա՛ ձի ընդեր ըմ կա,

Պերեր եմ ըստն, լալ-կնն ա.

Պերեմ ըստն, ուր բեհն թըխ ըլնի:

Ինչ վոր կը գրոնցեն, յես չըմ գրոնցե,

Կենեմ՝ լալն, լալն, լալն:

Ենտնք կ'ասեն՝ ի՞նչ կ'ասա. տո՛ւ ասա,

Կ'ասա՛ կնտնց խաց շատ կնք կերե,

Թըխ մե պա մ՝ խաթըր տան:

— Տաս քիսա, թի քըսան քիսա, հայրե ձե խաթըր.

460

Ել մ'եկ են տեսակ Ռոստամ կը խառնա հերար:

Կ'ասեն. — Ի՞նչ կ'ասա:

Բեժանդ կ'ասա. — Կ'ասա՛ կըխնթըրեմ, հըմնն ընցընեն,

Պանն չ'առնեն, թողնեն երթան:

Ետոնք կը քըռխեն:

Դնը կ'ասա. — Վոր չըն ընդունե՛

Չափի փետ յես կը գանեմ:

Կը տանի, չափ կը կոտմա,

Վոսկիք կը լըցա վըր չափի վոռուն,

Փետ կը տա, շուռ կը տա տակ:

470

Շնտ կը պնրկանան:

Թ'աղափոր ինչըխ վոր կ'ենա,

Ռոստամի խեա չկանա չարա տեսնա:

Ռոստամն էլ գետոնց ատամքեր

Կը քնշա, կը գանա ճակատ,

Կ'ասա. — Դե, գոնցեք Սարմանին ասեք՝

Մեր քաղաք էլ ուր խարջ չիտա.

Վոր չի գտնուի կռիվ, մեկ ուր ակող աղբ ուտաւ:
Քաղքըցիք շատ կը վնասենան. մարթեր կ'երթան:

Սալման Սնդիկ հարձակում է այդ քաղաքի վրա, բռնում է Բեժանգի, արեւմտաւոր-
նում է քաղաքի եզրանքին յնվ վերադառնում իր յերկրքը:

480 *Չառնուց կը տեսնան, վոր կը ծծողան, կը գան,*
Ենոնց ատրմներ բնջ կը տա:
Կը գան, կը մոթխրանան. կը տեսնան — հա՛յ հո՛յ, —
Ատրմներ քնշած՝ զանրկած ճակրտներ:
Մընաց. Սալման ուր պատրաստութեն տեսալ:
Խըլըսուն ելան տեսան, ի՛նչ.
Տանտ-ծոր չնորից պըռվեր ա,
Ել թն պան չերեվա, հրմեն լըցվե անքար:
Տող ետու վերենքտեր:
Սալմանե Սնդին ուր ձին խեծալ, եկալ մեյղան:
Ասաց. — Ե՛յ, վնվ կա կռիվ երող,
490 *Թըխ գո, զինք հայտնի ենա:*
Բեժանգ չորախ ելնվ զըննց հանձեղ:
Մեկ տիր եզար, ենոր ձեռներ կապեց հիտեղ. առեց, զընաց:
Քիչ ըմ մնաց, ասաց.
— Եսա երկրի կռիվ երող կա-չկա, եսն յեր:
Առեց քնշվալ, զընաց ուր երկիր:

Ռոստամը հետապնդում է Սալման Սնդիկին. համապարհին նորն է ընկնում: Ռայսի
Քաղաքը Ռոստամի գեներալ ու արքըր հասցնում է նրան: Ռոստամը գեներալում է
յնվ շարունակում հաճապարիք:

Ռոստամ կ'ըլնի կ'երբշկա,
Նն անքար, նն հնլ, նն պան, գո չը կա:
Են ել կ'ըլնի, համա ենպես չորախ կ'ըլնի հիտըվքեր:
Դնվա կը կընդընի, կ'ըլնի խըտ զանվսին, կ'երթա:
500 *Շատ կ'երթն, ննլըֆ կ'ըլնի, մըչ խեղկին կ'ըլնի:*
Ձին ուր տեղ կ'անկեր, թի Ռոստամ ինգե նեղ:
Ծեն կը խասնի Չալին, թի Ռայսի Բնլնք

Չուր թաղենն ինչ կա-չկա, եպե տակ,
Հըմեն կոտորակեց վըր ուր կոտին.
Են ել կ'ատա. — Դե շնտ երեք,
Խասեք, թաղուց քնշեք տուն:
Ռոստամի գորդ, ուր թուր, ուր խաղվըներ, ինչ կա,
Պերեք, կապեք վերեն, թողեք, թըխ երթա,
Ինք ուր ճամբախ գիտի:

510 *Իրեք սնթվան մեջ զըննց, վըր Ռոստամին կայննվ:*
Պերու երաց վոտնով, եխան վե:
Աչքեր եպաց, իրիշկեց, կը խի՛
Գո Ռայսի Բնլնք վերեն կայնե:
Ելնվ ենտեղ կահիմ թիմար մ'հաու:
Չգլնի պաղեց, ելնվ խաղվալ,
Ուր թուր կապեց, համայիլ աջ ու ծախ եթալ.
Ուր արմաստպուռ խանչնլ եզար ուր մեչք,
Ուր բեղեր ոլորեց, աչքեր ելան մե-մեկ խընձ ֆընջն մ',
Ուր Բնլնք Բնլնքի կաշին կը խաղնի վերեն.
520 *Ծեռ կը թնլն խըտ իրեք խարիր վաթսուն վեց կիզը ծանգըր*
գորդ.

Կը տնա վըր ուր աչ թեղին.
Կըրկըրից կ'ըլնի ուր միճնց ողեր.
Ող վոր կարի, զսար կը ծակա, կ'ընցնի:
Ուր վոտ ետի գանգուն, ելնվ վըր ձիու քնմկին,
Բշեց ձրմենլի, քըշեց բառսովե,
Դըննց, քաղքին մոթխրացալ:
Ասաց. — Քանի վոր ձին կա, մրազ ն,
Յես յեմ գամ տը թողնեմ,
Վոր տեղ վոր իմ ձին կայնի, դի տ'եճնեմ:

Ռոստամը իջնում է Սալման Սնդիկի գերած իրանցի պառավի տանը. նա պատմում
է իր գալու հպատակը. պառավի խորհուրդը:

530 *Գըննց պառավու մ' տուն կայննվ:*
Եճնվ տակ, զըննց պառավու տուն, ասաց.
— Պառավ, ձի, յեմ ձիուն տեղ երա:

Ասաց. — Բե, քսն ձիուն տեղ կա,

Հնչան նան կա ուտենք, նան կա խմենք:

Ասաց. — Տուն տեղ երս, ուտել-խըմել աստված կարող ա:

Ձին քանչեց ներս կապեց, լուզ ըմ վոսկի եխան, ետու պառվուն,

Ասաց. — Գընան մե խաց, յաթաղ, ինչ վոր պետկն ա, առ պե:

Առեց եպե, կերան մինչեզ առաջոտուն:

Ասաց. — Պանազ, յես եկեր ես Սալմանի հանգով:

540 Ասաց. — Տուն վոր երկրեն ես:

Ասաց. — Յես Իրանա յեմ:

Պառազ ելանց, ասաց.

— Ախ, վորս, յես ել Իրանա յեմ.

Պատիկ ժամանակ ձի պերած յեխախր:

Ասաց. — Յես եկեր եմ Սալմանի խեա կոխով.

Բուն խելք ինչ կը կտրա:

Ասաց. — Ախ, ենի յաման ա,

Վանխենամ քու լեշ մնա ըստան,

Կոխով բանանգան երթա, քու լեշ կուկըներ ուտեն:

550 Ասաց. — Պանազ՝ ենոր կըռվու անգամ ինչը յես ա:

Ասաց. — Չան չե, քսն Ռանիշ կը խեծենես, կ'երթան մեյդան,

Կ'երթաս. կը գան, քսն ուրմ կը տաս գետին, թող կը խանա.

Կ'ասես՝ հո՛ւր ա Սալմանի Մնդին, թըխ գան յեմ կոխով:

Ռոստամի յեզ Սալմանի Մնդիի առաջին մեկամարտը. պառազի խրատը ետևուզի յեզ պեմամի դարմանի մասին:

Ռոստամ գընաց մեյդան, թող եխան.

Սալման ենդեխեն եկավ:

Ենոնց սրտքեր երին սընդան,

Ենոնց գորգեր երին կըռան.

Ենպես գորգ կը գանեն մեկ-մեկու սրտին,

Կրակ մոտեն կը թնլան.

560 Թուր խալանով մնաց պուն,

Գորգ խալանով, մնաց ող:

Սըմուռ խալքեր ենոնց հանուն՝

Փախան, գանցին ճիյայի Կաֆ:

Սըրիշարկներ վախան, ելան երկինք, մնացին յոթ:

Հնու ու խնդար հուն՝ գանցին ինգան ծով:

Ծովուց ելան հուն ու անձրեզ:

Դուն մ'ասին. Շաշկ ելանով:

Դուն մ'ել ասին. — Աշխարհ պըլանով:

Դուն մ'ել ասին. — Ռոստամ ու Սալման ա կը կոզեն:

570 Չուր հեղարին դարկին.

Հեղարին թողին, մե-մեկ ուր տեղ գանցին:

Իրեք որ գորկին. ես մեկ որ հեղարին

Ռոստամ եկավ, պառվուն ասաց. — Պանազ,

Յես կ'իրիշկեմ Սալման խընձ ձի շատ կ'ըլնի յարալու.

Սըլխուն ինչ կը գանք՝ ենիկ ժիր ա.

Յես հիրիկվան պես յարալու յեմ:

Ասաց. — Վա՛յ, տան ընչի՞ ձի շոտ շասիր:

Ենոր հավուզ կա, սլեմանի դարման կը թնլան հինե,

Կը մտնի մեջ կը լողկընա,

580 Կը քանզվի, կը ժըրի, կ'ելնի տուն:

Կ'ասա. — Ապա ետա հավուզ վոր տեղն ա, չըս գրտե:

Կ'ասա. — Գիտեմ, հանլան չըմ գըխչե քե շանց տամ:

Կ'ասա. — Ախրը տան ձի ասեր ես՝ վորախ,

Յես քե ասեր եմ՝ մարե:

Սըլխուն ելի երթանք,

Ձի գանունուց շանց տու, տանցի, աբի:

Կ'երթան, շանց կը տա, պառազ կը տաննա,

Ինք կ'երթա, կ'ասա. — Հայ քերտխտ,

Ետապես քերտխտութեն ել կ'ելնի:

590 Փալեֆնի բանա՝ բանա ա:

Կ'ասա. — Յես գն ելան տուն, գոր արի տուն.

Քու շանց աըվողի վիզ կոտրի:

Են ել կը մտնի հինե,

Կը ժըրի, կը գն պառվու տուն:

Սալմանն Սնգին հրամայում է սպանել զերի Բեժանգին. նրա աղբիկը խնդրում է վոր քույլ տա ինձն սպանի: Աղբիկը սիրում է Բեժանգին՝ նրանց սիրո տեսարանից Ռուսամի ուժն ավելանում է, իսկ Սալմանինը՝ պակասում:

Վոր կը ժըբի, դըլ Բեժանգ սաղ ա:
Սալման զԲեժանգ կը պերա, կ'ասա.
— Սպանեք, փանջարեն զե կախեք տակ,
Վոր Ռոստամ տեսնա, ուր վնժ պակսի:

600

Սխչիկ ինչ աչք հինն կ'ինի,
կը վնգան, կ'ասա. — Կանկո, կանկո,
Ետա թողեք, յես կը գաննեմ, կը սըպանեմ:
Աղջիկ կ'առնի կը նստի փանջարեն,
Պսն ըմ մանուշակ կը պըռնա ուր ծեռ,
Մեկ կը տա Բեժանգին, են կը տա ուր քընթին,
Են կը տա ուր քընթին:

Ինչ կը գան մեյդան, Սալման կ'ասա.
— Ռոստամ, Ռոստամ, իրիշկի, յեմ սարեն թամաշա երան.

610

Վոր քն սպանեմ, չ'ասես՝ բերանխառնթնով ձի սպանեց,
Չեթող ուր քոչք ու սարեն թամաշա եներ:
Ռոստամ կ'իրիշկա, կը խի՛ ի՛նչ:
Գն Բեժանգ ու ախչիկ նստած ետա տեղ,
Են մանուշակ կը տա ուր քընթին,
Են կը տա ուր քընթին,
Քեֆ՝ ուրենց քեֆն ա:
Յոթ գոմշու վնժ վերեն կը հնովելնն,
Կ'ասա. — Սալմանն Մնդի,

Տոն իրիշկի քու քոչք ու սարեն թամաշա երա.

620

Վնդլան որ չ'ասես, Ռոստամ Իրանա եզնր երի ըստն,
Չեթող՝ յեմ քոչք ու սարեն թամաշա եներ:
Կ'իրիշկա, վոր զախչիկ զԲեժանգ
կը տեսնա մըչ ետա ուրախութնին,
Յոթ գոմշու վնժ վերեն կը պակսի:

Ռոստամը յեղ Սալմանն Սնգին մեծամարտը. նա զլիստում է Սալմանին. պառավը միջամտում, փրկում է Ռոստամի կյանքը վերվից իջնող Սալմանի գլխից:

Պառավը ա, դն մեյդնի զըլնիս կայներ ա.
Ռոստամ կ'ասա. — Բնա ա, Սալման,

630

Կնվլ դենեք՝ իրեք դարբ զանենք, խերիք ա:
Կ'ասա. — Ե՛, վնվ հնոնն տը դանա:
Կ'ասա. — Հնոնն տոն դար, քոն երկիրն ա,
Մըչ քոն կնիկ, աղին ա, յես սպանվեմ ել պանն չկա:
Ռոստամ կայնալ, Սալման եզնր:
Հենդամ ինչ գորդ կը վիրուցեր գաներ, —
Ռնշխե Բնլնքի տուն ասավնժ ավիրեր,
Իրեք սհանթվան ճամբան զՌոստամ կը զատնացուցեր.
Ինչ գորդ կ'ինեք դետին,
Ել ըմ կը գեր, ուր տեղ կը կայներ:
Իրեք դարբին ել ետապես:
Սալմանն Մնդին կայնալ, ասաց,
— Ինր քե, Ռոստամ:

640

Ռոստամ ասաց. — Ձի մեկ դարբ կա, յա երթա, յա դն:
Կայնանվ, աստծու անուն ետա,
Թուր եթնլ զվիղ թըուց, զըլնիս պանցրացալ:
Պառավ անթըոց մ'եղար Ռնխչե Բնլնքին,
Իրեք ավուր ճամբան զատնացալ մեյդնից.
Տիր մ'եղ հըստտալ, ենդեխեն տնրցալ,
Ասաց. — Հնյ, ոտսպի դիլ,
Տոն ընցկոտ ըլնեո, յեմ ձիուն գաննա:
Ասաց. — Տոն քե բոմ պըռնի, հնլն տես ընչքը ա՛ ըլնի:
Գլնի վիրուց եկալ տակ, եզնր վըր լեշին,
Տարալ, հանդոթ ըլե կուրուսեց:

650

Ինրիս պառավ ասաց.
— Վոր յես չը զարկեր եր քոն ձիուն,
Ետա տեղեն չըր զատնացեր ե,
Գըլնի կը գեր, քե կը տաներ տակ:
Ելնվ զԲեժանգ, զախչիկ առեց,
Եկալ հնոննի քաղաք, Յեման, նստալ ետաղ:

Ռուստամը քազավոր ե գնում Բեժանգին Լեղա ժողովուրդի վրա. նա իր հետ վերցնում է Սարճանի աղբիան, ապա այրից ազատված քազավորի աղբիան աւ քերում է Իրան. մեկին տալիս է Բեժանգին, մյուսին ամուսնացնում է իր յեղորս հետ:

Հընդա ժողովուրթ հըմեն ժողկեց Յեման,

Ասաց. — Տես, հետոյա յես,

Տուք եսա մարթուն տը հնազանդվեք,

Սորջ կնոր տը տաք, թի չե՛:

660 Ձե հըմեն սըրե կ'ընցուցեմ:

Ըզհըմեն հնազանդեցուց,

Իտի ետա թակավորի իշխանութնի տակ:

Առեց ըզՍալմանե Մնդու ախչիկ,

Եկավ են թակավորի քաղաք,

Ինչ կնոր ախչիկ հերից խանած ա:

Ինչ մտան պանկ, ախչիկ երեոպանց կան կը գեր:

Վանդեց մըտ խեր, ասաց. — Կանկո, ելի,

Գն ենա յա յեմ ազատողներ, ինչ եկան ըստան:

Սըտ մըտանկուն ներս, թակավոր ուր թախտից եճանվ տանկ,

670 Ասաց. — Ահա, յեմ թախթն ել ձե,

Յեմ քաղաքն ել ձե, յեմ աշխարքն ել ձե.

Մինակ ցամաք խաց ըմ տըվեք՝ յես ուտեմ,

Վոր են աղեկութեն տու խը ձի երիք:

Ռոստամ ասաց. — Դու թակավորութեն ել,

Դու քաղաքն ել քե բըմբանք ըլնի,

Յես սաղ մնամ, ձի ինչ ասես, կա,

Մինակ ախչիկ կը տանեմ:

Թակավոր քառտուն պեո մալ կը տնն խեո ախչկան, կը գան:

Ձալ ուր մարթերով կը գան հանձեով, կը տանեն:

680 Մեկ ախչիկ Բեժանդ կ'առնի.

Մեկ ել կը տա ուր ախպոր,

Յոթ սր յոթ գիշեր խարսնիս կ'ենեն, կը գանեն, կը խաղան:

Ռուստամ ստած ընկնում է Թիրան, նրան ընդամուտ, խճամուտ են: Ռախշե Բալաքը փախչում, վերադառնում է Իրան:

Ռոստամ ուր թախտմով կը նստեն, անոց կը խմեն.

Շան կը խմեն, Ռոստամ կը սանթառնա:

Կ'ասա. — Ելեք, անյոր թանք վըր յեմ ձիու քանկին,

Յես կը խեժենեմ, ելնեմ քիչ ըմ կան գան:

Փանթ ըմ երկու, մէյդան կ'երթա կը գան,

Մեկ գեշ գանգու մ՝ կը գանա Ռանշե Բանլաքին:

Վոր կը գանա, կ'առնի կը վերնա:

690 Տաս տընըթխնդ ալուր կոնախ մեկ տիբ կը տանի:

Կ'երթա, մեկ պաղութեն կը տա վերեն, կը պաղի.

Լեզուն կը կապվի, կը մնա վըր ձիուն:

Կը գան Թիրան, սարի մ՝ տուն կը կայնի:

Մարթ կը հերսողեն ճրան:

Մութն կ'ըլնի, կը գան, կը տեսնա,

Կը տանա, կը փախի կ'երթա,

Լեզվի կ'իսի, չը կանա խասկըցուցա:

Կ'երենն իրեք-չորս խոզի կը գան, կը տեսնան,

Կ'երթան թակավորին քըսա կ'ենեն,

7 00 Կ'ասեն. — Ձի մ'ա կայնե հանձեով տուն,

Ուր գըլնի ելե երկինք,

Փանթվա մ՝ կա վըր քանկին, խընձ սար մ՝:

Ինչըխ պանեով կը տան, պանեով չաննի:

Ծեռ կը տան հինե, ելե փեո, մնացե վըր ձիուն:

Կ'ասա. — Դե, խասեք, պղինձ մ'երկու ճուր տաքցուցեք,

Լըցեք վըր վոտքերուն, թըխ գանգու քտերաց պոժընի,

Առեք տակ, պերեք քոչք ու սարեն:

Կը պերեն մըչ լխեֆներուն կը փանթութեն.

Կ'ասա. — Կացեք վերեն,

710 Վոր ժընով, վոլ ձի աղընջկլն եպե՛

Ձնչ փանու մ՝ կը տամ ենոր:

Են կը մնա դի՛ ձին գն պանկ վե:

Կ'ասա. — Դե, գանցեք ձին քանջեք թավլախանեն վե:

Ինչ վոր կը գան, ձիու տուն ալեր չ'ըլնի,

Ռանշե Բանլաքն ա.

Պոչ կը կանթա, կը տա քանմակ,

Կը թանի բանգանվե, կ'երթա,

Կ'երթա ուր տեղ կը խասնի:

Տաննաք վըր Ռոստամուն:

720 Մեկ գիշեր-ցերեկ կը մնա ետապես:

Թակաղորի լաճ կ'երթա ներս,
 Ռոստամ զըլխեֆն կը տա դեն:
 Կ'իրերչկա հանրք, դարբար, ել ըմ կը տա գոթա:
 Խեր կ'ասա. — Ուր քեֆն ա, դե, պատրաստեք շայ, պան.
 Վոր շաշմիշ չըլնի, ուր սանդղեն ընցնի:
 Կը խանեն վե, կ'ելնի կը նստի,
 Կ'ասա. — Չանըմ, եսի երանգ, ի՞նչ պան ա,
 Յես դո՞ր եր, մըկա եկա դո՞ր ընդան:
 Կը խարցնեն, կ'ասեն. — Տո՛ւ ի՞նչ մարթե ես, վոր երկրացի յես:
 Կ'ասա. — Չըմ գիտե, յես ձի դո՞ ըստան տեսա:

Ռոստամը դառնում է քաղաքորի սպասավոր. հա ամուսնանում է քաղաքորի աղջկա հետ:

Շատ կը սիրեն, շատ կը խամենեն,
 Թակաղոր երաց ուր կ'ալունչի,
 Ուր հանձնեղու խըղամթ քար:
 Կը մնա մեկ տարի մ' վերեն կ'ընցնի:
 Թակաղորի պատիկ լաճ շատ կը սիրա գՌոստամ,
 Կըլնեն ախարագեր:
 Կ'ուզեն գՌոստամ վասակեն:
 Ռոստամն ել կ'ասա. — Յես եսա տեղ
 Սեղ մազերով ախշիկ մ'եմ տեսե փարդի չիտեղ.
 Վոր են տաք ձի՞ կը փսակվեմ.
 Վոր չը տաք՝ չըմ փսակվե:
 Կը պերեն գախշիկ.
 Թակաղորի լաճ կ'ասա. — Ենի իմ քո՞րն ա:
 Կ'ասա. — Յես չըմ գիտե վո՞րն ա,
 Վոր ձի կը փսակեք՝ դեն աըվեք.
 Յես չըմ ենե վըր ձե դո՞:
 Խոր, մոր, ախարաներուն կ'ասա.
 Խեր, մեր, են պատիկ ախար կ'ընտունին.
 Են երկու ախար չըն ընտունե,
 Կ'ասեն. — Մենք թակաղոր,
 Մեր քո՞ր ի՞նչըլ տանք մեր խղամթ քարին:

740

Կ'ասա. — Չանըմ, քանի մեր խիշ կենա, մեր քո՞ր կը տանք,
 Խըլդի պանն ի՞նչ ա խըտ մե:
 Ինս-դեն գոեղով, խոսքեր կ'երթան վըր իրարու,
 Ախշիկ կը տան ենոր. կը փսակվի:

Ռոստամն իր եղի կենոր բողմում է կերակց տանը, ինքը վերադառնում է հայրենիք:

Տարի մ'երկու կ'ընցնի, ախշիկ կ'ըլնի տղով:
 Ավուր մեկին ենիկ, ախշիկ կը նստեն հողի մեջ,
 Ծեռ կը տնա գըլխուն, կը մտածա.
 Ախշիկ կ'ասա. — Ի՞նչ ա ելե՞ կը մտածես.
 760 Չըլնի մեկ ըմ քե գեշ խոսք ա տըլի
 Յեմ ախար, յեմ խեր, յեմ մեր:
 Քու պակտեթեն ի՞նչ ա, կը մտածես:
 Գլխի թափ կը տա, կը ծըծղա, կ'ասա.
 — Աստված քու տուն ալիրա,
 Վոր յես չը մտածեմ, ապա վո՞ղ աը մտածա.
 Յես մեկ խընձ Ռոստամ, մըկա եկեր եմ ըստան,
 Երբ եմ խըղամթ քար, քե հանդով նստեր եմ ըստան:
 Մկա մեր յերկիր վո՞ղ գիտի,
 Խեմ՝ ալիրանձ ա, շինանձ ա, ի՞նչըլ ա երած:
 770 Կ'ասա. — Հո՞՞յ աստված քո՞ տուն ալիրան,
 Եսա երկրներ Ռոստամի հանուն չըն քը՛նե.
 Մըկա Ռոստամ տո՞՞ յես:
 Կ'ասա. — Խո՞, վորն, յես եմ:
 Կ'ասա. — Ապա ի՞նչըլ տ'ըլնի մեր հող:
 Կ'ասա. — Չո՞ չե, տ'երթամ յեմ երկիր:
 Կ'սիկ կ'ասա. — Յեմ հող ի՞նչըլ տ'ըլնի ապա:
 Կ'ասա. — Առ ենա վոտաց խալխալ, թի ախշիկ ելնով,
 Տո՛ւ, քո՞ ախշիկ քանի սող եք, ուտեք, ձե խեր ա:
 Առ ենա բնագրանդ, վոր լաճ ելնով,
 780 Չխո ենա բնագրանդ կը կապես վըր թեվին,
 Չխո կը դո՞ ձի կը կընդնի:
 Լաճու անուն ել կը անես Չո՞րար:

Հինք կ'ըլնի կը գօն ուր երկիր:
 Կ'ասա. — Ռոստամ կուրուսեր ա,
 Նայարներ գըլոխ վիրուցած ա,
 Չարբլ արուտըմած ա:
 Վոր աղընջկիւն եկավ,
 Գնցին Ռոստամի հանձնով:
 Ասին, պերին, յոթ որ կերան, իբրման,
 890 Չարկին, խաղցին, ենոնց ուրախութեն երին:
 Տաննանք վրը կընգան:

Ռոստամի վարդի Զահրաբի մանկական չարություններն ու քաղաքի բողոքը. Զահրաբի վորտրգությունն ու արտասեր Պառավի անձեքը. Զահրաբը մարից իմեցում է, վոր իր հայրը Ռոստամն է:

Կնիկ լաճ ըմ կը պերա,
 Անուն կը տնա Զոհրար:
 Թի խըլղի ճիժ տարեկան կը պետանա,
 Ենի, որական կը պետանա:
 Կ'ըլնի յոթ-ասա տարեկան,
 Կ'երթա, խըտ ճժերուն կը խաղա:
 Պարզի ծառ կը կոտա,
 Զճրժեր կը խանա վերեն,
 800 Վոր տըրընդուզն տան:
 Հանկարծ ծառ կը թողնա,
 Ճրժեր մե-մեկ դեխ ըմ կը թնլան:
 Քաղաք կը գան, կը բողոքեն վերեն,
 Կ'ասեն. — Յաման, մե ճժե կտրեց,
 Մեկ թնղբիր ըմ երեք վերեն:
 Են ել կը պերեն, ընցկընն պատիկ նետանեղ կը շինեն,
 Կը ասն ծեռ, կ'ասեն, թըխ երթա, ուր խամար կան գն,
 Խըլղի ծեն չը գն վրը մե:
 Շատ կան կը գն, կ'ինի կորիկի մ' մեջ.
 810 Կորիկն ել պառվու մ' կ'ելնի:
 Են կանգար կը ճըմբոտա,
 Չե հար լիբ-պան կը սըպանա,

800

810

Կը պերա, կ'ենա կալ:
 Պառավ ալուր մեկին կ'երթա, կը տեսնա.
 Կը խի՛ կորեկ աըլած գետին:
 Կը լն, կ'ասա. — Հն՛յ, գըրող քե տանի,
 Տն աղեկ ելներ, խեր մ'ել քե տ'ելներ:
 Կ'ասա. — Պառավ, չե Մարհընդ յեմ խերն ա:
 Կ'ասա. — Ախրը, գն յես սար:
 820 Կը գն տուն կը նստի:
 Ախշիկ կ'ասա. — Կանդ:
 Են ել կ'ասա. «Ըհն, բարո, պառվու խոսք ելով:
 Յեմ մեր կ'ասա՝ կանդ, յես կ'ասեմ՝ կանդ,
 Ենի համ յեմ մոր խեր չ'ելնի, համ ձի»:
 Կը գան ենոնց հողեն, կ'ասա.
 — Մարե, յեմ խեր ձի շանց տու. հնարի յեմ խեր:
 Կ'ասա. — Չե Մարհընդ թակավոր քն խերն ա:
 Կ'ասա. — Չե, ետի չ'ըլնի.
 Համ քն խեր չ'ըլնի, համ յեմ խեր. ետա չ'ելով.
 830 Տն խընձ ձի ջոջ ես, յեմ խեր ձի շանց տու:
 Շատ կը դնա վերեն, մեր դորսվան կ'ասա.
 — Քն խեր գիշեր վրը ձի ելով հերեվան, ցերեկ կուրուսավ,
 Յերեկ ելով հերեվան, գիշեր կուրուսավ:
 Առ ենա բնդրանդ քե,
 Քն խերն ել վոր կը խարցընես՝
 Իրանա երկրիցն ա, անուն ել Ռոստամ:

Զահրաբը բուսանչու հոգեգավակ է դառնում:

Զոհրար կ'ըլնի կը գն, մեկ բուսընի մ' կը հանքիպի:
 Կը կայնի ենտեղ, շատ թամաշա կ'ենա.
 Բուսընչին կ'իբիչկա, կ'ասա.
 840 «Ետա թ'նչ աղա յա կայնի, նն կ'երթա, նն կը գն»:
 Կ'ասա. — Տն խորոտ լաճ, թ'նչ ես կայնի, թամաշա կ'ենես:
 Կ'ասա. — Չն չե, յես ել ձի ըստն յեմ տես,
 Վոչ խեր ունեմ, վոչ մեր:
 Կ'ասա. — Տն 'ս թ'գն ըլնե ձի լաճ:
 Կ'ասա. — Վոր ենես՝ յես լավա կ'ենես:

Նոնց, Լպե, կընգան հնգինվե ընցուց,

Երաց ուր խոզանգովակ:

Մնաց կնտեղ, եկով, նստավ բոստնի քոլիկ:

Քեր վոր հանու կը շիներ, ասաց.

850 — Կակն, պան ըմ տու, յես ել քե հնգնեմ:

Ասաց. — Դընն, կնատեղ պատիկ պանլըմ կա,

Քե խամար փորի, ուրհան, պան կը ցանես:

Դըննց պան առեց, եպե.

Ղոտ եղի վըր պնզըմընկին, եզնր,

Պան, պնզըմընկ, ինչ կեր, մըչ խոզին կուրուսով:

Քեր իրիշկեց, վանխցավ:

Ասաց. — Բանն, քե դանլի չը կա,

Յես կը փորեմ, տու գընն, նստի քոլիկ:

Ասաց. — Չե, վորն:

860 — Դընն տըվերկու կըրանոց պան ըմ ձի խամար տու շինել:

Ասաց. — Տո, վորտի, հուստեն փարա,

Յես ընցկոն պան ըմ տամ շինել:

Ասաց. — Քե ինչ, տու քե փարա, գընն, տու շինել:

Տարավ, ետու շինել, եպե:

Մեկ խընձ ծիթխըցի արչ ըմ երաց ուր պնզըմընկ,

Դերա մ' ել երաց կոթ:

Հենդամ վոր պան կը գաներ,

Գետին հանձեղ կը շաժվեր:

Յոհրաբր Փիրան քաղաքի մտ պղատվոր Ե դառնում. ճրա տնուսեայրյունը Փի-
րանի աղիկա հետ, Բրգոյի ծնունդը:

870 Ետ քաղքի թակավոր, Փիրան եր անուն, գնցեր եր կան գան:

Ճամբան ինգանվ բոստնի պուռկ վե.

Ինչ վոր ուր անբերն կը քըչա, հն ընցկոն կը շաժվի,

Կասա. — Հըման, շաչք ելանվ: —

Ուր վնզրի անուն ել Հըման կ'ըլնի: —

Կասա. — Չե. ինչ անբերն կ'երթա՝

Բն խեղ կը շաժմ, քե ընցկոն կ'երեկա:

Ինչ կը կայնեն, լանն ել կը կայնի, գենոնք թամաշա կ'ենա:

Ն'ր մ'ել մըչ քըչելուն կ'երիշկա, կը տեսնա՝

Քրա լան պան գանելուն, անբերն կը շաժմ:

Ասաց. — Ընն, յես քե չասի,

880 Ենա լան ինչ պան կը գանա, մենք կը տընդանք:

Թակավոր բոստընուն կը կանչա,

Կասա. — Ետա տղեն քե ինչ ա:

Կասա. — Յեմ լանն ա:

Կասա. — 'Ս իտա դն յեմ հանձեղ խզանթըմընթեն ենա:

Կասա. — Յես եմ են մեկ տղեն, ինչըն տամ քե:

Վնզրին կ'ասա. — Լանու խետ գըուցի, խեմ՝ ինչ կ'ասա:

Լանուն կանչեն, կը գն, կ'ասա.

— Տու 'ս իգն ըլնե մեր թակավորին խզանթըմը:

Կասա. — Քն, վորն, կը գանմ,

890 Թի պն մ' տաք յեմ խոր շախվելիք, ուսա-խըմա՝ չուր մեռնի:

Բըն ըմ գեղի յեկամուտ կը տան խանթորին,

Ձորղեն կ'առնեն, կ'երթան:

Ասոված ուր տուն չավիրա,

Ձոհրար ընցկոն թնրքյանի կ'ըլնի՝

Տու կ'ասես՝ քսան տարի շանց ա տըված:

Թակավորին շատ սիրելի կ'երեկա:

Մեկ ժամանակ ըմ վերեն կ'ընցնի, թակավոր կ'ասա.

— Մենք ետա տղեն վոտնակապ չենենք, բոչ ա.

Թի դըբը ըմ գանա Ռոստամին, ետա տ'ըլնի.

900 Թի չե՝ անկարելի յա, մարթ չը կա:

Թակավոր կը պերա, ուր ախշիկ կը տա Ձոհրարին:

Լան ըմ կ'ըլնի, անուն կը անն Բրգո:

Փիրանի մարտախավերը Ռոստամին, Ջալա-Ջեռի իրատը Ռոստամին, Իրանի գո-
րածոզովը:

Ձոհրար կը մեա՝ ուր չափ կ'առնի, կը լցվի:

Կը հերթողա Փիրան թակավոր, Ռոստամից, կոլի կ'ուզա:

Ջալա-Ջեռին ղՌոստամ կը կանչա, կը տանի մըտ հինք,

Կասա. — Աղեկ մտածի, Ռոստամ, քն աչքեր չը կուրցուցես,

Քեղնից պն մ' չըլնի ետա տեղրանք.

910 Բեզնից կարելի չի, հստակ կռիվ ուղեն:
 Կասա. — Չանքամ, ձենե թնչ ա՛րլինի,
 Յեմ երթացած հարեկելից կողմն ա,
 Եսն հարեկմաից կողմն ա:
 Կասա. — Ախրը, սոն գիտես, հնր յես քե սախ:
 Տեսալ թն պն մ՛ ախկըլ չինի,
 Չուր քնթըր եպե, թուխի հաս գրել,
 Հերոզիկեց Իրանա երկիր.
 Քաջեր ժողովեց, թամամ բնհրմովեց:
 Գնս մ՛ասին. — Քանի բնլնի ա:
 Ասին. — Քանսուն խնզնր բնլնի:
 Հրմն բնլնի, քանսուն խնզնր չաղըր.
 920 Հրմն չաղըր տակ՝ քանսուն խնզնր փնլեկան:
 Չիեր խեծան, ելան մեյղան,
 Սվոր սմիրու ձերերուց կը թնլին, կ՛ընցուցին:
 Գնթ-մն գնթ...
 Խիվաթե Շանգունին հնոճեկ գնրկեր ա:
 Ելնվ գուր չաղըրներ ժողովեց, գննց սար ըմ ետի,
 Են գեխեն ել Հրման եկալ, են ել հտի ախմայ:

Իրանի պահակ Ռոստամն ուզում է տեղեկություններ հավաքել իր վորդու մասին.
 Թուրանի պահակ Ջահրաթը՝ իր հայր Ռոստամի մասին, երանց հանդիպումը. Ռոս-
 տամն սպանում է Ջահրաթին:

Մընաց հենոր գիշեր,
 Հրմանա թախումի կնրանկոլ Չոհրարն եր,
 Իրանա՝ Ռոստամն:
 930 Ռոստամ ասաց. «Վոլն, յես ա՛նթթամ, հտա տեղրանք կան գնմ,
 Խեմ՝ խովիլ, նախորթ, բնլքի ոստա գն,
 Յեմ լան մոտեն խարցընեմ, բնլքի սալախ տան»:
 Չոհրարն ել կ՛երթա, կ՛ասա.
 «Բնլքի մեկ ոստա գն, յեմ խեր խարցնեմ մոտեն»:
 Կը գն, Ռոստամի հնոճեկվե կ՛ընցնի.
 Ռոստամ Ֆրմիզի կը տա վերեն. են զինք շաշ չենա:
 Չոհրար վոր կ՛երթա, գնրխա Ռոստամ կը գն տակ:

940 Են ձեռ կը թնլն գիտատամ, վոր ուր խեր խարցնա,
 Են կը խասնի խեա. կը խասեն հիրար:
 Չոհրար կը վիրուցա գիտատամ,
 Վըր քնմկին կը գննա գետին,
 Ծեռ կը գննա լաճու փոր,
 Կը գնանացուցա ուր մոտեն.
 Սորանին մեչքեն կը քնշն,
 Կը թնլն սատից կը ճըղա,
 Երկու վոտվե կը խանա տնս:
 Կասա. — Տն գճի սպանեցիր,
 Վնդ յեմ խոր Չննր թնլըխ աը տաս:
 Կասա. — Քո խեր վոթն ա:
 950 Կասա. — Յեմ խեր Ռոստամն ա:

Ռոստամը վորդու է իր վորդու մանը. երեշտակի խորհուրդը յեկ պատավի խաւը.
 Չալա-Չեաթն մխրարում է Ռոստամին:

Մունջ համա դլան կը վիրուցա,
 Կը տնն վըր գըլխուն, կը լն, կը բնոս:
 Վոր շաս կը լն, խրիշտակ կ՛եճնի,
 Կասա. — Ել լնլ վոջ չկըտրա,
 Խորոս քու լան փնթնթի, թնլ վըր քն ձիուն,
 Քանսուն սնթ մնդնդնր ենա մեյղան, գնն, աքի.
 Աստու խրամանքով քն լան կը ժրի:
 Են ել ելնվ կապեց, եթնլ վըր ձիուն, գննց մեյղան:
 Մեյղնի վոր գլնի վոր կ՛երթա,
 960 Կը խի՝ մըաըրբու կըճե մ՛
 Գն թաղսի սեկ կաոր տրե մըչ ճրուն, կը լրլն:
 Յեռսունեկին սնաթ կ՛երթա, կը գն,
 Են մեկ տրնն ել չը կանա գայամիշ տա.
 Կասա. — Աստված քն տուն քակա,
 Սեկ թաղխա լրլնլով կը սրվաըկի:
 Կասա. — Չե, վոլն, սստված քն տուն քակա,
 Մեռել վըր ձիուն լնրելով կը ժրի:
 Են ել կողեր կը պոնա, ձիուց կ՛եճնի տակ,

970 Լաճ կ'առնի վե, նսր խոոց կ'ընի լսնի, կը մ...նի:
 Կ'իրիշկա, ել նս պառաւ, նս կոնի կտոր, նս պան.
 Կ'ընի կը տա մըչ ուր գլխուն, շատ կը լն:
 Զլաճ ենտեղ կը խորա, կը թողնա, կ'երթա:
 Կ'երթա զուր չազըր — խելաթ,
 Ինչ կա, կը վերուցա, կը տաննա յետ:
 Կ'երթա ուր հողեն, իրեք որ վըր քինթ-մութի կ'իտի:
 Խեր կ'երթա, կը կանչա.
 — Ռոստամ, Ռոստամ, ելի վե, քե թնչ ա ելե:
 Կ'ասա. — Ի՞նչ ելե... յեմ լաճ սպանիցի, եկա:
 Կ'ասա. — Հսյ աստված քու տուն ալիրն.
 980 Զե՛ յես քե հանձնուց ասի.
 Ի՞նչ կանսֆաթ կ'ենես,
 Գըլ քե շատ լաճեր կ'ելնեն, գըլ սոս աղա յես:
 Կը մնա, մեկ ժամանակ ըմ վերեն կ'ընցնի:

Պահարի կնոջ գանկարչամբ Փիրանը կախվ է հայտարարում Իրանի. Ռոստամի յեմ Բրգոյի մեհամարուր:

Զոհրարի լաճ Բրգո ուր հասակն կ'առնի:
 Մեր կ'ասա. — Կակո, եսա տրոնն ել սոս կախվ տ'ուզես:
 Յես կ'երթամ խըտ յեմ լաճուն:
 Թի յեմ լաճ ըղՌոստամ ետի գետին,
 Զխո թըխ սպանա՝ ուր խոր սովը.
 Վոր յեմ լաճ չը կըցավ, կը կանչեմ՝
 990 Ռոստամ, տիր ըմ քու աչքեր կուրցուցիր,
 Տիր մ'ել չը կուրցուցես:
 Ելանվ ել մ' ել հերթողեց, կախվ ուզեց:
 Զալա-Զեռին ասաց. — Ռոստամ,
 Գու խելք քու գլխի կաց,
 Տիր ըմ քու աչքեր կուրցուցիր,
 Տիր մ'ել չը կուրցուցես:
 Կը մնա՝ Ռոստամի որդուք կը տան, կը անեն տեմ-տիմաց.
 Բրգո խըլտուն կ'ելնի կը գն մեյդան, կը կանչա.
 — Հուր ա Ռոստամն Զալ, թըխ գն յեմ կախվ:

1000 Կ'ելնի, կ'երթա մեյդան, կը գանեն:
 Ինչ Ռոստամն ա, կ'ուղն պոնել,
 Զուգն գանել ըսպանելու:
 Ինչ Բրգոն ա, աշկ մըչ սուտին, ուր գորդ կը թնլն:
 Կը մնա չուր հիրիկվան դեխ,
 Բրգո կը կայնի գանգուլի մեջ, գորդ ըմ կը գաննա.
 Խըտ գանեկուն Ռոստամու թեկ իրեք տեղով կը կտորա:
 Կը մնա, կ'ասա. — Փայրսթ:
 Կ'ասա Բրգո. — Փայրսթ, փայրսթ.
 Հեսոր քե սպանեմ, թե չե՛ վանղ կը սպանեմ:

Վիրավոր Ռոստամի իր փոխանակ Ֆարամազին և ուղարկում Բրգոյի գեմ. Ռոստամի պատվերով Ֆարամազը գերի յե բռնում Բրգոյին:

1010 Կըրըխչին կը պերեն, թեկ կը կապա,
 Կը կանչա Ֆարամազե շանգըր-դրեծ,
 Կ'ասա. — Գընն խըտ եսա մարթուն կախվ.
 Հնլա չըլնեմ գանես, սպանես. պոնես, պերես:
 Կ'ասա. — Աստված քու տուն ալիրն,
 Տու մեկ խընձ Ռոստամն եր, չը կարցար վերեն,
 Յես թնչըխ գենի տը պոնեմ, պերեմ:
 — Զըմ գիտե. ախըր, յես գն քե սախ:
 Խըլխուն ինչ Բրգո կը գն,
 Ֆարամազ Ռոստամի ձին կը խեծնի,
 1020 Ճակեր կը կապա, կ'երթա, կ'իրիշկա:
 Կ'ասա Բրգո. — Ողորթ վոր իրանցեր բերանխա են,
 Կ'ասեն՝ յես չըր անտես:
 Ֆարամազ կ'ասա. — Ընչի,
 Հնխու քու աչքեր մժոտեր ա, գն՞ց ընցկոն կ'ասես:
 Կ'ասա. — Ե՛, մն յես չըմ գիտե,
 Են հիտին գորբ ինչ յես գանկի, պն մ' ելանվ ենոր:
 Կ'ասա Բրգո. — Ձին հերեկվան ա,
 Ճակեր հերեկվան ա,
 Հանն փանելվան են չի:
 037 Ել մ'ել կը գանեն հիրար:

Ֆարսմանդ կ'ասա. — Չանբմ,
Ել մ'ել Բրզո ուր քեֆով կը զանա,
Յես հիլե մ' չենիմ ետոր խեա, չըմ կանա ճար տանե:
Գորդ ըմ կը զանա Բրզո ձիուն,
Չին կը վերուցա վըր քամիին, կը տփա գետին:
Ֆարսմանդ շնո ըմ կը խասնի,
Կապ կը թանա, թեզքեր կը կապա,
Ինչըի կ'ենա, չը կանա գետնից հիրար տա:
Ռանշի Բանք կ'ասա.

1040 — Քն պան չի, տու գեն տանես.
Եաա կապ մեկ տու թանլ յեմ սիրա:
Թագիս կ'ենա չորս տակ, կը թանլ վըր Ռանշի տարն.
Կապ կը թանլ հինե, Բրզո զջոջ քար ըմ կը պանա.
Ինչ կը քշա, ձիու վիզ կը ծալն:
Չին կ'ասա. — Ֆարսմանդ, զանգու մ' զան յեմ կող:
Վոր զանգու մ' կը զանն, ձին կը վերուցա զլաճ, քար, խող,
Կը տանի, Ռոստամի չազրի հանձեղ կը տնա:
Ֆարսմանդի անուն փոխեցին Ֆարսմանդե Քարքաշո:
Ռոստամ ասաց. — Տարեք, թանլեք պանատուն:
1050 Բրզո կը թանլեն պանատուն, կը մնա մըջ ուր հանլին:

Բրզոյի մայրը ոգնուքյան Ե Կասուս. բանտան պահապան ազկա միջոցով երանք փախչում են Ռոստամի յեղ Բրզոյի յերկրորդ հանգիպումը. երանք համաչում են իրար:

Մեր կ'ինի ճամբանի, կը գն:
Կերթա, խարցնելով, պանատուն կը կընգնի:
Պանատան պախոզն ել ախշիկ կ'ըլնի:
Մեր շատ կը խընթրան ախշրկան մտան.
Բրզոն ել շատ խորոս կ'ըլնի,
Ախշիկ կ'ասա. — Թի խոսք տա,
Չի յել առնի, տանի խըտ ուր,
Կը թողնեմ, թի չե՛ չըմ թողնե:
Հանուն կ'ասա. լաճ խոսք չիտա:

1060 — Տնավեր, կ'ասա, մեկ թիթըղ խոսք տու.
Կը տանենք ենտեղ, կը տանք մեկի յել:

Կը թողնա, մե-մեկ ձի մ' կը պերա,
Կը խեծենն, կ'ելենն տուս գիշեր:
Ճամբան չըն գիտե:
Դեն կ'երթան, դես կ'երթան, աղոթրան կը պանցվի,
Ռոստամի խեղանթի հանձեղ կը կայնեն:
Ռոստամ կ'երիշկա, կը խի՛ մեկ պանավորն ա,
Մեկ պանատան պախոզն ա,
Մեկ կ'ինի մ'ել չը ճանչընա:
1070 Կ'ըլնի կը գն հանձեղ, կ'ասա.

— Հայ գըղի, քաֆըր,
Գորիս տու կ'նիկ ել կը փախցուցես:
Մեր կը զանանա, կը նստի, կ'ասի. «Ին՛ տի,
Թի յեմ լաճ ետի գետին, չըխո կը կանչեն»:
Մըջ պանատան վոժ պակսեր եր:
Մեկ տիւր խըտ խասնելուն,
Պանեց վերուց ետի գետին:
Սորանին ել մ'ել ուր մեջքեն քանչեց:
Մեր կանչեց. — Ռոստամ, Ռոստամ,
1080 Տիր ըմ քու աչքեր կուրցուցիր,
Տիր մ'ել չը կուրցուցես:
Խասով գըղիս պագեց, վերուց ետի վըր գլխուն:
Մոր ասաց. — Վրե՛, են ձի ինչ ա.
Ասաց. — Չե՛ քու պապիկն ա:
Համա թուր քանչեց, վագեց խըտ մեր,
Ասաց. — Հայ քո խեր անիծած կ'ենա,
Տու զմն պերիւր, մեր աչքեր տեր կուրցուցել:
Ասաց. — Չե՛, յես ասի, վոր լաճ կտրիճ ելմով,
Չուր խոր թուլ կը խանա.

1090 Թի են գիմ լաճ կը տնա գետին,
Չիտ կը կանչեմ, պան չենա:
Ելան եկան, յոթ որ, յոթ գիշեր,
Չարկին, խաղցին, ենոնց քեֆ երին:
Մե-մեկ տանցավ, գնաց ուր տեղ:

Փահիվանների հակառակաբայն հետեվանեմով՝ Ռոստամը հեռանում է Իրանից: Ռոստամի քնած ժամանակ Ռայշե Բալախն բռնում, տանում են:

Ավուր մեկին՝ մըչ Չարլին կ'ըլնի հակառակութեն,
Բրզո, Բեժանդ, Բանրամ Ռոստամին կասեն.

— Քանի վոր մենք կանք, ել տու գն չես:

Են ել կ'ասա. — Վոր յես ըստու չըլնեմ,
Ձե կը տանեն խավու կարք, ձե մարթ չեն հաշվե:

1100 Շատ ենպես կ'իսեն հակառակ.

Ռոստամի երկըներ խաստ եր,

Կեղնի ըզձին կը խեծնի, կը քշա:

Շատ քիչ, աստված գիտի,

Մեկ բախչի մ' ուստ կը գն.

Կերթա ներս, ուր ձին կը թողնա,

Կը նստի վըր հավուզին, ուր խաց կ'ուտա:

Խացեն վերջ կը քնի:

Ետա տեղն ել թակավորի սեյրանատեղ կ'ըլնի,

Են որն ել ուր որ կ'ըլնի,

1110 Վոր տը գն խաս բախչի մեջ:

Վոր կը գան, կը մոթխըանան,

Ռախշե Բալամքի աչք կ'իսի հինե,

Կը գն կը գանն ձիանք-միանք,

Հրմեն կը կոռա վըր հիբերաց,

Չը թողնա մեկ հանած գան:

Թակավոր կ'ասա. — Մեկ աչքեք, ֆանչ ձի չկա:

Են մեկն կ'ասա. — Վոլան, յեմ ձին ֆանչ ա:

Կը պերենն ալար քամկից կ'առնեն տակ, կը քշեն հանձեղ:

Են ել վոր կ'իսի վըր ձիուն, հիբար շաննի:

1120 Կը տան մեջքեր, կ'առնեն կը պերենն տուն:

Կը պերեն, կը մին հողենովե,

Տուս կը շինեն վերեն, հերտուս կը կալնեն.

Դանեղան ուր խոս, հարթ, ուր գարին ու ձուր,

Հերտուս վե կը տան, կը կալնեն:

Տանանք վըր Ռոստամուն:

Ռոստամը՝ ձկնորսի վարդեր:

Քընուց կ'աքիսի, կ'իրիշկա՝ նա ձի, նա պան:

Կը գն ճամբան, բոշ գնվսեր մ' կը տեսնա.

«Ըհա, կ'ասա, ֆանչ ձի պերած,

Յեմ ձին խառնած խըտ ենոնց ձիերուն, առած, տարած»

1130 Են ել կ'իսի կ'իսի ճամբան վե, կը գն գետի պուղ:

Ենտեղ կը խի՝ մարթ ըմ դի ծուկ կը պունա,

Կը կայնի դի, թամաշա կ'ենա:

Կ'ասա. — Տու թնչ մարթ ես, ետականդար կ'իրիշկես:

Կ'ասա. — Վոլան, յես կարիբական մարթ եմ,

Ձձի ըստու յեմ տես:

Կ'ասա. — Ուրեմն տու՝ ու թգն կ'են ձի լած:

Կ'ասա. — Չխո յես ենպես մեկ պանի մ' հիտեղ կան կը գնու:

Կերթա, կ'իսի գետի պըռկըներ:

Ետա մարթ գախուն ծուկ մ' երկու,

1140 Կը պունա, կը թալան տուն:

Կ'ասա. — Խեմ՝ ետա թոռ տու ձի, յես թալան:

Կ'ասա. — Վորտի, տու չըս գիտե, տու նեղացեր ես:

Նըստի գն, թամաշա երա:

Կ'ասա. — Հան խեմ, տու գձի:

Չոռով մոտեն կ'առնի.

Կ'առնի, մեկ տիր խըտ թալանուն,

Թոռ կ'եցկա գետի տակ, կը հըլնա,

Կը խանա, կը լցա գետի հանի, կ'ըլնի թեղ մ' ենտեղ:

Կ'ասա. — Մեկ ել թալան, թի՛ չե:

1150 Կ'ասա. — Խերիք ա. չուր ամիս ըմ շիրով ծախենք:

Ուրաբեք կը տանեն հինե, ծկներ կը կրեն ենոնց գոնքան:

Ռոստամ կ'ասա. — Կանկո, տու գընն տուն, յես կը ծախեմ:

Զինավաճառ Ռոստամը սպանում է քաղալորի ջանավար Ռաշազին յեմ փահիվաններից:

Կը նստի ենտեղ կը ծախա:

Են թնչ կը գն, տիր ըմ ըզՌոստամ կը տեսնա,

Մնա տեսնելու խամար մինակ,
 Վերա կը գնա ենտեղ:
 Մեկ քանի մ' որ վերեն կ'ընցնի:
 Թակավորին մեկ ջաննվար ըմ կա, անունն Ռանջագն:
 Եկավ ենոր առնս թողնելու որ:
 1160 Հեն որ ինչ թողնեն տունս, հիսան տունս տը չըլնի,
 Տուներ տը փակեն, մտնեն ներս:
 Ինչ մարթ տեսնա, կը պունա ճղա:
 Կը կանչեն քաղաք քաղաքով,
 Կը մտնեն ներս, տուներ կը տնեն:
 Թակավոր կ'ըլնի կ'իրիշկա,
 Մինակ ծուկ պունողի դուքան պանց ա:
 Կը հերթողի, կ'ասա. — Ջանըմ, քու դուքան կոծի,
 Ռանջագեն կը գանա, քե կը ճղա, մեղք ես:
 Ինչըլի կ'ենեն, ուր տուն չը տնան:
 1170 Կ'ասա. — Չխո յես յեմ ջանից կշտացեր եմ,
 Թըխ գն զձի սպանն. տուն ինչ կը խառնվեք ձի:
 Կը գան թակավորին կ'ասեն:
 Կ'ասա. — Ուր մեղք ուր վեղ, մեր ասել մ'ա:
 Կը թոնեն տուն Ռանջագեն:
 Ռանջագի տիրու տուն (տ)նավեր չըլնի:
 Ջինք դեն կը տփա, դես կը տփա, կը թոնի տանալներ:
 Կը գն, ծուկ պունողի դուքանի տուն կը կայնի:
 Ենտեղ կը խընձրի, զինք կը գանա.
 Խըտ թափքուն՝ Ռոստամ գոմի ըմ կը գանա ճակատ.
 1180 Խըտ գանելուն, հիտիվանց կ'երթա պատի հանձեղ կ'ինի:
 Թակավոր կ'իրիշկա, կ'ասա.
 — Ռանջագեն զընաց զինք եզար վըր մարթուն,
 Տարցավ, պատի հանձեղ ինզանի,
 Ել հիրար չառնի, ետա ինչ քըսա յա:
 Կ'ըլնի մարթ ըմ կը հերթողի, կ'ասա.
 — Շոտ զընան, զծուկ ծախող սոտ արի:
 Են ել կը գն, ինչ կը տեսնա, խատե՛
 Հիշունց տալեն կը գն:
 Վոր կը մոթխրանա, Ռոստամ կ'ասա.
 1190 — Յեմ ալընջներ կան ա քիչ ըմ,

Արի մոթխաս, իեմ՝ ինչ կ'ասես:
 Ենչ կը գնա մոթխաս, ծես կը պունա,
 Կը գանն պատ, կ'ենա լոշ, կը թալա վըր Ռանջագին:
 Թակավոր կ'իրիշկա, կ'ասա. — Ջանըմ,
 Եսի մեր փալեվան ել սպանեց.
 Երկու գանցեք, սրխկոտելով առեք, պերեք:
 Հիշունց տալեն կը գան, ծես չը խանա.
 Չուր կը մոթխրանան, կը պունա,
 Ինչըլի երկու կոքով կը գանա հիրար,
 1200 Կը սպանա, կը թալա վըր ենոնց:

Թագավորի հրավերով Ռոստամը դառնում է Բագավորի սպասավոր, սպա միրեշափե:

Թակավոր կ'ասա. — Ջանըմ,
 Եսի ել ծուկ պունողի պան չի:
 Կ'ըլնի թուխթ ըմ կը զրբան, կը տա մարթուն մ',
 Կը տանի, հանջիկ ըմ կը տա հինե, կը տանանա:
 Թուխթ կը կարան, կ'ասա. —
 — Կայնի, խընդրաց երթանք:
 Կ'երթան. ինչ թակավոր կը տեսնա,
 Բիթուն, բիթուն կանգնե կ'ինի:
 Կ'ասա. «Վալան, թի Ռոստամին զըրբ ըմ գանա, ենա մարթն ա.
 1210 Թի չե՛ մըչ աշխրքին ել մարթ չըկա»:
 Կ'ասա. — Տուն՝ ս իզա մը ձի:
 Կ'ասա. — Քնն վոտ կը պագեմ, հեր չըմ իզան,
 Թի իզարե մ' կապես յեմ խոր, յեմ մոր:
 Թակավոր կ'ասա. — Ետա-ենա քաղաք թըլս քու խոր ըլնի:
 Կ'ըլնի թակավորին խզմնթ քոր:
 Մեկ ժամանակ ըմ վերեն կ'ընցնի:
 Ավուր մեկին կ'երթա, քաղաքի մեջ կան կը գն,
 Կան կուղբանթ կը կայնի ենտեղ,
 Ինչ Ռանջախ-Բանջա պունած ա:
 1220 Չիու փըռփըռոցի ծես կառնի,
 Կ'երթա ծակ ըմ վե կ'իրիշկա, կը խի՛ Ռանջախ Բանջա ա:
 Են ել կ'ասա. «Հայ-հայ, ետապես պան ել կ'ըլներ.

Յեմ ձիու հանն ինչ ա, յես եկեր եմ թնչ կ'ենեմ»:
կ'ընի մեկ քանի մ' մարթ կը կնշընի,
կեցկա մըչ քաղքին ավեր-թալան գիշերանց:
Դնւքընարանք, մաղաղեք հըմեն կը կտրեն, կը թալնեն:
Վերա պողպէներ կը տան վըր թակաղորին:
Թակաղոր թնւ չարա չը կանա տեսնա:
Են մեկ որ Ռոստամ կ'ասա.

1230 — Պերեք գիշըրվան կարակոլութեն տըվեք ձի.
Վեր վոր ասեղ ըմ կուրուսի, ձենե ուզեք:
Թակաղոր շատ կ'ուրախանա,
կ'ասա. — Տնւ ետապես պն մ' կենս,
Յես յեմ թակաղորութնի կես կը տամ քե:
Դնրիս են կ'ելնի միբեշավե,
Թնլալ կը տա կանչել, կ'ասա.
— Վնլ ուր դնւքան շինա, ուր տնւ փակա,
Պատիճ կը տամ ենոր:
Վեր վոր ասեղ մ' ել կուրուսավ,
1240 Վոսկի մի թըխ ձենե ուզն:
Են թըխ մնա ուր տեղ,
Մենք դնրիս տնւնանք Չարըլ:

Ռոստամը բռնուս Ե Իրանի փառիվաններ՝ Գեվե Գոհարգին յեվ Բեժանգին, վորոք
իրբիվ ծպտված վաճառակամներ՝ տեղեկութուններ պիտի հավաքեյին ամհայտացած
Ռոստամի մասին:

Ռոստամ կուրուսեր ա, ննյարներ դնիս վերուցած ա.
Ել թնւ թնղըր չըն կանա տեսնա:
Չալա-Չեռին կ'երթա մըտ Բըֆ-կոսրեն,
կ'ասա. — Աստված քն տուն ավիրն,
Մարթն խավ ըմ կուրուսի,
Մարթ հետեվ կան կը դն.
Եսա մեկ խընձ Ռոստամ կուրուսե,
1250 Մենք հիտեվ կան չընք իզն:
կը պերեն քառուս մալ, ամենաբերինջի մալ,
Լ'դտու պեռ կը պոնեն,

Գեվե Գոհարգ, Բեժանգ կը տնեն խեռ,
կ'ասեն. — Տարեք, ծախեք, խեմ՝ դոր սալըխ տ'առնեք:
Վոր տեղ կը խարցընեն,
Անուն կը տնա Չինմաշինա թակաղորի բազըրգան:
կ'երթա, կ'ինի քաղքըներ, կան կը գն.
Քսան կուրուշի մալ՝ տաս կուրուշի կը տա,
Տաս կուրուշի մալ՝ խինգ կուրուշի կը տա:
1260 Ծեն կ'ինի երկըրներ,
Թի՛ Չինմաշինա թակաղորի բնզըրգան եկե,
Եսքան հեժան մալ կը ծախա:
կան գնլով, կան գնլով կը գան
Են քաղաք, ինչ Ռոստամ գն հինե:
Ծեն, զըրընգոց կ'ինի քաղքի մեջ,
Թի՛ Չինմաշինա բազըրգան եկավ:
Ռոստամն ել ելնլ գննց ենտեղ, իրիշկեց.
կը խի՛ Բեժանգ ու Գեվե Գոհարգ:
Ասաց. — Ետա իրավունք վնլ ա տըվե ձե,
1270 Տնւ եկեր եք, մալ կը պակսեցուցեք,
Մալ կը հնվեցուցեք:
Ծեր բնզըրգան քտեր վորոշեք,
Ծե հըմեն մեկի խինգ տարի հնւքմ կա:
Գեվե Գոհարգ ասաց. — Յես եմ, կնա:
ՉԲեժանգ պոնեց, տարավ,
Գեվե Գոհարգն ել մնաց ենտեղ:
Ասաց. — Ախըր գն մեր մարթ տարան,
Գիշերով կը պնոնանք, քաղքից կ'ըլնենք:
Ռոստամն ել հիմցավ, գննց, վըր ճամբաին նստավ:
1280 Ասաց. — Անիրավներ,
Տնւ չըք գիտե՛ յես միբեշնվեն եմ.
կ'ելնեք մնլ կը փախուցեք:
Գեվե Գոհարգն ել պոնեց եպե,
Ասաց. — Դնրիս տնւք դնր գիտեք՝
Ելեք գնցեք խըտ ձեր հնլին:

Քարավանը վերադառնում է Իրան յեկ պատմում յեղիւրքյունը. Իրանի գործերը հար-
ձակվում են Ալֆաս քաղաքի վրա. Ռուստամը սպանում է Ռաշխ-Բալաքը, մեկ-
մեկ բռնուտւմ է Իրանի փահելվաններին, ապա հայտնում գրանց իր ս' 1 իննը:

Գիշեր-ցերեկ Ջաբրիլն ել

Աչքեր մնացած ճամբարիս, չեկան:
Հենոր կ'ելնեն կ'իրիշկեն՝ քարվան եկավ,
նա՛ն Բեթանդ կա հինե, նա՛ն Գեվե Գոհգարդ:

1290 Կասեն. — Եսա ծե թ'նչ կլնվ:
Կասեն. — Վոլն, մենք եկանք Ալֆասի քաղաք,
Ենտեղ միրեշավե մ' կեր,
ԶԲեթանգն ել, գ'Գեվե Գոհգարգն ել պոնեց:
Կը կատղեն, ինչ կա կը ժողվեն,
Վոր երթան Ալֆաս կոխի:
Ալֆաս թակավոր՝ ինչ խլիտուն կ'երթա, լըվնցվի,
Կ'երիշկա չաղբընեը կը խի, իբրեխ ծեռնեն կ'ինի:
Կասա. — Եսի թ'նչ անքար ան, եսա թ'նչ խիվնթ ան,
Մեր հնլ թ'նչըլս ա' ընի:

1300 Կը կանչա, ուր վնդիր-քրարներ:
Մարթ պն մ' չը խասկընա:
Կը կանչեն միրեշավե, կը գն:
Կասա. — Ի՞նչ կա, թ'նչ կը վնխենաք,
Յլան պնկի մեջ բերդիր՝ մ'ա, թ'նչ ա, դեն սովեք ձի,
Յես ելնեմ կոխի, ըզհըմեն ճարտեմ, գնմ:
Կասա. — Վոր քենե կը գն, են բերդիր քե յա.
Մլեր ենք գի, ել հիսան վերենվե չը գանցե:
Են ել կ'երթն, տուն կը պանա.
Ինչ աչք կ'ինի գոտտամ,

1310 Կրկուտ-կրկուտ աչքերուց կը գն տակ:
Կը քնշն տուն, ճուն կը տաքցուցա,
Թնմիդ թիմար ըմ կը տա, կը խեծնի.
Կ'ելնի մեյրան, մեկ զլնի ըմ կ'երթա, կը գն:
Ջուն ըմ կը շինա, կը կապա վըր ձիուն,
Ակընջներ, պան, ինչ կա, կը ծածկա, վոր չը ճանչընան:
Պըլսուն շնտ Բանընմ կը գն մեյրան,

Ռըմ կը գանն գետին, թնդ կը խանա.
Կասա. — Հնւր ի միրեշավեն, թըխ գն յեմ կոխի:
Ռոտտամ ենդեխեն զլնի մ'երկու կ'երթա, կը գն,

1320 Գորդ ըմ կը գանն ձիուն,
Ձին գ'անհրամ կը թնլն գետին:
Կը պոնա, կ'աունի կը պերա մըա են մեկել երկուս:
Գոր Բրգո կը գն, Յնրանմնդ կը գն,
Ձենոնքն ել կը պոնա, կը պերա,
Ձհըմեն կը ժողվա, կը մլա մեկ տեղ:
Կը գն վըր տուն, ծեռ կը թնլն անան,
Են կող, են կող կը պոնա:
Կասա. — Ճըթեր, ծեր հնլ թ'նչըլս ա:
Պոնատուն ել գն թակավորի հողի տակն ա:

1330 Կը ճանչնան, կը թոնեն, ծեռ կը պագեն,
Վըր իրարու կ'ուրախանա:
Թակավոր կը լսի, կը հերողկա, կ'ասա:
— Գանցեք, խեմ՝ եսա թ'նչ պան ա,
Եսոնք պոնավոր, ուրախութեն կ'ենեն:
Կերթան, կը գան, կ'ասեն. — Տընալեր,
Միրեշավեն Ռոտտամն եր:
Տնդ զթակավոր կը պոնա:
Ռոտտամ կը գն, կ'ասա. — Թե թ'նչ ա ելե,
Ձանրող՝ յես, պերող՝ յես, կըռիվ երող՝ յես.

1340 Տն հեր կը վնխենա:
Թակավոր հըմեն մեկի ծեռք ըմ խալավ կը տա կարել,
Կերթան ուրենց տեղ, կը նստեն:

Ռոտտամը դժգոհ քաղաքի վերաբերմունքից, մեկուտանում է Սեվ-սարում:

Իրանա Ջաբրիլ պերթի մեջ ժողով կը տնեն,
ԸղՌոտտամ չըն կանչե:
Իոնե-Նանգար կ'ասա թակավորին.
— Թե չե Ռոտտամ, մեկ կոր ախշիկ ել ընի,

Են թախուժից մըջ ժողովին տը կընդըվեն:
 Թակալորն ել կ'ասա. — Պոսեք, Դոսե-Նագար,
 Տարեք, տրեք պոնատուն:
 1350 Կը գան Ռոստամին կ'ասեն. — Ռոստամ,
 Վոլն, Դոսե-Նագար ասաց՝
 Թի չե Ռոստամ, կոր ախչիկ մ' ել ըլնի,
 Են թախուժից մըջ ժողովին տը կընդըվի:
 Են ել հինատու տարավ պոնեց:
 Կ'ասա. — Վոյ, վոր ետապես պան կա,
 Ահա ըլնի, վոր Իրան քակեն,
 Ըղջոջն սպանեն, պատիկն տեղ տնեն,
 Պատիկ սպանեն՝ ջոջն տեղ արնեն՝
 Յես չը խառվեմ:
 1360 Դընաց Սեվ-սար նստավ:

Սարեղծը կարճակում է Իրանի վրա, կոտորում նրա փահելվաններին.
 քաղալորը տրիպլած նորից հրավիրում է Ռոստամին:

Թակալորներ լան:

Սարհընդ առեց ուր մսքար, եկավ մըտ Հըման.
 Երկուս ելան մեկ, եկան վըր Իրանա:
 Սարհընդ թակալորի փնջեղան Աշգանփոնս եկավ մեյդան:
 Բըզո գընաց տեմ, գԲըզո տարավ, սպանեց:
 Փարանմնգ գընաց, չուր հիրիկուն կըռվան, պոնեց, տարավ:
 Իրանա թակալորի մեր գընաց մըտ ուր լան,
 Ասաց. — Մենք փնջեղից կտրանք,
 Մեր քաղաք քաղքով ավիրավ:
 1370 Էրնողի, Դոսե-Նագար պոնատունից խան,
 Բնլքի Ռոստամի սխուտ ամոնա:
 Ասաց. — գանեք, պոնատունից խանեք, տրեք գնդան:
 Են մնաց ենտեղ, մնաց են մեկեկ ուր.
 Երկու որդուք տիպան հիրար,
 Ել մ' ել իրանցեք հաղթվան,
 Ջուսք տարան Ռոստամին, ասին.
 — Հոյ, աստված քու տուն-հերտուն քակա վըր քու յեմինին:

Վոլն, քու աչքեր քուցան.
 Քու խարզեք-մաշղեք հըմեն ըսպանվան, գանցին:
 1380 Ռոստամն ա, կըսկըծու կը բանջի,
 Ել թն պա մ' չը կա ծեռ:
 Վեր կ'ըլնի կ'իբրիշկա, կ'ասա. «խեմ՝
 Յեփ Դոսե-Նագար գընդանից տը խանեն,
 Վոր ելնեմ երթամ կոխի»:
 Մեր գնաց մըտ թակալոր ասաց.
 — Գնի ա քն կնիկ, տղեն ել տանեն գերի:
 Ասաց. — Ջանր'մ, դե, գանցեք, խանեք տուն:
 Գացին, չուր գեն տը խանեն տուն,
 Ռոստամ ուր տեղ ուր խալավ խագեր եր.
 1390 Ուր պատրաստութեն տեսեր եր, վոր տը գեր:
 Դոսե-Նագար են գեխեն եկավ,
 Ասաց. — Հոյ աստված քու տուն հերտուն քակա,
 Վըր քն ասելուն, վըր քն ենելուն:

Ռոստամը կոտորում է բշեմախներին. նրա գրույցը Իրանի վիրավոր
 փահելվանների հետ. Ռոստամը բերում է Ջաբը Իրանի
 սպանված փահելվաններին:

Ելավ եկավ;
 Ուր թաջ կը անա ուր գըլիս, ուր ճակեր կը կապա,
 Ուր արմըստապուն խանչնլ կը գանա ուր մեչի.
 Ծեռ եթնլ ուր իրեք խարիր վաթսուն վեց կիզըր ծանդըր գորգ՝
 Ջին խեծավ, քըշեց, հուշիկ-հուշիկ եծնվ.
 Ետա բրինդարներու թաղ վե գնաց տակ:
 1400 Ասին. — Սերն աստըծուն,
 Շարնգան կորվ ըմ խըտ ետա քաֆրին կրա:
 Մենք հըմեն ուր բրինդարներն ենք:
 Ել մ' ել կողեր պոնեց, ձիուց եծնվ տակ,
 Մենակ ուր տիրգեղան առեց, գընաց:
 Աշգանփոնս են գեխեն եկավ,
 Ասաց. — Հոյ, աստված քն տուն ավիրան, թըլս տն գեր,
 Մեր թակալորին խզմթքարութեն եներ:

Վոր կրովու գան քե ձի յել տեր,
 Միլախ ել տեր, գորդ ել տեր:
 1410 Ասաց.— Չե, վոլան, ասոված քու տուն քակա,
 Մեր թակավորին համ ձի կա,
 Համ սիլախ կա, համ հրմին պան կա:
 Չի տասց, գրնան պեն սպանի,
 Ուր ճակ, սիլախ ինչ կա՝ պե քե:
 Են ել են թեխեն դձին քշեց,
 Գորդ մ'ել եթանլ, ընցուց:
 Ռոստամ ասաց.— Յես հիլե մ' չենեմ.
 Եսա տնավեր ձի տը սպանա:
 Համա ուր տիրգեղան կխան վոտ,
 1420 Քանչեց վըր անդան, ուր մատ պագեց,
 Նետանեղի տակ յեղունգ պագեց
 Մեկ տիր ասոված կանչեց,
 Եզար ձիու սուախն, պոչի տակիլե եթանլ տուն:
 Ասաց.— Հայ բեբանխտ, տու ընչի՞ յեմ ձին սպանիցիր:
 Ասաց.— Բեբանխտ տու յես, քու յոթ խեր.
 Յես ել անձի, տու յել անձի:
 Մինչեվ հեվարին գանդին,
 Ռոստամ զԱշգանիու վիրուց վըր ուր քանկին,
 Եզար գետին, վիղ կտրեց:
 1430 Ջանը գրնանց Սանրճնգին,
 Փիրան ասաց.— Սանրճնգ, տանանք յես:
 Ասաց.— Ջանրմ, եսա կանդար փանկվընքտեր
 Յես կը պախեմ, վո՞ր ավուր խամար ան.
 Չե հետավուր խամար ան:
 Խըլխուն դո՞ր Բամուսե Գանան գրնանց,
 Ռոստամ կլով ուր ձին խեծավ, եծով.
 Բրինգըրներ ել մ'ել ասին.
 — Շանդան, կովի խըտ են քաֆրին:
 Քրոխավ, ձիուց եծով տակ, գրնանց:
 1440 Քամուսե Գանան եղեխեն ձիով եկավ:
 Ել մ'ել Ռոստամ նետանեղով եզար, դձին սպանեց—
 Խասան գանլանչ չուր հեվարին,
 Ետի գետին, վիղ կտրեց,

Ռոստամու քանրոչ իրիկ Գեվե Գորդար, ասաց.
 — Բանրամ ենա երկու որ կա գանց,
 Ուր տաժան մոցե մըչ մեյլնին, գրնանց հիտեվ.
 Ընցկոմ ասի, ձի մտիկ չ'երաց, ասաց՝
 «Յեմ անուն վերեն գըրանկ ա, վոր տեսան՝
 Յեմ նամուսի տեմ ա»: Գրնանց, ել չ'եկավ:
 1450 Ռոստամ գրնանց, մեկ տըքոց ըմ կը գեր,
 Ասաց.— Տու վո՞րն ես:
 Ասաց.— Յես Ռոհիրն եմ:
 Ասաց.— Ի՞նչըխ ես:
 Ասաց.— Վոլան, յես բեհանլ բրինգար եմ:
 Քիչ մ'ել գրնանց, տըքոց մ'ել կը գեր:
 Ասաց.— Տու վո՞րն ես:
 Ասաց.— Ես Ռոհարն եմ:
 Ասաց.— Քու հանլ ի՞նչըխ ա:
 Ասաց.— Վոլան, յես բեհանլ բրինգար եմ:
 1460 Ասաց.— Դե, կաց դան, յես երթամ, գամ, քե տանեմ:
 Քիչ մ'ել գրնանց, ել մ'ել տըքոց եկավ.
 Ասաց.— Տու վո՞րն ես:
 Ասաց.— Յես Հեթիրն եմ:
 Ասաց.— Տու՞ ինչպես ես:
 Ասաց.— Վոլան, յես ծանգըր բրինգար եմ.
 Ասաց.— Դու Բանրամի սալըխ ս'իտա:
 Ասաց.— Չուր հետը կետրին ել ենոր ծեն եկավ,
 Մըկա ըսպանվե, մնացե, չըմ գիտե:
 Գրնանց, գրնանց վըր Բանրամին:
 1470 Ասաց.— Բանրամ, ետ ի՞նչ ա ելե,
 Յես չըր անատե՝ տու ետապես շոտ կոտրվեր:
 Ասաց.— Քեռի, վոլան,
 Գոլուար խինգ խարիր ձիավորով,
 Յեմ տաժանի վերեն պախ եր տրե:
 Ենա երկու որ կեր, մենք կը գանենք իրարու: —
 Ենոնց մեջ Բըլըլի կեր,
 Հանան Ռոստամի թախուսից եր ելե.
 Քրոխեր եր, գանցեր եր,

2480 Յեկեկ թակավորի թախումի մեջ:—
 Քրֆշիլ զլվոնեց յեմ քամկին, ասաց՝
 «Բանրամ, քոն քամակ տու յարոչ,
 Գոն հանձեմ տու նայարոչ»:
 Բանիտ ետու ձի, յես ել քամակ տըվի ենոր.
 Տարցա վըր Գոլիզարին,
 Հիսիվանց եղար ձի շուռ հտու գետին:
 Ռոստամ ել ծեն չեխան, դձին քըշեց մըշ որդու յին:
 Ասաց, «Կարիճ են ա, ինչ ուր տնեն չընգե տուս»:
 Ջհրմեն կոտորեց, մնաց Քրֆշիլ, դեն ել պըռնեց.
 Առեց եպե վըր Բանրամին, վիզ կտրեց,
 1490 Արուն գընաց վըր Բանրամին, նոր խանգամ:
 Ջհանրամի ջանգակ եթալ վըր ձիուն,
 Եկավ՝ Հեթիր մեռեր,
 Ռըհար, Ռոհր հըմեն ժողվեց,
 Եթալ վըր ձիուն, եպե:—
 Հըմեն ուր խարգեքն են:—
 Գեվե Գոհարգ եկավ հտա տեղ.
 Ենոր աչքերուց չուր հենոր արտուունք տակ չըր եկե:
 Ենկանգար ելաց վըր ուր լաճերուն,
 1500 Արտուունք ելավ գետ, գընաց:
 Ելավ Ռոստամ վիրուց, եթալ վըր ձիուն,
 Առեց, եպե Ջարըր:

Թակավորի պատվերով Ջղալը խարգախուբյամբ մահացու վերբ
 և հասցնում Ռոստամին, սա նետահարում է Ջղալին:

Մընաց մեկ միշոց մ' ընցավ:
 Թակավոր Ռոստամու ախարը ասաց.
 — Ջղալ, քանի Ռոստամ կա, տուք ամեն վոչինչ եք.
 Կանաս զՌոստամ սպանես, քե ենեմ ուր տեղ վանգիր:
 Խելք եցկեց, գընաց մեյրնի մեջ,
 Ախագին տեղ ըմ փորեց, սունգիք եզար հինե,
 Ճար եթող, վերեն հարթով, պանով ծածկեց,

1510 Եկավ, ասաց.— Ռոստամ, հետը յեմ քեֆ եկեր ա,
 Արի երթանք մեյրան, մեկ խաղ մ' ենենք:
 Ասաց.— Խեր ըլնի, ախար,
 Տու չուր մկա ձի չըր ասեր ե.
 Ախըր, տը գամ, երթանք:
 Գացին մեյրան, ձիանք քշեցին,
 Մեկ երկու գըլնիս գացին եկան, ձիանք տաքցան,
 Գորիս ախար քըշեց թըլի խորի գեխ:
 Ինչ գընաց մոթխըսցավ, դձին գըվըոցուց:
 Ինչ Ռոստամ դձին քըշեց, ձիու նալեր եթալ,
 1520 Ասաց.— Ախար, աստված խերն ենա,
 Վոլան, հետը յեմ ձիու նալեր եթալ,
 Յեմ մեռնելու որն ա:
 Ասաց.— Ռոստամ,
 Յես շանգիթ իրեք տիր ձի կը նալեմ,
 Եդ թնչ զրոց ա:
 Ել ըմ դձիեր կը քշեն,
 Ջղալ ձին կը գըվուա խորի պուռկվե,
 Ռոստամ կը քշա ուր ձին.
 Ինչ կը խասնի պուռկ, ձին կը թռնի.
 1530 Երկու վոտ ձիուն կ'ընցնի ցամաք,
 Երկու վոտ կ'իսի հինե.
 Ռոստամ վըր քամկին կ'իսի:
 Խըտ իջնելուն՝ սունգիք սխոտ վե կը տան տուս:
 Ռոստամ կը թալան ձիու երկու վոտ կը կտրա:
 Ջղալ կ'ասա.— Աստված քու խիմ քակա,
 Ջիուն ընչի՞ հտապես երիբ:
 Կասա.— Ել յեմ խեծած ձին չըմ ուղե հիսան խեծնի:
 Ախար, գո յես սպանվա.
 Գընան, յեմ տերգեվան պե, յես ձի պաշտպանեմ.
 1540 Խալքեր յեմ աչքեր չը խանեն, քանի յես սաղ եմ:
 Են ել կը վանգամ, շոտ կ'առնի կը պերա, կը տա հինե:
 Ինչ կը տա հինե, կ'իսի միտ, կ'ասա.
 «Աստված յեմ տուն ալիբա, գորիս ձի տը սպանա»:
 Կը փախի, զինք կը տա չինարի ծառի հանձեմ,

Ռոստամ զանեղ կը քնշա, կը խանա վոտ,
 Վրտաց վերեն ուր մտտ կը պագան,
 Մաշեն դեղունդ կը պագան,
 Համ չինարին, համ Զղալ, համ ձիյայե կաֆ,
 Կը ծակա կ'ընցնի:

1550 Աֆանըմ Զալի լաճ Ռոստամ:

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

ՈՏԱՐ ԵՆՎ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԴԺՎԱՐ ՀԱՍԿԱՆԱԼԻ
 ԲԱՌԵՐԻ ՌԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿՈՆ ՁԵՎԵՐԻ¹

Ա.

ԱՆՆԻՔ—աղաթ, սովորութիւն
 ԱՆՈՒԿ—նորաբողոք ծիւղ, տունի ?
 ԱՆԲՐԱԳԻՐ—յեղբայրագիր, աթոյկերացու
 ԱՆԿԸԼ—խելք
 ԱՆՐ—վերջը
 ԱԿԸՆՁԿԱՆ—հմելք, վոր տալիս են բարի
 լուր հաղորդելու համար
 ԱԿԽԵՆԼ—ազաննել, գարթնել, զգալ, իմա-
 նալ
 ԱԿՈՎԵՏՆԵՆԼ—մի բանի լուսնի, կառչել,
 մի բանի ամրացնել
 ԱՀԴ—ուխտ
 ԱՂԵԿ—ԱՎԵՐ—լավ-վատ
 ԱՂՈՔՐԱՆ—արեւելք, արեւելքան կողմը,
 ուր կը դառնան աղոթելու համար
 ԱՄԵՆԱՔԻՐԻՆՁԻ—ամենատառջին, ա-
 ռաջնակարգ
 ԱՅԱՐ—թամբ
 ԱՆՔՐՈՑ—խոնրի կրակը խառնելու յեր-
 կայն փայտ
 ԱՆՆԱԼԵՆԼ—չնալտծ
 ԱՇԿ—աչք, նշան
 ԱՇԿ ՄԸՁ ՄԱՏԻՆ, ՈՒՐ ԴՈՒՐՁԸ ԿԸ
 ՔՈՒՍ—աչքն ուղղած սրտին իր դուր-
 զը կը ձգի

ԱԶՔԵՆԼ—նայել, զխտել
 ԱՍԵՔ—ասելք
 ԱՍՔԱՐ—ասքար, զինվոր, զորք
 ԱՎԴ—վրեժ
 ԱՎԻՐԱ (ը.)—ավերի
 ԱՐԱՅԵՔ—արաբաներ, սայլեր
 ԱՐԱՂ—ողի
 ԱՐԵՎԻՈՍ—արեւալուս
 ԱՐՁ—մեջը ծակ մի գերան, վորը միաց-
 նում ե Ձ մեծ գերաններ՝ ձիթանան
 մեքենայի պողոտակը
 ԱՐՏՄՈՒՆՔ—արտառունք
 ԱՅԱՐԸՄ—կեցցե

Բ.

ԲԱՄ—բան ըմ, մի բան
 ԲԱՔՈՒ—հայրիկ (կոչ)
 ԲԱՆԱՆՎԵՆ—բաղանի, պարուպը վրայով
 ԲԱՐՔԱՆՆԻ—ապարանջան
 ԲԱՂԿԱՆ—վաճառական
 ԲԱԼԱ—փորձանք
 ԲԱԼԱՔ—խտտուտիկ
 ԲԱԼՔԻ—գուցե, թիբես
 ԲԱՆՏ—բախտ, ապովան
 ԲԱՅՎԵ—բակի մեջ, բակի միջով
 ԲԱՀՁԵՆԼ—պատուվել, սրտաճաք լինել

¹ Բառաբանը սիրահոժար աչքի յե ամել քրդալեա պրոֆ. Ա. Քաչատրյանը:
 Հայտնում եմ խորին շնորհակալութիւնս Կ. Մ.-Ո.

ԲղձՐԱՎԵԼ—ժողովուրդ, հավաքել
Բնեթ—տուն, կտոր (յերգի)
Բնե—փայլ
ԲԱՌԱՅԻՆ—զուր, տարապարտույ
ԲԱՌԱՅԻՆ—միջնորդ, միջամտութիւն
ԲԱՌՈՒԹ—արեւելք, արեւոյ
ԲԱՍ Ա—հերթիք է, բաժանելու է
ԲԵ՛ (բ) — բեր
ԲԵԲԱՍ—ամարդ, անբախտ, դժբախտ
ԲԵԲԱՍՏՈՒԹԵՆ—դժբախտութիւն, տը-
մարդութիւն
ԲԵՆԱԼ—հալից քնկած, ծանր
ԲԵՆԷ—չառնչ
ԲԵՆԱՆՎԵ—բերանով
ԲԵՆԳԻՐ—յարու, զրատտ, անպետք ձի
ԲԸԻ—բուռ, բաժանելու քանակութիւն
ԲԸՄԲԱՐԱՔ ԸՂԵՆ—չնորհալոր լինի,
ԲԻԹՈՒՆ—բուրբ, բուրբովին
ԲԻՐԻՆՁԻ—առաջին
ԲՈՅ—բուկ
ԲՈՄ—նախ, մեկ
ԲՈՄ-ԲՈՄ—մերթ ընդ մերթ
ԲՈՇ Ա—զուր է
ԲՈՇ—չատ առատ, բազմաթիւ
ԲՈՇԱՆԻ—բազմութիւն
ԲՈՒՌ—բուռ, փունջ
ԲՈՒՌ—բանելու տեղ
ԲՈՍՏԱՆ—բանջարանոց, բոստան
ԲՈՍՏԱՆՁԻ—բոստանապան
ԲՈՒՆԻ—զուր, բազմութիւն
ԲՐԻՆ—վերջ
ԲՐԻՆԴԱՐ—վերապար

Գ

ԳԱԶ—զառ (յերգի, չափ)
ԳԱԼՈ—ձոն, տոն
ԳԱՆ—զահ, ժամանակ, անգամ
ԳԱՆ ԵՐ—զահն էր, քիչ էր մնացել
ԳԱՆՈՒՆ—զահուն, անգամին
ԳԱՆՏԻԿ—զաղանի, ծածուկ
ԳԱՄ—սանձ
ԳԵՇ—զատ
ԳԵՐԱ Մ՛—զերան ըմ, մի դերան

ԳԵՐԱՆԻ—իջիտ, համարձակվի
ԳԸՐ—բլուր, զրու
ԳԻՑԱՄՈՒԹ—գիտացածով
ԳՈ՛—ահա
ԳՈՄՓ—բուռնցք, հարված
ԳՈՐԶ—զուրկ
ԳՈՒԱՆ—կոխ, ըմբշամարտ

Պ

ՊԱ—այստեղ, այնտեղ
ՊԱՅԻ—զարդի
ՊԱԹ-ՄԻՊԱԹ—հայ հավան, հայ-հայ
ՊԱՆԵՊԱՆ—ժուռնալ
ՊԱՄ—խումբ, դաս
ՊԱՎԻ—վեճ, գործ, կտիվ
ՊԵ ԳՈՎԻ ԶԿԱ—զուր գործ չունես, քեզ
զործ չկա
ՊԱՎՄ—հետք
ՊԱՐԲ—հարված
ՊԱՐԲԱՐ—կողմ, դռան առջևի հողեր
ՊԱՐՄԱՆ—զարման, ճար, դեղ
ՊԵԼ—բող, պոռնիկ, եզ շուն
ՊԵՆ—զահ, կողմ
ՊԸԼ—զետ
ՊԸՐԲ—հարված
ՊԹԱՐԱՑԱՎ—դժվարացավ, տխրեց
ՊԻ—այստեղ, այդտեղ
ՊԻՎԱՆ—առյան
ՊՈՐ—ապա
ՊՈՐՎԵ—վոր կողմ, վոր կողմից
ՊՈՐՄԱՆ—ապա, հետո, այս անգամ
ՊՈՆՅԱ—աշխարհ
ՊՈՆՅ—դրանից
ՊՈՒՔԱՆ—խանութ
ՊՈՒՔԱՆՏՐԱՆԻՔ—զուրաններ, խանութ-
ներ
ՊՐԵԹ—յերգայն, յերգար
ՊՐԸՆԳՈՅ—զրնգոց աղմուկ
ՊՐՈ՛Ն—անգամին

Յ

ՅԲԵ—բերեց
ՅԶԱՐ—զարկեց

ԵԼ ՄԵԼ—մեկ էլ
ԵԽԱՆ—հանեց
ԵԿԵ—յեղեղ
ԵՃԵԻ—իջիտ
ԵՆԱ—այն
ԵՆԻՆԵՆ—այնտեղից
ԵՆԿԱՆԻՐ—այնքան
ԵՏԱ—այդ
ԵՏԱՊԵՄ—այդպես
ԵՏԱՐ—տարավ
ԵՏԻ—զրեց
ԵՏՈՒ—ավել
ԵՐԿԸՆԵՐ—յերակներ

Զ

ԶԱ—զատ
ԶԱՆԳՈՒ—աստղանդակ
ԶԱՆԳՈՒՔՏԵՐ—զանգուներ, ասպան-
դակներ
ԶԱՎԹԵԼ—նվաճել, յուրացնել
ԶԱՏԱՆԱԼ—հեռանալ, դատանալ
ԶԱՏԱՆՈՒՅԵԼ—հեռացնել
ԶԱՏԱՆՈՒՅ—հեռվից
ԶԵՆ—զայն, այն
ԶԸՎՈՒԱԼ—զատնալ, պատել
ԶԻՆԵԼ—մորթել
ԶԶԻ—խնձ

Ը

ԸԼԵԻ—յիջիտ, զուրու գա
ԸՆԹԻՅԱՐ ԺԵՐՈՆԻ
ԸՆՑԿԱՆ—այնպես
ԸՆՑԿՈՄ—այնքան
ԸՄԿԱ—այստեղ

Թ

ԹԱԻԲԻՐ—պատրաստութիւն, կարգա-
դրութիւն
ԹԱԼԱԼ—զալալ, մունեակ
ԹԱԼԵԼ—ձգել
ԹԱԽԹ—թախտ, դահ
ԹԱԽՈՒՄ—սերմ, սերունդ, աղդ

ԹԱՄԱՄ—լրիվ, բոլորովին
ԹԱՄԱՆԻՆ—թեմանտ, թուրքական ձեթ
թարե
ԹԱՄԱՆԱՆ ԱՆԵԼ—նայել, դիտել
ԹԱՄԻՉ—ժառոյթ
ԹԱՍԻՐ ԱՆԵԼ—հանձնել
ԹԱՎԱՆ—առտոտոյ
ԹԱՎԱՆ—տխտ, զոմ
ԹԱՎԱՆԱՆԱՆ—տխտ, զոմ
ԹԱՎԱՆԱՆԱՆՎԵ—զոմի մեջ
ԹԱՐԵՄԻԻ—կրթութիւն, դաստիարակութիւն
ԹԱՓՔՈՒՆ—թափով
ԹԵՂ—չեղջ, կույտ
ԹԸԽ—թող
ԹԸՐՄԵԼ—լրանալ, ավարտել
ԹԻ—թե

ԹԻՄԱՐ—ատծ, պնասուններէ մաքրումը
թերցոյով
ԹՈՉ—փոշի
ԹՈՒ—վրեժ
ԹՈՒՆԻ(?)—թողնել
ԹՈ՛Ն—բնակ, բուրբովին
ԹՈՒՋԱՐ—վանասական

Ճ

ՃԻՐ—վողջ, կենդանի, ժիր

Ի

ԻԲԻՆԻ—լվացվելու պոնձե աման, շոնիթ
ԻԿԱՐԵ—աղբուսա
ԻՆԿԱՎ—բնակավ
ԻՐԱՄԱՆ—յերեսարաց, պատշգամբ
ԻՐԻՇԿԵԼ—նայել

Լ

ԼԱԼ—համբ
ԼԱԼԻ—զործ, ջան
ԼԱՃ—ապա, յերեխա
ԼԱՎԱՆԱՆԵԼ—խնդրել, աղերսել
ԼԱՐԵԼ—քնկ, հետապնդել
ԼԱՏ—լացեց
ԼԵՇ—լեշ, դիտել

Լեռն—լեռք, վերամակ
ԼիՂկեն—լողանա
ԼՈՇ—լազար
ԼՈՒԳ—բուս

ևս

ԽԱԳԱՎ—հաղալ
ԽԱԹԸՐ ՏԱԼ—դիջել
ԽԱԼԱՎ (գ.)—հալալ, դիւստ
ԽԱԼԱՎ (բ.)—հալալ, հալեց
ԽԱԼԻՎԱՐ—ալիվար, ձերուներ
ԽԱԼԽԱԼ—մանյակ
ԽԱԼԽԱԼ ՎՈՏԱՅ—մանյակ, վոր հագնում
նս փոսերին
ԽԱՆԳԱՎ—հանդակ, մեռակ
ԽԱՆԶԱՎ—դասույն
ԽԱՎՈՒ ԿԱՐԲ—հալի պես, հալի նման
ԽԱՎԲԵՆ—հալք, թոչուներ
ԽԱՏԵ—հատակ, մեռել և
ԽԱՐԱՄ—հարամ
ԽԱՐԱԲ—քեռորդիներ
ԽԱՐԱ—հարկ
ԽԱՐԱԳԻՄ—հարկատու
ԽԵՄԱԼ—հեծակ
ԽԵՄ—հայեմ, նայեմ
ԽԵՆԲ—հայենք, նայենք, տեսնենք
ԽԵՂԱԹ—համբար, վրան
ԽԵՐ—ողուտ, շահ
ԽԵՐԿ—հերկ
ԽԵՐՈՒԹՆԻՒ ԱՆՈՒՆ—հայրության տ-
նուն, հայր
ԽԸ—հետ
ԽԸ ԶԻ—խնձ հետ
ԽԸԼԻՒ—խալիս, ուրիշ
ԽԸՆԳՐԱՅ—խրար հետ, միասին
ԽԸՆԶ—քանց, քան
ԽԸՆԶՐԵԼ—կծկվել
ԽԸՏ—հետ
ԽԸՏ ՄԵՐ—մոր հետ
ԽԸՆԵ—քանց, քան
ԽԻՄ—հիմք
ԽԻՇ—մոտ
ԽԼԸՄՈՒՆ—առաջատան, լուսաբացին
ԽՈՐՈՏ—սիրուն, լավ

ԾՆՂԱԼ—ծածղել

ԿԱԴՈՄ—ուժ
ԿԱԶԱՆ—կաթսա
ԿԱԼԵՆԵԼ—դոցել, փակել, ծածկել
ԿԱԼՈՆԶԻ—դալուչի, դալուն պատրաս-
տող, մատակարար
ԿԱՆՈ—հայրիկ, հորեղբայր
ԿԱՆԻՄ—ամուսն, պինդ, զայրժ
ԿԱՆ ԳԱԼ—ման դալ, զբոսնել
ԿԱՌ—խուլ, քառ
ԿԱՍԱՅԱԿԻՒ—վրտ, սուգ, մատահողություն
ԿԱՍԿՈՒԳՐԱԹ—պատահմամբ, հենց
ԿԱՍՏ ԱՆԵԼ—գիմել, ուղղվել
ԿԱՎԼ—պայման
ԿԱՐԱԿՈՒ—պահակ, դարավուլ
ԿԱՐԱԿՈՒՈՒԹՆԵՆ—պահակություն
ԿԱՐԱՐ—հանդիս, դարար
ԿԱՐԻԲԱԿԱՆ—ոտարական, պանդխտա-
կան
ԿԱՐԱԿԱՆ—կարծակի
ԿԵՄՈՒԿ—կոծոծ, գառք բույս և, աք-
մատները դանակով հանում են, քերում
և ուտում
ԿԵՐ—կերակուր
ԿԵՐ—կայր, կար, կեր (կըրք)
ԿԸ ՈՒ—կը տեսնել, կը հայր
ԿԸՃԱՆ, ԿԸՃԵ ՄՐ—կըճա մը, նախատա-
րար կին, սովորաբար՝ բուրդ կին
ԿԸՆԴԻՆԻ—դանի
ԿԸՓԿՓՈՅ—աղմուկ, բնաձայն
ԿԻԳՐ—լիտր
ԿԻՅԱՄԱԹ—դասառտանի օր
ԶՈՒՐ ԿԻՅԱՄԱԹԻՆ—հայրալուսն, մին-
չև ալաբերի վերջը
ԿԻՆԻ—կընկնել
ԿԼԻՃԽԱՆԱ—դիւստոց, դիւստահետ
ԿԼՈՐԵԼ—դուրեկ
ԿՆԻԱՆ—գոտան
ԿՈՄԻ—դոցիք, փակիք

ԿՈՂԵՐ ԲԻՆԵԼ—համասել, կողքը բնկ-
նել, դայրանալ
ԿՈՆ—վրան
ԿՈՆԱՆ—կայան, սթեան
ԿՈՆԱ ԲԵՐԳԻՐ—անպետք յարու ձի
ԿՈՆԵԼ—կուցնել, ծռել
ԿՈՆԾԵԼ—շուռ առ
ԿՈՏ—հացտատակի շափ
ԿՈՏ—գլուխ, գանգ, վր մեր կոտին—մեր
դիւր վրա
ԿՈՐ—կույր
ԿՈՒՈՒՈՒՇ—դուռուշ—Տ կողմի
ԿՈՓՈՎ—բնկույց
ԿՈՐԽԶԻ—անընչի, բեկարույժ
ԿՈՎԸՆԵՐ—աղուաղիք

և

ՀԱԳԻՆՎԵ ԸՆՑՈՒՅ—հաղածի, հաղուտ-
ալ միջից անցկացրեց
ՀԱՒ—կարողություն, ուժ
ՀԱԼ—հալ, դրություն
ՀԱԼԱ—դեռ, բայց, այժմ
ՀԱՆՈՒՆ—անուն, վախն
ՀԱՅՈՒ—ածու
ՀԱՄԱ—բայց, իսկույն
ՀԱՅ ԳԸԻԻ—հեյ-վախ, ազանգ
ՀԱՅԳԵ—մն, դե
ՀԱՆԻՈՒԹԻ—անդունդը, անդունդ
ՀԱՊՈՎ—պատահող, համար
ՀԱՂԱՂԵՐ—աշխատի, անճոռնի
ՀԱԿՈՒՉ—շատրվան, ալաղան
ՀԱՐ—մըշա
ՀԻԴԻ—հեծակ—կամայ-կամայ
ՀԵՆ—այն
ՀԵՆԴԱՄ—այն ժամանակ
ՀԵՍՈՐ—այսօր
ՀԵՍՈՐՎԱ ՅԵՏ—այսօրից հետո
ՀԵՎԱՐԻՆ—յերեկոյան
ՀԵՐ—խնձ
ՀԵՐ—այր
ՀԵՐՈՂԿԵԼ—ուղարկել
ՀԵՐԻՄ—բժիշկ

ՀԸԼԻՆ—լիք
ՀԸՌՈ—հերոս, բարկություն, կըրք
ՀԻԱ—կեղծալորություն, նենգություն
ՀԻԱԳԻՐ—հ հեծուկ
ՀԻՆԵ } մեջ
ՀԻՆԻ }
ՀԻՇԱՐ—արթուն, զգուշ
ՀԻՍԵՆ ԳԱՎՍ—մարդու, ինտանի հետք
ՀԻՏԻՆ—վերջին
ՀԻՐԱՐ ՏԱԼ—շարժել, իրար առ
ՀԻՊԵՆ—ողան, տուն, սենյակ
ՀՈՉՈՒՄ ԿՆԵԱ—դրոհ և ապիս, հարձակ-
վում է
ՀՈՇ—համբարու (Ղ), կիտ ձուկ
ՀՈՒՐ Ա—սուր և

Ձ

ՁԵ—ձեզ
ՁԵ ՄՐ—ձայն բն, մի ձայն
ՁԵՆ ԱՅԵԼ—կանչել, ձեն հանել
ՁԵՆԵ—խնձից
ՁԻ—խնձ
ՁԻԹՈՑԻ—ծիթաղացի, ձիթահանի
ՁԻԱՐ—ձիւր
ՁՄԵՆ ՎԵ—ծմակերես, սովորակողմ

Ճ

ՃԱԿ—զենք
ՃԱՄԲԱՆ—հանապարհ
ՃԱՆԳԸԼ—բաղուկ
ՃԱՆԳԸԼ ԳՐԵՑ—յերեկայնաբաղուկ
ՃԱՐ—հար, հնար
ՃԱՐԻԿ—հարկից դործված լայն մեջկատ
ՃԻԾ—յերեխա
ՃԻՅԱՅԵ ԿԱՆ—պովկայոյան լեռնաղբիւս,
լեռնաղբիւս

Ս

ՄՐ—մի
ՄՐ ԱՍԵ—մի ասիք
ՄՍ—միթի
ՄԱԼ—աղբանք

ՄԱԼՔԱՄՈՏ — անճոռնի, հրեշ
 ՄԱՂԱՁԱ — պոսեկոս, նիւսդ
 ՄԱՇԱ — ձգան
 ՄԱՍԱԼ — մասայտ, առակ
 ՄԱՐԵ — մայրիկ (կոչ)
 ՄԱՐՁԵՔ — անն խարզեք
 ՄԵ — մեզ
 ՄԵՐՈՒԿ — անն կեծուկ
 ՄԵՅՒԱՆ — մեյդան, հրապարակ
 ՄԸ — մոտ
 ՄԸ ԶԻ — մոտ ինձի, ինձ մոտ
 ՄԸՆԵՆ — իրենից (բացառ. վերջավորու-
 թյուն)
 ՄԸԶ — մեզ
 ՄԸՏ — մոտ
 ՄՓԻԿ — մոծակ, անձ
 ՄՓՈՏԵԼ — մթնել, մժով պատել
 ՄԻՐ — եմիր, իշխան, պետ
 ՄԻՐԵՇՅՎԵ — գիշերային պահակներին
 պետ
 ՄԼԵԼ — մոցնել, մղել, քշել, հրել
 ՄԿԱ — հիմա, այժմ
 ՄՆԵՆ — իրենից, մոտից, (վերջավորու-
 թյունը բացառական հորով իմաստով)
 ՄՈՔԽԸՍԵԱԼ — մոտ հասնել, մասնալ
 ՄՈՂԱՁ — ինձ, կոբ ջարեք
 ՄՈՒ — մունջ, լուռ, միայն
 ՄՈՒՂԴԱՐ — մի քիչ, մի դարբ
 ՄՈՒՐՈՒՍ — միբուք
 ՄՏԵ ՀԻՆԵ — մտել է մեջը
 ՄՏԸՐԲՈՒ — մութբուքին, քաշի
 ՄՄԱԶ — մուրազ, մուրազ, հուշա

Ե

ԵԱ... ԵԱ — կամ... կամ
 ԵԱՔԱՂ — անկողին
 ԵԱՄԱՆ — դաժան, հնարագիտ, ճարտիկ
 ավանդ
 ԵԱՆ — կամ
 ԵԱՐԱՆՈՒ — վերավոր
 ԵՆԽՄԻՐ — գերի, յետիբ
 ԵՆՄ — իմ

ԵՆՄԱԿ — կերակուր, ուտելիք
 ԵՆՄԻՆ — յերգում
 Ե
 ԵՆԱ ԵՆ — վոչ... վոչ
 ԵՆԱԲԱՆԵՐ — պայտաբ
 ԵՆԱԵԼ — պայտել
 ԵՆԱԼԳ — հողանած, հողանածն
 ԵՆԱՅՈՐ — թշնամի, վոսի
 ԵՆԱՎԵՐ — անավեր
 ԵՆԱՅՈՐ — հողի, շունչ
 ԵՆՁԻՐ — վոքս
 ԵՆՁԻՐՎԱՆ — վորսորդ
 ԵՆՅԱՔ — շարաչք յ արտում մասհողու-
 թյուն
 ԵՇԱՆԵԼ — նշան դնել

Շ

ՇԱՓԵՆ — շարժեց
 ՇԱԽԵԼ — շահել, պահել
 ՇԱԽՎԵԼԻՔ — շահվելիք, պահվելիք, սու-
 բուստի միջոց
 ՇԱՆՅ ՏԱԼ — նշան պատ, հրահանգել
 ՇԱՇ ԶԵՆԱ — չի շարժում
 ՇԱՇԿ — շարժ, մաժք, յերկրաշարժ
 ՇԱՇՄԻՇ ԼԻՆԵԼ — շժմել, շժարել
 ՇԱՎ — գիշեր
 ՇԱՐԱՁԱ — ճարտիկ, վարպետորդի, խո-
 բամանկ
 ՇԻՆԱՄՈՒՐԻԿ — շինած, արհեստական
 շինած
 ՇԻՎԱՐ — շվար
 ՇՈՏ — շուտ

Ո

ՈՓ — ուժ
 ՈՂՈՒՄ — յերեկոս
 ՈՂՈՒՄ ԶՈՋՈՒՄԻ ՏԵՐ — քննանիքի տեր,
 յերեկոսների տեր
 ՈՂՈՐՔ ՎՈՐ — ճիշտ վոր
 ՈՌՈՍՊԻ — պոսնիկ
 ՈՐԴՈՒ — հորգա, դորք, բանակ, բազմու-
 թյուն
 ՈՒՐ — յուր, իբ

Զ

ԶԱԴԸՐ — վրան
 ԶԱՅԻՐ — մարդագետին
 ԶԱՆԱ ՏԱԼ — լեզվին տալ, շատախոսել,
 զավղակութուն անել
 ԶԱՐԱ — ճար, հնար
 ԶԸ ԿԱՐՅԵ ՏԵՄԻ — չկարողացավ տես-
 նել
 ԶԸՆ ԽԱՐՅԵՆ — չեն հարցնում
 ԶԻՆԻ — չի ընկնի
 ԶԽՈ — ապարեն, արդեն
 ԶՈՂԱՄ — կաղ
 ԶՈԿԻ — ջոկի
 ԶՈՋՈՒՄ — յերեկոս
 ԶՈՒՐ — մինչև

Պ

ՊԱ Մ — բան բմ, մի բան
 ՊԱԶԲԱՐԱՅԻ — բահի թափչուկ
 ՊԱՄ — բան
 ՊԱՄԿՎԵԼ — պահվել, պահվել
 ՊԱՅ — բակ
 ՊԱՅՄԱՆ — պայման
 ՊԱՊԿԵ ԹՈՒՐ — պապիկի թուր
 ՊԱՏԻՃ — պատիժ
 ՊԵՏԱՆԱԼ — մեծանալ, աճել
 ՊԵՐՈՒ ԵՐԱՅ — վառքով գետինը փորել,
 բանդից
 ՊԸՌԵՆԵԼ — բունել
 ՊԻՎԸՌԵՆԵՐ — բեկտուներ
 ՊՈՂՈՔ — բողոք
 ՊՈՆԱՏՈՒՆ — բանասուն, բունա
 ՊՈՎԵՐ Ա — բունվել է

Ջ

ՋԱՆ — հողի, սիրտ, մարմին
 ՋԱՆԴԱՅ — լեշ, դիակ
 ՋԸՎԱՆԵՐ — ջրվան, յերիտասարդ
 ՋՈՋ — մեծ, ավանդ
 ՋՈՋԱՆԱԼ — մեծանալ, աճել
 ՋՈՐՎՈՎ — հաղիվ
 ՋՈՒԱՐ — պատասխան, յուր
 ՋՈՒՆ — յուր, փայտ

Թ

ԹԱՏ ԴԱԼ — անդիպել, պատահել
 ԹԱՍՏԻ — ճիշտը, սուսչգր
 ԹԱՎԻ — խուսք, յերամակ
 ԹԱՎԻՔ ՏԵՐԱՅ — յերամակներին
 ԹԸՄ — նիզակ
 ԹՆՅՐԵՄ — հանգստանամ

Ս

ՍԱԼԱՄ ՏԱԼ — տեղեկութուն տալ
 ՍԱԼԸՆ ԱՌԵՆԵԼ — տեղեկանալ
 ՍԱՄԱ — ջրի տիկ, աման
 ՍԱՂ — վոզջ, կենդանի
 ՍԱՎԴԻԱ — սեր, հափշտակութուն
 ՍԱՐԱ — սարայ, սպարանք, պայտա
 ՍԱՐԱՆՇԱԼ — հարբել
 ՍԻԱ — այտակ
 ՍԵՄ — սրածայր փայտ, վորով հանում են
 բույսիքի ու բանջարի արժանները
 ՍԵՅՐԱՆՏԵՆԵԼ — զբոստալ
 ՍԵՅՐԻ — կախնորդութուն
 ՍԸՄԻՏԵԼ — փշրել, մանրել, ջարդու-
 փշուր անել
 ՍԸՆԱՔ — ժամ, մասնայույց
 ՍԸՐՈՒՄ — սիմուրգ, զմբուխ, Ջալի ցե-
 դին հովանավորող թռչունը
 ՍԸՎՏԿԵԼ — սղիտակել
 Ս Ի ԳՈՒ — չես իդա, չես դալ
 ՍԻՂԱՄ — սիլան, գնոք
 Ս Ի ՏԱ — չես իտա, չես աա
 ՍԵՎԱՆ — զնդան, կոսնասալ
 ՍՈՐԱՆԻ — դաշույնի մի տեսակ
 ՍՈՒՆԳԻ — ավին
 ՍՈՏԻՆ — սրտին
 ՍՎՈՐ — սկյուռ

Վ

ՎԵ — վեր
 ՎԵՐԵՔ ՏԻՐ — վրաները
 ՎԸՐ — վրա
 ՎԸՐ ՀԻՐԵՐԱՅ — իբար վրա
 ՎԸՐ ԶԻ ՎԵ — ինձ վրա

ՎԼԲ ՄԵ ՎԵ—մեզ վրա
 ՎԼԲ ՔԵ ՎԵ—քեզնից դատ, քեզ վրայով,
 քեզ վրա
 ՎԻՐ—մեծ
 ՎԻՐԱ—վեր իրար, իրար վրա, անբնական,
 շուտ-շուտ վերա դն կը ասն հանջիվ
 գորդի—իրար վրա կըտան դուրզի առաջ
 ՎԻՐՆԱ—վերանա, բարձրանա
 ՎԻՐՈՒՅ—վերցրեց
 ՎՈՐ—ուժ
 ՎՈՂԱ—վալլած
 ՎՈՋ—ուղուտ
 ՎՈՅՊԵՎԵՐԻ—վորքեկայրի
 ՎՈՎ—սվ
 ՎՈՏ ՎԵ—վտաի միջով, վտաի վրայով
 ՎՈՐ ԸՅԿՈՆԱ—վոր սյուպետ և
 ՎՐԵՐ—խնչու

Տ

Տ—տի, պիտի
 ՏԻՅԱՍ—պիտի գնա
 ՏԱ—տն, այ
 ՏԱԺԱՆ—հուլ քշելու մարտի (?)
 ՏԱՄԲԵՐ—տամբուր (խերածշտ, գոր-
 ծիք)
 ՏԱՅԱՄԻՇ ՏԱՆ—գիմանայ, համբերի
 ՏԱՆՍԸՆԵՐ—տանիքներ
 ՏԵՐ—տայիր
 ՏԸ—պիտի
 ՏԻՐ—անդամ, տես նաև ԴԻՐ
 ՏԻՐԳԵՎԱՆ—նետ ու աղեղ
 ՏՆԴԱՆ—շարժվել, յերբիվել, թնդալ
 ՏՐՆԳՈՒԶԱ ՏԱՆ—մանկական խաղ. ծա-
 քը կուսցնում են ու շյուղերի վրա
 ճոճվում կամ կենարանը հենարանի
 վրա դրած դերանի կամ տախտակի
 ծայրերն նստած յերիխաները վեր-
 վար են ճոճվում

ՏՓԵԼ—ծեծել

Փ

ՓԱԹ—տակ, պատ, փաթ
 ՓԱԹՈՒԹԵԼ—փաթաթել
 ՓԱՆԵՎԱ Մ—փանելիան բժ, մի փանչի-
 վան
 ՓԱՆԵՎԱՆ—հզոր, փանչեկան

ՓԱՅԴՈՍ—պայար, բնորոշում, բանիւ
 ՓԱՆՁԱՐԱ—լուսամուտ
 ՓԱՌՈՒ Մ—փառուն բժ, վարձատրու-
 թյուն, նվեր, պատիվ
 ՓԱՐԱ—փող
 ՓԱՐԿԱ—վարադուր
 ՓԻՐ—ծեր, սուրբ
 ՓՈՇՊԵՆՎ—փոշմանեց, դղջաց
 ՓՈՇՄԱՆ—դղջում, ապաշարվանք

Ք

ՔԱԹԻՔ—ըրանիր, քարտուղար
 ՔԱՄԱԿ—զավակ, կանակ
 ՔԱՎՎԵԼ—բուժել, վերջի արյունհոսու-
 թյունը տեղ ու տեղը կտրել
 ՔԱՅԸՐ—քաֆուր, անորեն
 ՔԱՅԸՐ—մեծամեծ, ախար, հպարտ
 ՔԵ—քեղ
 ՔԵՆԵ—քեզնից
 ՔԵՓ—քեֆ, ուրախություն, խնձուր
 ՔԸՌԵԼ—այստեղ՝ բեղմնավորվելու ցան-
 կություն ունենալ
 ՔԸՌԵԵԼ—զայրանալ, քրքրել, հայտնել
 ՔԸՍԱ—զրույց, պատմություն
 ՔԸՍԱ ԵՆԵԼ—զրուցել, պատմել
 ՔԻՆԹ—քիթ
 ՔԻՍԱ—բասկ
 ՔՈՂԿ—շյուղ, հանդում շինած փոքրիկ
 տնակ, հյու դակ
 ՔՈՋԲ—պալատ, դղակ
 ՔՈՌ—կույր
 ՔՈՒՓՈՇՄԱՆ—հուսանատ, ձեռունայն,
 ք ապաշարվ
 ՔՈՒ—բո
 ՔՈՒՐԲ—մուշտակ

Ճ

ՃԱՆՆ ՁԻ—զուգավորման շրջանն ապրող
 մատակ ձի, զամբիկ
 ՃԱՍԱ ԵՆԵԼ—հաղթել, նվաճել
 ՃԸՆՁԱ Մ—ֆընջան բժ
 ՃԸՆՁԱՆ—թատ, բաժակ (փոքրիկ)
 ՃԼԱ—այս ինչ, վոմե
 ՃԼՈՒԶԻ ՏԱՆ—սուրբ, շփայնել

P E 3 I O M E

ФИРДУСИ И ИРАНСКИЕ ЭПИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В „ШАХ-НАМЕ“ И В ДРЕВНЕ-АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

I. Фирдуси и его время

В этой главе дана сжатая характеристика арабского владычества в Иране, политического, социально-экономического и культурного положения персидского народа при национальных династиях Тахиридов (821—873), Саффаридов (867—903) и Саманидов (875—999). Эти последние, являясь представителями торговых кампаний и тех групп крупных дехканов—феодалов, которые черпали целый ряд выгод из товарно-денежных отношений в стране, всемерно содействовали развитию городов, товарообороту между городом и кочевой степью, создавали благоприятные условия для расцвета караванной торговли и торгового капитала, покровительствовали ремеслу, городской промышленности, сельскому хозяйству и т. д. Здесь же подвергнуты беглому анализу основные причины, обусловившие падение династии Саманидов и завоевание Персии Махмудом Газневидом на рубеже XI века, а именно: во-первых, угнетенные под непосильными налогами экономически разоренные массы крестьян и городских ремесленников, чрезмерная эксплуатация которых была едва-ли не единственным источником пополнения государственной казны; именно эти трудящиеся мелкие собственники, до того поддерживавшие Саманидов, сделались аполитичными в борьбе династов против наступающей степи, а во-вторых, свободные от налогов феодалы—дехканы, которые, номинально поддерживая вассальные отношения к сюзеренам Саманидам, фактически были независимы и всемерно способствовали консолидации всех сепаратистических тенденций и течений среди реакционно настроенных феодальных группировок.

Непродолжительный период временного экономического благоденствия и политического спокойствия в стране был бурным периодом накопления памятников духовной культуры Персии. Основываются библиотеки, развивается научная мысль, переводятся памятники родной пехлевийской и арабской духовной культуры; ученые и поэты находят щедрых покровителей среди саманидских шахов и вельмож. Все эти мероприятия обусловили пышный расцвет персидской культуры, «Золотой век» персидской литературы в X веке.

Саманиды обращали сугубое внимание, как было упомянуто, на переводы пехлевийской, преимущественно эпической и исторической литературы на персидский язык. Это мероприятие было обусловлено политическим

моментом. Необходимо было легитимировать права Саманидов на престол иранских шахишахов; необходимо было противопоставить наследственные права персов Саманидов политическим тенденциям антисаманидски настроенных иранских и туранских феодалов—претендентов на персидский престол; необходимо было посредством литературно-художественной пропаганды объединить персов на защиту саманидского трона.

Поэзия, песня и музыка, как агитационное средство, быстрее завоевывают массы, чем проза. Для Саманидов и их политической пропаганды становится императивом срочное переложение прозаического „Шах-Наме“ в звучные стихи. Саманид Эмир Нух II ибн Мансур (976—999) поручает выполнение этой задачи талантливому поэту Дакики, который трагически погибает, не успев написать и одной тысячи бейтов.

Со смертью поэта Дакики это начинание, имевшее столь крупное политическое и идеологическое значение, не умерло, ибо социальный заказ дан, меценатов было довольно много, время настало, а интерес к героическому прошлому Ирана усиливался.

За выполнение этой грандиозной задачи принимается и с поразительным мастерством завершает величайший поэт Ирана, Фирдуси.

Далее следует окутанная восточной романтикой биография поэта в которой подчеркиваются все эпизоды, имеющие историческую реальность: подвергнута анализу коллизия поэта с Махмудом Газневидом, происшедшая не потому, что поэт был шиитом, а Махмуд суннитом, не потому, что султан Махмуд, мол, не владел в достаточной степени персидским языком, чтобы понять это гениальное творение персидской литературы, а потому, что Махмуд—этот новый властелин Ирана не мог и не захотел бы оценить эту величайшую эпопею, ибо она продукт иных социальных отношений—победоносной, тысячелетней борьбы Ирана с Тураном; не мог восторгаться этой эпопеей, которая прославляет предшествовавших ему могущественных шахов и пехлеванов Ирана.

Последняя часть этой главы посвящена творчеству поэта и краткому изложению содержания „Шах-Наме“.

II. Пехлевийские письменные источники „Шах-Наме“ в древне-армянской литературе

1. Для создания «Шах-Наме» Фирдуси пользовался письменными и устными источниками. Письменные он черпал, гл. обр., из сокровищницы пехлевийской литературы («Хватай-намак», «Яткар-и Зериран», «Карнамак-и Арташир-и Папакан» и др.), которые частично были переведены на персидский и арабский языки, а устные—из современного поэту фольклора, из уст дехканов и крестьян.

«Карнамак», описывающий жизнь и подвиги Арташира и его преемников, борьбу Сасанидов и Аршакидов, по существу сборник эпических

мотивов и сюжетов, параллели которых были распространены в устном творчестве соседних народов. Если исключить из него «Вступление» «Заключение», все остальное свободно можно считать продуктом народного творчества.

Th. Nöldeke древнейшую письменную редакцию «Карнамака» относит к периоду царствования Хозроя II Парвеза (590—628); однако он допускает наличие изустного бытования эпизодов его в народных массах до появления письменной редакции.

Эпизоды «Карнамака» сохранились и в древне-армянской письменности, в «Истории Армении» Моисея Хоренского и в Предисловии греческой версии Агафангела.

Трактовка взаимосвязей „Карнамака“ и армянских источников противоречива; так, например, по мнению Th. Nöldeke, Моисей Хоренский «был знаком с подобным «Карнамаку» рассказом об Арташире или же черпал свои сведения из народных сказаний», а Агафангел «имел перед глазами или изложение «Карнамака» или же к. н. источник его в своей памяти».

Эти положения немецкого ученого не обоснованы, а потому мало убедительны.

2. Сравнительный анализ сходств и различий эпических версий Агафангела и „Карнамака“ с очевидностью доказывает, что они, описывая одно и то же историческое событие, свои сведения черпали из различных источников, из разных вариантов Арташировского эпического цикла, причем Агафангел из бытовавшего в Армении эпического цикла, а „Карнамак“—из иранского, гл. обр., из эпических песен, сказаний и отчасти из архивных материалов сасанидского двора. Авторы обеих версий своеобразно переработали данные своих первоисточников в политико-идеологическом разрезе. При этом писатель Сасанидов всемерно восхваляет Арташира, основателя царствующей династии, между тем как симпатия армянина, прибавив христианского писателя, целиком на стороне Артавана, родственного армянским Аршакидам.

Сродный с „Карнамак“-ом эпизод сохранен только в греческой версии Агафангела. Одни ученые армянисты и востоковеды склонны думать, что в первоначальном армян. тексте не было этого эпизода и что он продукт пера переводчика Агафангела на греческий язык. Мы другого мнения. Нам кажется, что этот эпизод, устно бытовавший в Армении, был включен в первоначальной редакции „Истории“ и был изъят из нее до Лазаря Парпского под влиянием усиления клерикальной идеологии, когда светские эпизоды были сокращены и, напротив, прибавлены главы и эпизоды агнографического содержания. Косвенное подтверждение этой гипотезы—наличие отголосков „Арташировского эпоса“ в арм. письменности (Моисей Хорен. и Фауст Византийский).

3. Вся 70 гл. II кн. „Истории Армении“ Моис. Хор.—компактное

изложение основных эпизодов деяний Арташира и его предков. Сжатость текста и лаконичность выражений были причиной искажения подлинника, неточного, превратного понимания и переводов этой главы на иностранные языки.

Искажены: «*Եւ տնորն ճանճարարանսքին ճողին դստեր զանն նորա-դին*»: Все переводчики „Истории“ Хоренского (Н. О.Эмин, Хорен Стефаня, Dr. M. Lauer, Vaillant de Florival, Victor Langlois и др.) слова *ճողին դստեր* переводят: «дочери мага», «*der Tochter des Magiers*», «*de la fille du mage*», «*dela fille d'un mage*» и т. д.

В «Карнамаке» «хитросплетениями» занимается не „дочь мага“, а «*mag дастур*» (*dastúr, dastyâr*, род.—дат. п. в армянском языке—*դստեր*), на подобие: *բուր-բեր, կուր-կեր, արբեր-արբար-արբեր, զուկեր, դուկեր-դստեր* и т. д.).

Нам кажется, что переписчик Хоренского не понял смысла и формы «*դստեր*» и передал ее через общеизвестное «*դստեր*»: Отсюда произошли все искажения и неправильные переводы. Предлагаем восстановить текст: *ճողին դստեր*, а весь отрывок перевести: «и бессмысленное хитросплетенные дастур мага относительно козла».

Французские переводчики неправильно переводят также следующее: «*հրաշագործն յաղագս երազոյն Փափազոյ*»—«*le fables au sujet du songe plein de desirs*» (V. de Florival) или «*les contes relatifs au songe du désir*» (V. Langlois). Здесь именитые ученые перепутали собственное имя *Փափազ* с нарицательным именем *փափազ*.

В этой же главе искажены, а потому и не правильно переведены следующие слова: «*յաղագս արաշատնեթան ճրոյն ճանճարանսք ք ի Սասնայ*». С помощью «Карнамака» можно и это восстановить. Из трех священных огней, воспламенившихся в доме Сасана, *Atr—Frôbâ* и есть искаженное слово Хоренского—«*արաշատնեթան*»: Непонятый термин переписчик постарался осмыслить при помощи армянского языка (словообразования грекофильской школы, напр.: *արաշատնեթան* и т. д.).

Первоначальное *Atr—Frôbâ*, в арм. форме *Ատր-Ջրոզոյ, Ատր-Ջրոզոյ* или *ادر حر داد* в арм. форме *Ատր-Ջրոզոյ*, с выпадением частицы «*ճր*» под влиянием следующего «*ճրոյն*» могло принять форму *Ատրոզատնեթան*—*Ատրոզատ*—у, а такое восстановление текста приобретает смысл, вполне соответствует содержанию сказа и эпизоду «Карнамака».

Предлагаем: «*յաղագս... արաշատնեթան ճրոյն ճանճարանսք ք ի Սասնայ*», а в переводе—«о вьющемся пламени Атрадата, что из Сасана» или «что (в доме—по «Карнам.») Сасана».

У Хоренского в эпизоде фигурирует «*նոխազ*» (козел); а в „Карнамаке“—«*բար*» (баран). Это различие объясняем: баран—тотем Сасанидов, а козел, б. м., Аршакидов—Парфия.

4. Сравнительный анализ сходства и различий сведений Хоренского

и „Карнамака“, следовательно и Фирдуси, ибо он пользовался сказом этого памятника, показывает: Хоренский не был знаком с наличной редакцией „Карнамака“; и тот и другой пользовались разными источниками, описывающими одни и те же события; наличный сырой материал они основательно переработали, руководствуясь своими идеологическими критериями: а) Хоренский сознательно подчеркивает все отрицательное, чтобы выявить антизаконные претензии и беззастенчивые мероприятия в деле борьбы и захвата аршакидского престола, б) редактор „Карнамака“ силится обосновать законные права Сасанидов в дела завоевания Ирана и трона Кайанидов, при этом Арташира поддерживают и религия Зороастра, *Churak—i* Капан, и жители Ирана—феодалы и крестьяне,—и личные достоинства основателя династии, и, наконец, брачные союзы с бывшими династиями Ирана (ср. 2).

5. Отголоски мотивов „Карнамака“ сохранились также у Фауста Византийского. В его „Истории Армении“ речь идет о посольствах недовольных армянских нахараров к католикосу Нерсесу, (IV, 55), что соответствует посольству иранских вельмож к Артавану (Предисловие греч. версии Агафангела).

В данном случае нас интересует не сходство слов и выражений обоих источников, а то, что эти исторические события, будучи по своему содержанию и по последовательному развитию аналогичными, сходны также и по характеру, по эпическому складу и по форме. В этом сказе существенным различием является то, что армянские князья обращаются не непосредственно к Аршаку, а через посредство католикаса Нерсеса. Такое отклонение легко объясняется идеологической целеустановкой христианского автора, который желает всемерно подчеркнуть роль церкви и ее главы.

В пехлев. «Карнамаке» и у Фирдуси нет намека на наличие такого эпизода.

Откуда же заимствовал его арм. историк? Нам кажется, что и в этом случае Агафангел пользовался данными, бытовавшими в армян. среде. Одновременно думается, что Фауст Визант. этот эпизод не заимствовал у Агафангела и не черпал его непосредственно из армяно-иранского эпического цикла об Артаване, а использовал бытовавшие в Армении эпические песни и сказания об Аршаке II, которые в порядке контаминации усвоили стиль, колорит и отчасти содержание эпических циклов предшествующей эпохи. Эпизодическое сходство эпической жизни Аршака и Артавана породило соответственно политическим и социальным условиям сходное эпическое оформление.

Из беглых намеков Фауста видно, что он знаком с существованием в Армении Аршакидско-Сасанидского эпоса (ср. IV, 55 и др.).

6. Другой древний памятник пехлевийской литературы—«Йаткар» и «Зариран» имеет также свои эпические паралели в древне-армян. пись-

менности («История» Фауста Визант.) и в бытующем и поныне армянском эпосе «Сасунские цуры».

Сходство и параллели общих эпических мотивов и частных эпизодов «Йаткар—и Зариран», «История» Фауста Виз. и героического эпоса «Сасунские цуры» многочисленны.

Можно ли и в данном случае допустить, что арм. историк Фауст пользовался «Йаткар—и Зариран»-ом или к. н. другим пехлевийским источником, арменизировал и историзировал эти эпизоды? Эта гипотеза в корне не состоятельна. У Фауста нет и намека на знакомство с «Йаткар—и Зариран» и на существование к. н. другого источника, описывающего эти события. С другой стороны, при допущении письменного источника, никак нельзя обосновать наличие его эпизодов, параллелей и сходства в героическом эпосе «Сасун. цуры».

Единственно возможное объяснение:

Эпические мотивы «Йаткар—и Зариран» и «Карнамака» являются или общеэпическими мотивами, распространенными повсеместно, или они, частью, иранские и из Ирана переходя в армян. среду, были трансформированы, освоены, включены в цикл арм. эпических сказаний и окончательно арменизированы. Именно из этих эпических циклов черпали арм. историки свои эпизоды. С другой стороны, бытовавшие в арм. феодальной среде эпические мотивы и сюжеты после разложения феодализма и искоренения феодального сословия деградировали в среду трудового крестьянства и передаваясь из поколения в поколение дошли до современных не-профессионалов сказителей, в устах которых и ныне живет эпос «Сасунские цуры».

III. Воспевые Фирдуси иранские мифические и эпические мотивы в «Историях» Агафангела и Фауста Византийского

Помимо эпических мотивов «Карнамака» и «Йаткар—и Зариран» в древне-армянской письменности сохранились еще другие иранские, б. м., так называемые странствующие мотивы и сюжеты, одновременно бытовавшие в Иране и в Армении. Трудно определить их происхождение. Из арм. писателей одни (Моисей Хорезский, Костантия Эрзынкаци и Григорий Магистр) ясно свидетельствуют о бытовании иранских эпических мотивов в Армении, другие, правда, не делают таких заверений, однако пользуются ими. Цель наша, во-первых, показать, что из признанных историческими некоторые события в «Историях» Агафангела и Фауста носят явно эпический и мифический характер, а во-вторых, выявить сходство и параллели их с эпическими и мифическими мотивами и сюжетами Ирана.

1. «История Армении» Агафангела—сборник эпических и мифических мотивов и сюжетов*).

В настоящей работе подвергнут подробному анализу только эпический мотив преследуемого героя. Он не сохранился целиком в пехлевийской литературе; кое-какие элементы его наличны в «Карнамаке». Он сохранился в «Шах—наме», однако не в форме стройного изложения этого эпического сюжета в одной эпосе, а в двух, неразрывно связанных друг с другом поэмах («Ссора Кей-Кавуса с Ростемом» и «Бежан и Манижа»).

Сопоставляя этапы героических деяний Григория Просветителя и Ростема, мы находим поразительное сходство как эпических эпизодов, так и последовательного их развития. Основное различие армянской и иранской версий в идеологической трактовке сюжетов. Эпические деяния Григория в изложении церковника, идеолога торжествующего христианства, облечены в агиографическую, христологическую форму. По этой концепции Григорий является высшим идеалом христианина. Его отличительные черты: христианская скромность, терпение, подвижничество. Он храбрый воин христовой церкви, мученик, уверенный в своей конечной победе.

Не таков Фирдуси и его герой Ростем. Фирдуси идеолог могучих дехканов; он ничего общего не имеет с религиозной скромностью; он певец бурной, полной героических подвигов жизни пехлеванского Ирана; его герой Ростем— воплощение физической силы; он идеал всех пехлеванов; он готов подложить свою жизнь за родину и честь свою; он спаситель Ирана и его владык от злейших врагов его. Ростем не даст себя в обиду: будь он царь или «простой смертный», все равно он даст ему должный отпор, он его уничтожит.

Эпический сюжет преследуемого героя наличен также в героическом эпосе «Сасунские цуры».

2. Ажидахаковский миф изложен в «Историях Армении» Хоренского. Отголоски его слышатся также в сказаниях о царе Папе у Фауста, на что было в свое время указано проф. И. Марквартом. Параллель этого мифа имеется в армянской мифологии представителями его на армянской почве являются злые царевичи Артавазд, Шидар и Петик Мхер (*Միսրի*). Нам кажется, что имя иранского злого гения—«dēw»-а сохранилось в армянской мифологии в форме имени Шидар = (A)šida(ha)r.

IV. Творческие приемы Фирдуси при воспевании иранского эпического мира

Говоря о творческих приемах великого поэта, мы берем в основу нашей характеристики только те фольклорные материалы иранского эпического мира, которые фиксированы в письменных источниках. Мы не можем

* Об этих эпических мотивах и сюжетах подробнее будет в моей монографии: «Эпос Просветителя» и «Трдат и Рипсимэ».

иметь суждения об использованных им изустных материалах, ибо персидский народ не сохранил изустной передачи своего фольклора, бытовавшего в Персии до времен Фирдуси. После создания своей эпопеи влияние гениального поэта было столь велико, что он и по ныне остался повелителем в области эпического творчества не только среди поэтов, но и среди неграмотных сказителей иранской героики. Для истории мотивов «Шах-Наме», отчасти для характеристики творчества самого поэта, без сомнения могут иметь первостепенное значение армяно-курдские версии «иранского» эпоса. Бытующий и по сие время этот «иранский» эпос создавался в течение веков до и после Фирдуси.

Гениальный эпик своеобразно использовал фольклор Ирана. В его цель не входило точное воспроизводство материала. Он мастерски разрабатывает сырой материал, подчиняя его своей творческой целеустремленности, своему творческому методу. То он выбрасывает из первоисточника эпизоды, не вкладывающиеся в его концепцию, то прибавляет новые из других сюжетов, вводит новые, до того неизвестные персонажи, оттеняет некоторые эпизоды, усиливая драматизм; то он соединяет разрозненные эпические песни в единую поэму, то разбивает единый фольклорный сюжет на ряд поэм и т. д. Он испещряет свою эпопею дидактическими размышлениями, лирическими отступлениями, описаниями природы и т. д. Словом, весь материал он подчиняет своему творческому наитию, своему мирозерцанию — идеологии господствующего сословия дехканов — феодалов. Он превосходно выполнил социальный заказ своих меценатов.

В отношении разработки фольклорного материала приемы его творчества сильно отличаются от творческих приемов нашего талантливого эпика Ован. Туманяна.

Наш эпик, создавая свою превосходную поэму «Давид Сасунский», старался по-возможности придерживаться не только структуры и последовательного развития эпизодов изустного фольклорного варианта, но и сохранить его дух, безыскусственность, стиль и местами сохранить дословную передачу его эпизодов.

Эпик Ован. Туманян идеолог крестьянства.

V. Причины малочисленности иранских эпических мотивов в древнеармянской литературе

Мы рассмотрели большую часть иранских мотивов, которые зафиксированы в исторических трудах Агафангела, Фауста и М. Хоренского. «Истории Армении» последнего, отчасти и в «Письмах» Григория Магистра имеется еще ряд эпизодов и упоминаний о наличии в Армении иранских эпических мотивов. Все же их не много. Иранская культура имела более глубокие корни в армянской среде. Следовало бы ожидать большего наличия их.

Как объяснить такое явление?

Нам кажется, причину такой малочисленности иранских мотивов в армянской среде нужно искать в условиях исторических судеб армянского и персидского народов. В них же необходимо подчеркнуть два события, которые имели решающую роль в деле разобщения культурных интересов обоих народов, а именно: а) Падение Аршакидской династии в Персии, после чего усиливается вековая борьба армян (армянских Аршакидов и феодалов) с персами — Сасанидами, и б) Христианизация Армении и усиление Зороастризма в Иране, т. е. диаметрально противоположных религий. Вторая причина усилила и в идеологическом отношении борьбу обоих соседских народов.

VI. Эпические мотивы «Шах-Наме» в духовной культуре армянского крестьянина

Иранские эпические мотивы удостоились иной участи в массах армянского крестьянства. Они нашли радужный прием в среде армянского и курдского трудового крестьянства, лишенного религиозно-политических предрассудков, националистического духа господствующих классов. Именно в этой среде иранские эпические мотивы приобрели благодатную почву для дальнейшего своего развития. Крестьянские сказители полюбили эти мотивы, основали их, включили их в родной фольклор, сроднили иранских героев с национальными пехлевами, «национализировали» — арменизировали и курдизировали их. Могучие иранские пехлеваны — Ростем-Заль и др. не враги, чужестранцы, а потомки эпонимов армянских Сасунских «цуров» (шалых пехлеванов), Санасара и Багдасара, братья Давида Сасунского и Дзенов Охана.

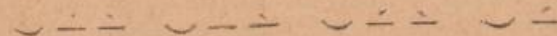
«Шах-Наме» Фирдуси не удостоился внимания монаха-писателя и перевода его на средневековой армян язык, но зато неграмотный сказитель воздвиг великому поэту Фирдуси, имя которого ему не известно такой величавый живой памятник, как «Ростем — Зад» и «Бежан и Манша».

СТИХОТВОРНЫЙ РАЗМЕР ШАХ-НАМЕ В АРМЯНСКОЙ ПОЭЗИИ

Живший в конце XIII и в начале XIV в. известный поэт Константин Эрзынкаци под заглавием одного из своих стихов (XIV стих) имеет приписку, из которой явствует, что во времена поэта Константина даже в монастырях скандировали (*ի ձայն տեղին*) „Шах-Наме“ на персидском языке. Братия просит поэта сложить стихи размером „Шах-Наме“, чтобы можно было скандировать (*ի ձայն տեղի*) как „Шах-Наме“. Поэт исполняет их просьбу.

Для сложения стихов размером „Шах-Наме“ в армянском языке нет на самом деле возможностей, ибо арм. язык не имеет кратких и долгих гласных.

„Шах-Наме“ сложена по следующей схеме:

Константин в данной стопе соответственно среднему долготому, сильно ударному слогу, в армянском стихе ставит ударный слог, до и после которого ставится неударный слог, а это — стопа амфибрахия. В армянском ударный слог несколько более долгий, чем остальные, и можно по мере надобности удлинить его. Сложенные такими стопами стихотворения можно свободно скандировать размером „Шах-наме“.

До Константина Эрзынкаци такими, подобными „Шах-Наме“, стихами писал современник Фирдуси великий церковный поэт Григор Нарекаци (X в.).

Յ Ա Ն Կ

Հ Ա Տ Ո Ւ Կ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի

Ֆրբայան Մարիֆատ 4	Անուրամագրա 20. 60—61. 65. 111
Արղա Մնլիք 75	Անրիման 17. 20. 60
Արդերեղակ Մոհամեդ Աբու Մանսուր 10	Աղբասնդր Մակեդոնացի 19. 140. 151
Արեղյան Մանուկ, պրոֆ. 30. 35. 72. 98—99. 114. 117. 123. 128. 160	Աղթամարցի 140. տես Գրիգոր Աղթամարցի
Աբուլ Ղասրմ Ֆիրդուսի, 13. տես Ֆիրդուսի	Աճառյան Հր., պրոֆ. 99—100. 136. 161
Աբուլ Ղասրմ Քուսեյի } 134. 149. տես	Ամիրան 18
Աբուլ Ղասրմ Քուսի } Ֆիրդուսի	Անակ 80—81
Աբրահամյան Ռ. 131	Անանտիան պատկեր = Անանիան 37. 82. 91
Ազաթանդեղոս 22—29. 31. 36—37. 54—56. 59. 78—84. 92. 96. 100. 104	Անանուն 54. 59
Ազազյան Ղեզ 132	Անդեղ տուն 49
Ազամ 9. 141	Անգաֆուս } 216—218
Ազրեջան 131	Աշի-դանակ } 98
Աթառ (?) 100	Աշի-դանակա }
Աժգանակ, Աժգանար } 17. 97. 98.	Աշի-դանար 99
Աժիզանակ } 99. 132	Ապարան 139
Աժիզանակա }	Առնկույս դյուղ (Արծիկ) 139
Աժի-զանար }	Առասուր Գեղորդ 87. 134
Ալ Աբուաի 150. տես Աբուզի	«Ասյան Աղա» 160
Ալեքսանդր 140. տես Աղեքսանդր Մակեդոնացի	«Աստվածաշունչ» 17
Ալեքսանդրապոլ 159—160	Ավդալբեկյան Ք. 98
«Ալեքսիանոս» 160	«Ավետոս» 141
Ալֆաս Թադափր } 214	Ատոմ Մոկացի 109
Ալֆաս Թակափր }	Ատրաղատ 36. 44. 236
Ալֆասի քաղաք 214	Ատրաղատական = Ատրաղատի 37
Ալիբրդյան Գ. 140	Ատր-Քուրդին-Միհր 34
Անմեղ 13	Ատր-Մարդաք 34
Անմեղ Քավրեղի 132	Ատր-Հարաթ 34. 236
	Ատր-Հրուբա } 33—34. 45. 236
	Ատր-Հրուբաք }

Արարատ 134
 Ասոր-Քուշասպ 34
 Արարիա 9
 Արամազդ 60, 111
 Արծիկ 139
 Արծրունիներ 107
 Արշակ II 55—56, 59, 65—66, 72, 108
 Արշակներ 108
 Արշակունի 56, 81
 Արշակունի Հայաստան 108
 Արշակունիներ 28, 52, 107—108
 Արշակունիներ Իրանի 19, 49
 «Արշակունի-Սասանյան վեպ» 27
 Արշակունի տիկին 66
 Արուդի Աճմեդ 150
 Արջասպ 18, 60—61, 63—65, 67, 69, 76—77
 Արտաշես Արշակունի 82
 Արտաղուխ 25—27, 80, 83—85.
 Արտավազդ 18
 Արտավազդ (ձանուկ), } 66, 69, 75—
 որդի Վաչէի } 76, 98
 Արտավազդ
 Արտաշէր (I Սասանյան) 19, 23, 25—29, 31, 34, 43—48, 51—55, 80—85, 108, 133, 134, 141
 «Արտաշէրյան հատված» 56
 «Արտաշէրյան վեպ» 23, 32, 37, 45, 54, 59.
 «Արտաշէրյան ցիկլ» 59
 Արտավան } 23, 25—28, 31, 46—48.
 Արտաւան } 51—52, 55—56, 59, 80.
 Արտան } 82—85, 108, 134
 Արտավան Արշակունի 46, 81
 «Արտավան-Արտաշէրյան վեպ» 27—29
 Աֆրիկ 4
 Աֆրասիար 18, 89, 94—95

Քարա-Քահիր Ուրբանի 131
 Բարակ 31, 45, տես Պապակ
 Բարական 34, տես Պապական
 Բարաք 134, տես Բարակ, Պապակ, Փափադ
 Բարիկ 68

Բարրի Բնյան 189
 Բազու 135
 Բաղրատունի }
 Բաղրատունիներ } 107, 113
 Բաժ 13
 Բալ'ամի 9, տես Բել'ամի
 Բանձան 57
 Բանրամ 208, 214, 215, 219, 220
 Բանրամ Գուր 19
 Բանրամ Չուրին 19, 121, 137
 Բաղդադ 4—6, 72
 Բաղդասար 115
 Բանակ 80
 Բաշատան 63, 68
 Բաստվար 63, 66—69, 75—76
 «Բարզու-Նամե» 162
 Բարձեկիդ 4
 Բարսեղյան Արտաշես 157, 160
 Բարսուժա 37, 43
 Բեժան 80, 86, 92, 94—95, 97, 116, 134
 տես Բեժանդ
 Բեժանդ, Բեժանդ 165, 178—187, 187—188, 192—194, 208, 212—214
 «Բեժան ու Մենիժա» 19
 Բել 17, 69, 76
 Բել'ամի 10
 Բենզադե (նիսրիչ) 152
 Բեյսանդուր խան 149
 Բերլին 50
 Բյուզանդիոն 109
 Բյուրասպ 132
 Բոնն 150
 Բուզանդ 17, 22, 35—36, 49, 54—56, 58—62, 64, 66—72, 78—79, 100, 104, 108, տես Փափաստո
 «Բուզանդարան» 59, 108
 Բուխարա 6, 9
 Բույրդ 15.
 Բուրդե, Գալիթի տղա 115
 Բուրդի 139
 Բուրդո 205, տես Բրդո
 Բուրդին Միր 33, 45
 Բրդո 200—201, 204, 206, 208, 215—216

*Գալաթյան Վարզան 139
 Գամուս 132, տես Քամուս
 Գայեանց փառք 47
 Գարամիկ-Քարա 69
 Գեղոնեոն 49
 Գեղե-Գոնդարդ 212—213, 219—220
 Գերջասպ 18
 Գիլ 87
 Գլխու-դանի 67
 Գոլիգան 219—220
 Գողիսթ 76
 Գուգերա 88
 Գյոթի 97
 Գյուլղաղյան Սամուել 131—134, 136, 142—143
 Գյուլնար 25, 27, 83
 Գուշասպ 18
 Գուշասպյաններ 19
 Գրչոր (Լուսավորիչ) 29, 52, 53, 80—83, 91—92, 96, տես Լուսավորիչ
 Գրիչոր Աղթամարցի 140
 Գրիչոր Մաղիարոս 141, 162
 Գրիչոր Նարեկացի 127
 «Գրիչորի Վարք» 83

Պանու Բանդասար 115, տես Բաղդասար
 Գակիկի 9, 11, 13, 18, 20, 22, 60
 Գանիլիեր 10
 Գավրի 18, 49, 51, 67, 69, 75—76, 85—86, 115—116, 163, տես Սասունցի
 Գավրի
 Գավրի (Աձշնչ) 76
 Գարեհ 141
 Գարեհյան տոհմ 19, 26
 Գարեհ գերջին 151
 Գովրիթ-շահ 149—150
 Գոսե-Նազար 215—217

Վդիկ 111
 Վլուրդ 132
 Վրիչ 111, 141
 Վժին Մկրտիչ 30, 98

Նմիր Նուհ II Իրն Մանուր II
 Ննվարի 142
 Նճիրածին 139
 Նրդնկա 119

Ջարրի, Ջարուլ 87, 198, 208, 212, 214—217, 220
 Ջալ, Ջալ Թաղափոր, Ջալ Թաղափոր 18, 114—116, 142, 169, 188, 222, տես Ջալա-Ջևաի
 Ջալա-Ջևաի 169, 175—178, 201—204, 212
 «Ջալ-Ռուզաբե» 19
 Ջարբանայան 5, Գարեգին, Գար, Ջարբ., Գ. 5, 9, 25, 31, 56, 131
 Ջարիր 18, 61, 63, 65—66, 68, 72, 75—77
 Ջարտան 63
 Ջենոբ Գլակ 49
 Ջիկ 26, 55
 Ջյուռնիա 116
 Ջոնակ 17—18, 132—133
 Ջոնակ Բյուրասպի 132—133, տես Աձ-գանակ և այլն
 Ջոնար 136, 164—165, 197—204, տես Սոնար
 Ջով 18
 Ջուզադա 3, 18, 111

Ջասսամի Ջալ 139

Թաղե 33
 Թանրիլիներ 5
 Թաղյան Գավրի 116, տես Սասունցի
 Գավրի
 Թաղիլի 119
 Թաղարլի դուլ (Աղաբան) 139
 Թեհրան 131
 Թիմուր 149
 Թիբան 194—195, տես Թուրան
 Թիբոնա Թաղափոր 174—176
 Թիբոնյան, Թիբոնյան, Թիբոնյան, զր-հարուխյուն խան 22—25, 31—34, 45—48, 81, 84, 133—134

Թիբարցյան Մինդրատ 136
 Թիֆլիս 100. 134—135. 139—140. 142—143. 162
 «Թլոր Գավիթ և Մհեր» 68
 Թլոր Գավիթ 115—116. 164. տե՛ս Սա-սունցի Գավիթ
 Թովմաճյան Ն. 132
 Թորդան 35
 Թուամանյան Հովհ. 103. 135
 Թուս 10. 13—16. 150
 Թուս (փեղկեղան) 87
 Թուր, վոլդի Ֆերիդունի 18
 Թուրան 11. 14—15. 18—20. 60. 94. 132. 202.
 Թուրն ը Կեծակին 67
 Թուրքեստան 6
 Թուրքիա 21. 131. 147

Երն ալ-Մոկկաֆա 10
 Իրն-Սինա 9
 Իզուրա 94
 «Իլիական» 17
 Իսլամ 113
 Իսկանդար, Իսկենդեր 19. 151. տե՛ս Ա-զիբսանդր Մակեդոնացի
 Իսմայիլ Իրն Ահմեդ 6
 Իսպենդիար 153
 Իսֆենդիար 18. 105
 Իրան 3—5. 9—23. 28—29. 32. 44. 46. 48. 51—53. 56. 59—60. 66. 69—72. 76—79. 86—88. 92—95. 97—102. 104. 107. 109—116. 139. 141. 152. 155. 162—163. 173. 177. 190. 192—194. 199. 201—202. 204. 208. 212. 214—217. V. VI. VII
 Իրան-Թուրան 19—20. 72. 115. 163. 165
 Իրանա թակավոր 216
 Իրաք 147
 Իրիջ 18

Կաղարցյան ճեմարան 147
 Կալայան Յերվ. 139. 159—161
 «Կելլե ու Մաջնուն» 94

Կեյզն 150
 Կենինդարադ 50
 Կեփոնյան Գարեգին } 129. 141
 Կեոնյան Գարեգին } 161. VI
 Կոճրաստյաններ 19
 Կուսավորիչ 91
 «Կուսավորչի վեպ» 53. 70. 81. 83
 Կվարաք 151

Կալաթյանց Բաղրատ 115. 139. 161—163
 Խալաթյանց Գրիգոր, պրոֆ. 37—38. 43
 Խալենջան 13
 Խայամ 131
 Խանդութ խանուս 49
 Խաչատրյան Ա., պրոֆ. 224
 Խիոն 60. 63. 72. 99.
 Խիվաթե Շանգաֆի 202
 Խնկոյանց Աթ. 143
 «Մողայ-Նամե» 10. 22
 Խոյ (տոսեմ Սասանյաններ) 46. 48. 51
 Խոսոճրուս 29. 37. 54
 Խոսրով (Արշակունի, հայր Տրդատի) 80. 84
 Խոսրով I Անուշիրվան 10. 19
 Խոսրով II Պարվեդ 10. 23
 Խոսրով Գարգամանցի 110
 Խոսրովիլիուխա 80. 83—84. 91—92. 96
 Խորասան 6. 10. 13. 142
 Խորենացի 17—18. 31—34. 36. 38. 43—46. 51—54. 80. 82. 113. տե՛ս Մովսես Խորենացի
 «Մորհրդային Հայաստան» 12
 Մորհրդային Հայաստան 147. 159
 Մոր-Վիլբադ 83. 91
 «Մովատայ-Նամակ» 10. 22
 Մրիմյան (կաթողիկոս) 134

Կալ 116
 Կալեկալա 115
 Կամարական, Կամարականներ 38. 43. 46. 80

Կայծակի թուր 163. տե՛ս Թուրն ը Կե-ծակին
 Կառկապի Մուդո 116
 Կափ 17
 Կարախանիդներ 7
 Կարեն, Կարէն 26. 55
 Կարենյան Պահլավ 80
 «Կարնամակ-ի Արտաշիր-ի Պապահան», «Կարնամակ-ի Արտաքշիր-ի Պապահան», «Կարնամակ» 10. 22—29. 32—34. 37. 43—47. 51—54. 56. 70—71. 79—86. 104.
 «Կարոս խաչ» 160
 Կողբազին 76—77
 Կողպ 139
 Կոստանդին, Կոստանդին Երզնկացի 78. 107. 113—114. 119. 120. 126—127. 140
 Կոստանյանց Կարապետ, պրոֆ. 140. 162
 Կորյուն 69
 Կուլտուր-Պատմական Թանգարան (Մար-կոզ. Հայաստան) 40—41. 171. 185
 Կուլտուրայի Պատմության Բնասխուսա (ՀՄՍՀ) 159. 161. VI
 Կրիմսկի Ա. աղաղեմիկոս 15. 17

Հաղկերտ 10. 109. 141. 151
 «Հայ Ազգազրուհան Ընկերություն» 159
 Հայաստան 23—24. 27. 50—54. 56. 59—62. 66. 71—72. 76. 78—80. 97—98. 107—109. 111—114. 120. 139. 165. VI
 Հայ Արշակունիներ 108—110
 Հայկ (գյուլջաղն) 17. 69. 76
 Հայկունի Սարգիս 139. 161
 Հայնե Հայնրիխ 12. 135
 Հայոց աշխարհ 55
 Հայոց եկեղեցի 123
 Հայոց երկիր 72
 Հայոց թագաւորութիւն 65
 Հայոց կրօն 66
 Հայոց Մեծայ կաթողիկոսութիւն 36
 Հայրիկ (Մրիմյան) 134
 Հայր 72

Հարությունյան Բարսեղ (ասացող) 138
 Հարությունյան Սեթ 30
 Հաֆիզ 131
 Հեմլը 219—220
 Հելլադա 17
 Հերատ 15
 Հրման 200. 202. 216
 Հրնդա ժողովուրդ 194
 Հրնդի Յեման 178
 Հիջրա 143
 Հնդկաստան 4. 6. 9. 147. 152
 Հոմերոս 133
 Հովնան Մամիկոնյան 28
 Հովսեփյան Գարեգին վ. 35. 139. 161—163
 Հումակ 63
 Հունաստան 29
 Հուլենդ 17
 Հորացիոս 20
 Հոիկարմե 80
 ՀՄՍՀ Կուլտ. Պատմ. Ինստ. VII

Ջենով Հովան 61. 115
 Պազան խան 119
 Պազար Փարսեցի 28—29
 Պաջարներ 152

Ճիլայե Կաթ 161. 190. 222
 Մադիսարոս 141. տե՛ս Գրիգոր Մա-զիսարոս
 Մադաթանց Պետրոս բեդ 135. տե՛ս Սեյադ
 Մայխայան Հովհ. 134
 Մակարայեցիներ 36
 Մակդիսի 8
 Մանեա Բխարիմ խան 149
 Մանուզ, Մանուզ Ղաղնիկի, Մանուզ Շահ 14—16. 132. 135—136. 150—151
 Մանուզ (մի խան) 143
 Մանուզ Հյուսեյին Իբն Ալի Մուհամեդ Աղալայի 143. 149
 Մանաճրհր, Մանուշար, Մանուշեր 18. 89

Մանր (հնդկի նկարիչ) 152
 Մանրիմա 134
 Մանուել } 66. 68—69. 75
 Մանուէլ }
 Մաջնուն 94
 Մովսէսնախար 8
 Մարկիարտ Ն. պրոֆ. 97—98
 Մաքսուայան վ. 131
 Մելիք 85—86. տե՛ս Մարա Մելիք
 Մելիք-Ո՛հանջանյան Կ. 1. 143. 157. 166. 224
 Մելիքբեկ-Բեկ Լ. 98
 Մեկն 150
 Մենիմա 80. 86. 92. 94—95. 97. 116
 Մերուժան (Արծրունի) 62. 65—66. 68—69. 75—77
 Մերուժանակերպ 75—76
 Մերվ 9
 Միթրա 111
 Միհր 98
 Միհրակ-Անուշահատ 52
 Միսիթարյաններ 131
 Միսիթարյան Մուրադ 139
 Մհեր, Պղտիկ Մհեր, Մանուկ Մհեր 18. 67. 76—77. 96. 98. 115. 164. 239
 Մհեր, Ջոջ Մհեր 72. 115. 116. 163
 Մոլ ժ. 136. 150
 «Մոկաց Միբղա» 160
 Մոկա 50. 139
 Մոսկվա 139. 141
 Մովսես Խորենացի 22—24. 29—31. 34. 37. 49. 65. 69. 78. 97—99. 104. 109. 111. 123. 162. տե՛ս Խորենացի
 Մուշեղ Մամիկոնյան, Մուշեղ 62. 65—66. 75. 77
 Մուշեղյան գունդ 64. 66
 Մարա Մելիք 51. 61—62. 69. 72. 75—77. 82. 85. 163. 165. տե՛ս Մելիք
 Մարա յերկիր 72. 85
 Յակուբովսկի Ա. 5
 «Յասակար-ի Չարիբան» 10. 18. 22. 59—61. 64. 70—71. 99. 104

Յեղիազար 29
 Յեման, Յեման 103—194
 Յեկթան-Բուխա 23. 46
 Յեկըսոպա 12. 131. 152.
 «Յերդիմանք» 14—16. VI
 Յերեան 35. 103. 128. 134. 141. 143. 160
 Յերդնկացի 139. տե՛ս Կոստանդին Նր-գնկացի
 Յերվանդ 82
 Յոհան Հայոց կաթողիկոս 35
 Յոհան Առշարունեայ 35
 Յովհան Մամիկոնյան 79
 Յովնաթան 36
 Յուսիկ 35
 «Յուսուֆ և Ջուլիյետա» 13. 16
 Կազարյան Սա. 150
 Կամ-Պիատա 61
 Կար-Գոս 134
 Կարեկ գյուղ 161
 «Կարեկացիներ» 160
 Կեոպեկե 150
 Կեջեբալաք (Ռոստո՛ ձին) 142
 Կերսես, Կերսէս, Կերսես կաթողիկոս (Պարթև) 55—56. 59. 64—66
 Կեջարուր 142
 Կյու-Յորք 47. 133—134. 136
 Կոխազ (տասեմ Արշակունիների) 46. 51
 Կոփղար 18
 Կորայք Բյուզանդացի 69
 Կոր-Բայազեղ 139
 Կուհ Ի իրն Մանուր 13. տե՛ս Նմիր
 Կուհ Ի
 Կպատ, Կպատական լեռ 64. 65. 76
 Ծահ Արատ (Մեծ) 152
 Ծահաղիղյան Սմբատ 141
 Ծահ Մահմուդ 133. տե՛ս Մահմուդ Չաղ-նեղի
 Ծանաղարյան Աս. 143. 145
 «Ծանամակ» 34. 47. 81. 84
 «Ծահ-Նամե» 10—20. 22. 34. 40—41. 51 53. 60. V. VI. VII և այլն

Շաղիկն ը Չրեխիկն 67
 Շապուհ I 23. 46. 51—52
 Շապուհ II 29. 54. 65. 76—77
 Շապուհ, զորդի Հաղիկբաթի, Հայոց թա-զավոր 109—110
 Շավասպ Արծրունի 109—110
 Շատախ 50
 Շեքուպը 94. 97
 Շիդար, Շիդանար, Շիդընար Շիդնար 98—99
 Շիթառ 98—99
 Շրթար 98—99
 Շիրազ 9
 Շմշիկ Մուլթան 67
 Շոթա Ռուսթամիկ 107
 Շուշի 131. 133
 Պմար (խալիֆա) 3
 Պմար Պայամ 131. 142
 Պսման (խալիֆա) 3
 Ովսյանիկով վ. 135
 Որբելի Իսսիֆ, պրոֆ. 143
 Որմիղղուխա 65
 Ուսնայր 62. 77
 Ուստա Հարս (ասպող) 159
 Չամրու գյուղ (Ապարան) 139
 Չարենց, Չարենց Յեղիշե 128. V
 Չիբուխուր գյուղ (Վան) 139
 Չիթունի Տ. 116
 Չրնաստան 9. 152
 Չինամյան թաղավոր 213
 Չոնակ 36
 Չուբին 19
 Պանլավ 4
 Պանլավ Արշակունիներ 46. 49. 51
 Պանլավ Պերդաժատ 49
 Պայ թաղավոր 17. 64. 65. 66. 76. 97—98
 Պատուր Պողոսյան (սարկիցի ասպող) 157. 159
 Պարթևիկե 52—53. 55. 107. 110
 Պարթևի Արշակունիներ 108

Պարթևի Արատյան 52
 Պարիզ 133—134. 139. 142
 Պարխա 115
 Պարնաս 15—16
 Պարսից ծոց 6
 «Պարսից պատերազմ» 72. 75. 77
 Պարսից Քեշ 111
 Պարսկաստան 6. 21. 131. 134. 141. 147 152
 Պարսք 49
 Պետական նրմիտամ (Լենինգրադի) 50
 Պետական Կուլա-Պատմ. Քանդաքան (Պորթր. Հայաստան) 147
 Պետերբուրգ 30
 Պերդաժատ 46. 80
 Պղտիկ Մհեր, Պատիկ Մհեր 75. 96. 98 տե՛ս Մհեր
 Պոսուրյան Ն. 119
 Պուշիկն 20
 Պրոմեթեոս 18
 Ջալալիդդին Ռումի 131
 Ջամասղ 62
 Ջեմշիդ 17. 133
 Ջեյխանի 9
 Ջրգմեն ը Ռեբանին 67
 Ջիրբալտար 4
 Ջղալ 220—222
 Ջոնար 96
 Ջոջ Մհեր, տե՛ս Մհեր
 Ջուլիետա 94
 Ռախա, Ռաշխ, Ռախիս Բալաք, Ռախիս Բանար, Ռախա, Ռախա 87. 188—190. 193—195. 206. 208. 211. 214
 Ռաշադա, Ռաշանդ (Ջանալար) 201—211
 Ռաստոռուն 29. 37. 43. 53—54
 Ռրնար, Ռրնար 219—220
 Ռրատամի Ջալ 139
 Ռշուունիք 159
 Ռոնիք 219—220
 Ռոմես 94
 Ռոստամ, Ռոստամ 18. 19. 73. 80. 86—

89. 91—93. 95. 97. 115—116. 131—133. 136. 139. 152. 160. 163—165. 168. 170. 173—182. 184. 187—199. 201—222
 Թոստամ-Ջալ, Թոստամե Ջալ 132. 139.
 167. 204. տե՛ս Թոստամ, Թոստամ
 «Թոստամ-Ջալ» (փեյ) 79. 114. 116. 157.
 159. 162. 165. 166
 Թուրքիյաններ 107
 Թուսիա 9
 Թուզազի, Թուտակի 9. 131

Մասալի 131. 142. 152
 «Սալման ու Թոստամ» 142
 Սալման 142. 160. 164. 187—188. 190—192. 194
 Սալմանե Մալի 165. 177—179. 187—190. 192. տե՛ս Սալման
 Սամ 18. (Նարիմանյան) 132
 Սամանգ (ձի) 134
 Սամանիզ, Սամանիզներ } 5—11. 13.
 Սամանյան } 60. 104
 Սալախ-Նավա 140. 141
 Սանասար 51. 109. 115. 165
 Սանեսան 49
 Սասան 23. 26. 29. 32—33. 36. 45. 52. 81. 236
 Սասանականը 26
 Սասանյան } 3. 4. 9. 10. 19. 27.
 (հարստություն) } 28. 46. 48. 50—53
 Սասանյաններ } 108—111. 113. 141
 Սասանյան Իրան 49. 108
 Սասանյան Պարսկաստան 108
 Սասնա ծուռ 85
 «Սասնա ծոռեր» 18. 49. 51. 61—62. 65. 69—71. 77. 79. 82. 85. 114—115. 120. 123. 160—162. 164—166. VII
 Սասնա Մհեր 96. տե՛ս Մհեր
 «Սասնա տուն» 115
 Սասուժ կռալ 116
 Սասուժա քաղաք 114
 Սասուն 68. 72. 77. 85. 115
 Սասունցի Դավիթ 61. 75. 77. 82. 85. 103. տե՛ս Դավիթ

Սարճընզ, Սարճընզ 199. 216. 218
 Սաֆֆարիդներ 5
 Սերեսու 28
 Սելմ 18
 Սելյազ 131. 135
 Սելխատան 18
 Սեպուհ լին 119. 120
 Սեֆեստան ա. Սելխատան
 Սեյ սար 173. 175—176. 215—216
 Սեֆեյվյաններ 132
 Սըմուռ խավքեր 161. 190
 Սիմուռ 133
 Սիւնիաց իշխան 49
 Սոճրար 18. 86. 88. 92. 97. 131—134.
 տե՛ս Ջոճրար
 Սուրեն 80
 Սուրմալու. 139
 Սպահան 13
 Սպանդ-դաս 62. 64. 69. 76
 Սպանդարատ 62
 Սպանդյար 132
 Ստանք 3
 Ստեփաննե Խորեն Վ. 30. 33
 Սարսըրուզ 15
 Սրվանձախան Դար. Վ. 142. 161

Վալլենրուրզ 149
 Վանան Մամիկոնյան 65. 77
 Վաղարշակ 66
 Վաղարշապատ 35. 98. 123
 Վան 139. 161
 Վաչե I 72. 75
 Վաչե II 66. 69. 75
 Վասակ 62. 72. 75
 Վարազ լին 66
 «Վարդապետութիւն» 80
 Վենետիկ 49. 70. 114. 119. 131. 136.
 139. 141
 Վերքաֆշ 61. 63. 65. 68. 75—77. 98
 Վիեննա 98. 149
 Վլաստայ 60—63. 65—67. 72. 76—77
 «Վոդիսական» 17
 Վորմրզզ 23. 46. 51—52

Վուլլերս 150—151
 Վոսմազդուն 141
 Վրաստան 21. 98. 131

Տարակ 80
 Տարարի 10. 82
 Տարսն 49. 70
 Տարոնցի Սողոմոն 12. 136
 Տելիմաք 132
 «Տեսիլ» 80
 Տեր-Հակոբյան Մեն. 50. 68
 Տիգրան Հայկազն 141
 Տիգրան 72
 Տիրան 35
 Տրանտրասանիա 6
 Տրդատ 49. 80—83. 91—92. 96
 «Տրդատ և Հռիփսիմե» 81
 Տրիստան 94
 Տիգրիս 25. 30. 69. 82

Քաշի (ձի) 132. տե՛ս Թախ
 Բաֆֆի 135
 Բոստամի Ջալ Թագավոր 140
 Բոստամի Ջալ 141
 Բյուռետեմ, վորդի Ջալի 141. տե՛ս Թոստամ
 Բյուռետեմի Ջալ 141

Փառնակ 142
 Փավստոս Բուզանդ, Փաւստոս Բուզանդ 17. 24. 28—29. 54. տե՛ս Բուզանդ
 Փարիզ 150. տե՛ս Պարիզ
 Փարսիստան 26
 Փափազ 29. 31. 44—46. 81. 236. տե՛ս Բաբակ, Պապակ
 Փիլղանդյան հարստություն 17
 Փիլք Կակո 139
 Փիրան 94—95. 163. 173 (թակազոր իրանի), 175. 200—201. 204. 218
 Փորթուզալ Միքայել փաշա 141

Քաշիսի 3. 17. 19
 Քանձըն ը Պողոթախ 67
 Քամուս 79
 Քամուսե Գնչան 218
 Քայանիզներ 18
 Քաջբերունիք 139
 Քարթանտարա դյուղ (Սուրմալու) 139
 Քեյ-Քուրդ 18. 57. 133
 Քեյ-Կոբազ 132
 Քեյ-Քաուս 18. 80. 86—88. 91. 92
 Քեյ-Քոբազ 18
 Քեսի Քորոս 61
 Քեֆ-Կոբա 163. 176. ա. Քեյ-Քոբազ
 Քըֆ-Կոբա 212
 Քըֆշիլ 219—220
 Քիսրա 19
 Քուզասլ 33. 45
 Քոնստին ը Ջալալին 67
 Քուսիկի Ջալալի 77. 163

Չարամազ, Չարանձղ 205. 206. 215—216. տե՛ս ստորեկ
 Չարանձղն ճանդըլըրեթ 205
 Չարանձղե Բարքանդղ 206
 Չարս 84
 «Չերամարզ-Նամե» 162
 Չերգաուսի 12
 Չերգավսի 12
 Չերգոսի 12. 135—136
 Չերգովսի 12
 Չերիզուն 17—18
 Չիրգաուսի 12
 Չիրգավսի 12
 Չիրդես 143
 Չիրզուսի 12
 Չիրզեսի 141—142
 Չիրզովս 143
 Չիրզովսի 12
 Չիրզուզի 142
 Չիրզուսի 3. 9. 12—16. 18—22. 25—27.

34. 40. 44. 47. 51. 53. 56. 60. 78—80. 162. V. VI. VII
 83. 85—87. 89. 92. 94—97. 101—104. Յիրաուզի 143
 107. 112—114. 116. 127—129. 131— Յանդա-ղեղի 165. 181—2
 136. 140—142. 143. 147. 150. 161— Յրդուսի 143 *)

Абегьян М. 242
 Агафангел 235—240
 Азия 5
 Аноним 38
 Армения 30, 235, 237—238, 240—241
 Артавазд, царевич, 239
 Артаван, цар. Парф. 235, 237
 Арташир Папакон 38, 43, 234—237
 „Арташировский эпос“ 235
 Аршак (II, царь Арм.) 237
 „Аршакидско-Сасанидский эпос“ 237
 Аршакиды 38, 98, 99, 234, 235, 236,
 241
 Атрадат 36, 236

 Багдасар 241
 Барсума 38
 „Бежан и Майижа“ 239, 241
 Бюрасп-Аждахаг 38, 43

 Григор Нарекаци 242
 Григорий Магистр 238, 240
 Григорий Просветитель 239

 Дакики 234
 „Давид Сасунский“ 240
 Давид Сасунский 241
 Дзенов Охди 241

 Европа 5
 „Заря Востока“ 12
 Зороастр 237

 Иран 233, 234, 237—240, 241
 „Иаткар-и Зариран“ 234, 237—238

 Кайаниды 237
 Камсараканы 38
 „Карнамак-и Артахшир-и Папакан“,
 „Карнамак“ 234, 235—239
 Кей-Капус 239
 Константин Эрзынкаци 238, 242

Крымский, А. Е. 8—9, 12, 15
 Лазарь Парисский 235

 Мариварт, И. 239
 Марр Н. Я. 32
 Марр Ю. Н. 12
 Махмуд Газиевид 233—234
 Мелик-Оганджанян К. 233
 Миллер В. Ф. 98
 Мирза-Джафар 128
 Моисей Хоренский 30, 235, 238. м
 Хоренский
 Москва 8, 15, 30, 98, 128

 Нерсес, католикос, 237

 Пап, царь Армении, 239
 Папак 38, 43
 Патканьян К. 84
 Персия, 8, 15, 233, 240—241
 Петербург, СПб, 32
 Пстик Мхер 239

 Ростам-Сагчик 38, 43
 Ростем-Зал 239, 241
 „Ростам-Зал“ 241

 Саманиды 233—234
 Санасар 241
 Сасан 32, 36, 236
 Сасаниды 234—237, 241
 „Сасунские цуры“ 238—239
 Саффарины 233

 Тахириды 233
 „Трдат и Рипсимэ“ 239
 Туманиян Ован. 240
 Туран 234

 Фауст Византийский 235, 237, 238—240
 Фердавеш 12
 Фирдовсий 12

*) «Հատուկ անունների ցանկը» կազմելու սիրավեր աշխատակցի են
 Կուլա. Պատմ. Ինստիտուտի գրադարանային և լեզվաբանական
 Հոգնանեն Մանվելյանը Կ. Մ.-Ո.

Фирдоусий 12
Фирдоуси 12
Фирдуси 12, 233—234, 237, 239, 242

Халатьянц Г. А. 38, 98—99
„Хватай-намак“ 234
Хозрой II Парвез 235
Хоренский 38, 236—237, 239—240
Хорен Стефанэ 236
Хорохбут 38

„Шах-Наме“ 233—234, 239, 242
Шидар, царевич 239

Эмин Н. О. 30, 33, 236
Эмир Нух II ибн Мансур 234

Якубовский А. 5, 7

Altes Museum 50
Ardašir 47
Ardešir 47
Arjāsp 60, 64
Arménie 30, 31
Armenien 30
Artachšir 24, 33
Artachšir-i Papakan 10
„Artachšir-Sage“ 24
(A) šida(ha)r 239
Atr-Frōbā 34, 45, 236
Avicenna 9
Az-dabak 69, 99

Bastvar 66—68
Berlin 128
Burgin-Mithr 33, 45

Churrak-i Kajān 48, 52, 237

Farvardin 69, 99
Firdausi, Firdusi 17, 34
Florival, Vaillant de, 30—31, 33, 236
Frōbā 33. v. Atr-Frōbā

Geiger W. 10, 59—60, 64, 66—67, 69
Göttingen 10, 33
Gugāsp 33, 45

Haftānbōcht 46, 51

Jupiter 47
Justi, Fr. 84
jāmāsp 62

Kajānīer, Majestät der, 47—48, 52
Kal 116
„Kārnāmāk“ 24
Kuhn 48

Langlois Victor 30—32, 236
Lauer, M. 30, 33, 236

Marburg 84
Markwart Jos. 97
Mars 47
Mercur 47
Moise de Khorēne 30—31
Moses von Chorene 24, 30
München 10, 60

Nöldeke Th. 10, 12, 15, 17, 23—24,
31—34, 47—48, 60, 82, 99, 235

Papakān 33
Paris 30, 31
Pehlewi 10

Rostam 116
Regensburg 30

Sah-Nāme 10, 59
Salemann C. 128
Sāsān 24, 33
Sasum Kāral 116
Saturn 4/
Schack, v. A. F. G. 17
Schukovski V. 125

Spand-dat 69
Spiegel 48
Strasburg 150

Tabari 82
Tigris 97

Vidrafš 68
Vistāsp 1 60, 64—65, 67, 69, 99
Vištāsp 1

Vullers 34
Wien 60, 97

Xyon 60, 64—66, 69, 99

„Yātkar-i Zarīran“ 10, 59

Zal 116
Zarir 64—69
Zarstan

Յ Ա Ն Կ

Եջ
V

I. ԱՌԱՋԱԲԱՆ

II. ՄԵՂԻԲ-ՈՒԱՆՋԱՆՅԱՆ Կ.

Ֆիրզուսին և Իրանի վիպական մտախնայերը «Շահ-նամե»-յում
ու հայ մատենագրութեան մեջ 1—116

1. Ֆիրզուսին և իր դարը 1

2. Ֆիրզուսու «Շահ-նամե»-յի Պահլավի դրավոր աղբյուրները հայ
մատենագրութեան մեջ 22

3. Ֆիրզուսու դուրսագնքերգած Իրանի առասպելական և վիպական
մտախնայերն Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի պատմութեաններին
մեջ 78

4. Ֆիրզուսու ստեղծագործական յեղանակներն Իրանի վիպաշ-
խարհը դուրսագնքերգելիս 101

5. Իրանի վիպական մտախնայերի սակավութեան պատճառները հայ
մատենագրութեան մեջ 104

6. «Շահ-նամե»-յի վիպական մտախնայերը հայ գյուղացու հոգեվոր
աշխարհում 114

III. ԱԲԵՂՅԱՆ Մ. ՊՐՈՑ.

«Շահնամա»-յի փոստանվորի չափը հայ բանաստեղծութեան մեջ 117

IV. ԼԵՎՈՆՅԱՆ Գ.

Ֆիրզուսին հայ գրականութեան մեջ 129

V. ՇԱՀՆԱՋԱԲՅԱՆ ԱՍ.

«Շահ-նամե»-յի ձեռագրի մի որինակը 145

VI. «Ռոստամ-Ջալ» հայ-իրան. ժող. վեպ 157

1. Առաջաբան 159

2. Բնագիր նաբեկի բարբառով 167

3. Բառաբան 224

VII. Ամփոփումներ ուսու լեզվով 231

VIII. Ցանկ հատուկ անունների 243

СОДЕРЖАНИЕ

	Стр-цы	
I. Предисловие	V	
II. Карпет Мелик-Оганджян:		
Фирдуси и эпические мотивы Ирана в „Шах-Наме“ и в древне-армянской литературе	1—116	
1. Фирдуси и его время	1	
2. Пехлевийские письменные источники „Шах-Наме“, Фирдуси в древне-армянской литературе	22	
3. Воспевты Фирдуси иранские мифические и эпические мотивы в „Историях“ Агафангела и Фауста Византийского	78	
4. Творческие приемы Фирдуси при воспевании иранского эпического мира	101	
5. Причины малочисленности иранских эпических мотивов в древне-армянской литературе	104	
6. Эпические мотивы „Шах-Наме“ в духовной культуре армян. крестьянина	114	
III. Проф. Манук Абегьян:		
Стихотворный размер „Шах-Наме“ в армянской поэзии	117	
IV. Гарегин Левонян:		
Фирдуси в армянской литературе (библиография)	129	
V. Аслан Шахназарян:		
Одна из рукописей „Шах-Наме“ Госуд. Музея Армении	145	
VI. „Ростем-Зал“, армян. изустный вариант, редак. К. А. Мелик-Оганджяни		157
1. Предисловие	159	
2. Текст на ванском диалекте (Нарек)	167	
3. Словарь	224	
VII. Резюме	231	
VIII. Указатель собственных имен	243	

Table des matières

I. Préface	v	
II. Karapet Melik-Ohandjanian:		
Firdousi et les thèmes épiques iraniens dans le «Livre des Rois» et dans la littérature arménienne	1—11	
1. Firdousi et son siècle	1	
2. Les sources écrites pehlevies du «Livre des Rois» de Firdousi dans la littérature arménienne	22	
3. Thèmes mythiques et épiques de l'Iran, chantés par Firdousi, qui retrouvent dans les oeuvres d'Agathangelos et de Faust de Byzanie	78	
4. Procédés de création de Firdousi dans les chansons épiques de l'Iran	101	
5. Causes de la rareté des thèmes épiques iraniens dans la littérature arménienne	104	
6. L'influence des thèmes épiques du «Livre des Rois» sur le monde spirituel du paysan arménien	114	
III. Prof. Dr. Manouk Abèghian:		
Formes métriques du «Livre des Rois» dans la poésie arménienne	117	
IV. Garegine Lévonian:		
Firdousi dans la littérature arménienne	129	
V. A. Chahnazarian:		
Description d'un manuscrit du «Livre des Rois»	145	
VI. «Rostam-Zal», version populaire arménienne, rédigée par K. Melik-Ohandjanian		157
1. Introduction	159	
2. Texte en dialecte de Van (Narek)	167	
3. Lexique	224	
VII. Résumé	231	
VIII. Index	243	

Տպագրված է Պետրասի տպարանում հազար իննհարյուր յերեսուն
չորս թվին, հարյուր ու հսակ կավճապատ թղթի վրա, նրնգ հարյուր
որինակ լավորակ թղթ վրա յնվ շորս հազար հինգ հարյուր որինակ
տոփորական և ճիտողութենքները յնվ կազմը Ե. Դանելոյի և Տեխ-
նիկական խմբագիր Կարապետյան և Սրբազորիչ Ս. Եանթազյան և
Գրաչունական քաղաքի Զարամ Մանուկյան և Եարվածքը
յնվ եղևապը գրառար Գ. Մանվել Կահլանյանի յնվ Ավրորայի և
Տպագրանան քաղաքի Սիմոն Գրիգորյան և Տպագրիչներ Գ-
Գրիգորյան յնվ Բերտոլյան, որիգաղիք Սահակ Գրիգորյան և
Կազմարար Կարապետյան յնվ խառնանքների ղեկավար Կամսար Բաղդասար-
յան յնվ Բանքանյան և Գլավորտ № 8586 (բ), նրատ-
№ 3019, պատվեր № 1022